ئەسەت سۇلايمان

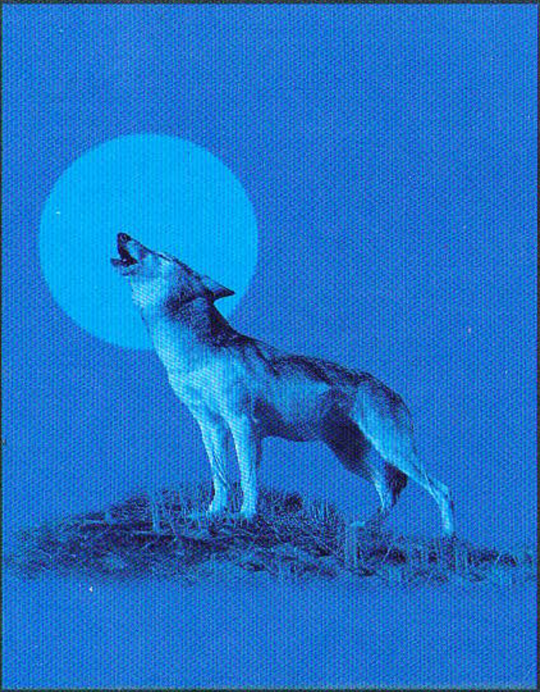

ئۇيغۇر توتېم مەدەنىيىتى

شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى

دوكتور ئەسەت سۇلايمان . 32
ياش . 1991 ـ يىلى شىنجاڭ ئۇنىۋېر-
سىتېتىنى پۈتتۈرۈپ ، ئوقۇتقۇچى-
لىققا ئېلىپ قېلىنغان . 1994 ـ يى-
لى ماگىستىرلىق ئاسپىرانتلىقىنى
پۈتتۈرگەن . 1999 ـ يىلى جۇڭگو
ئىجتىمائىي پەنلەر ئاكادېمىيىسى-
نىڭ دوكتور ئاسپىرانتلىقىنى پۈت-
تۈرگەن . هازىر شىنجاڭ ئۇنىۋېر-
سىتېتى فىلولوگىيە ئىنستىتۇتىنىڭ
دوتسېنتى . 2000 ـ يىلى ئۇنىڭ
«تەكلىماكانغا دۇملەنگەن روھ» دې-
گەن كىتابى نەشر قىلىندى . يېقىندا
شىنجاڭ ئۇنىۋېرسىتېتى نەشرىياتى
تەرىپىدىن ، ئۇنىڭ دوكتورلۇق دىس-
سېرتاتسىيىسى — «شەرق ئەدەبىيا-
تىدا خەمسەچىلىك ھادىسىسى ۋە ئۇ-
نىڭ ئۇيغۇر ئەدەبىياتىغا تەسىرى»
ناملىق كىتابى خەنزۇ تىلىدا نەشر
قىلىنماقچى . قولىڭىزدىكى «بۆرە
توتېمى مەدەنىيىتى» ناملىق بۇ كى-
تاب ئۇنىڭ 1994 ـ يىلى ماگىستىر-
لىق ئىلمىي ئۇنۋانى ئۈچۈن يازغان
دىسسېرتاتسىيىسى ئىدى .

ئۇيغۇر توتېم مەدەنىيىتى

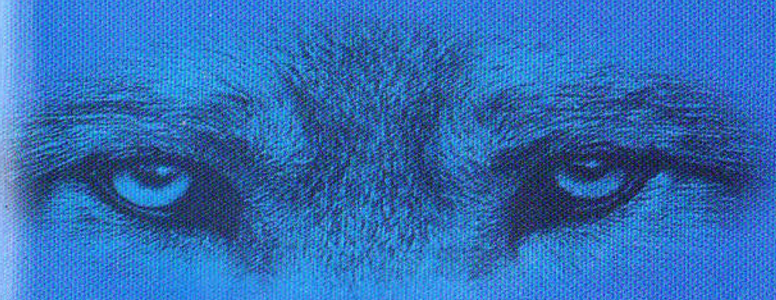

مەن سىلەرگە بولدۇم خاقان،
ئېلىڭلار يا بىلەن قالقان.
تامغا بولسۇن بىزگە بۇيان،
كۆك بۆرە بولسۇن ئۇران!

—— «ئوغۇزنامە» دىن

ئەسەت سۇلايمان

— بۆرە توتېمى مەدەنىيىتى

شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى

ABSTRACT

Totemism is a system of belief in which manis believed to have kinship with a totem ora mystical relationship is said to exist between a group or an individual and a totem. A totem is an object, such as an animal or plant that serves as the emblem or symbol of a kinship group or a person. The term totemism has been used to characterize a cluster of traits in the religion and in the social organization of many primitive peoples.

The term totem is derived from "ototeman" from the language of the Algonkian tribe of the Ojibwa Indian's. it originally meant " his brothersister kin ". The grammatical root, "ote", signifies a blood relationship between brothers and sisters who have the same mother and who may not marry each other. Totemism is, then, a complex of varied ideas and ways of behaviour based on a world view drawn from

图书在版编目(CIP)数据

维吾尔图腾文化:维吾尔文/艾塞提·苏来曼著.
乌鲁木齐:新疆人民出版社,2000.12
ISBN7 — 228 — 06302 — 3

Ⅰ.维... Ⅱ.艾... Ⅲ.维吾尔族—图腾—文化—专题研究—维吾尔语(中国少数民族语言) Ⅳ.B933

中国版本图书馆 CIP 数据核字(2000)第 75148 号

责任编辑:阿布力米提·伊明
责任校对:吾买尔江
封面设计:努尔买买提

新疆人民出版社出版新华书店发行
(乌鲁木齐市解放南路 348 号 邮编 830001)
新疆工人时报印刷厂印刷
850×1168 毫米 32 开本 13 印张 4 插页
2001 年 2 月 1 版 2001 年 2 月第 1 次印刷
印数:1 — 3000

ISBN7 — 228 — 06302 — 3/B.88
定价:20.00 元

nature, There are idealogical, mystical, emotional, reverential, and genealogical relationships of social groups or specific persons with animals or natural objects, the so—called totems.

Many of the ancient people's totem was the name wolf, for example, Apollo, more widelyknown as a son god, was associated with the wolf, and the epithets "wolf — born" and "wolfish Apollo" occur in Greek and Roman literature. wolf deities were worshiped in Iran and Scythia, and in Japan the wolf was long regarded as a great god. The Teutonic war god wodan and his Scandinavian counterpart, Odin, were accompanied by wolves when waging war. The Finns called wolves "dogs of the death spirit". American Indian tribes whose gods bore wolf names preceded their war sorties with wolf dan ces to ensure victory. the most sinister wolf image is that of Fenrir, or Fenris — wolf, in Norse Europe mythology. In ancient Egypt, Greece, and Rome, the wolf, symbolizing the warrior — hero, was a guardian figure on monuments.

Uighur and Turkic tribes was descended from a Grey—Wolf ancestor in ancent time, an idea that reflects a religious concept uf great antiquity. the ancient Turk tribe — Ashina

attributed their origion to a famele Wolf, the beginning of Nevruz goes backs to the legend of Ergenekon, according to wich the Uighur Turks went to Ergenekon, and after living there for aboat 400 years, on 21 March returned, and under the guidance of Grey Wolf conquered mountains of iron and regained their motherland. For this reagon, 21 March, the day when winter ends and spring starts, and the the Uighur Turks announced their independence is celebrated, as a festival.

Ancient Uighur ancestor — Gaoche (Qangqil tribe) attributed their origin to a male wolf who to mate with a Hun's girl. Analogous myths existed among various tribal peoples of Inner Asia.

Wolves as nurturing figures occur in myth and legend, often mothering human infants who become founders of dynasties or nations . ancent Uighur's king — Oghuzhan, under the guidance of grey wolf to ensure victory.

Wolves are often represented in fairy tales and fables as helpful animal; they manifest a sagacity and acumen superior to human knowledge.

مۇندەرىجە

كىرىش سۆز (1) .... ئابدۇرېھىم ئۆتكۈر 1

كىرىش سۆز (2) .... ليۇ كۈيلى 4

مۇقەددىمە 1

بىرىنچى باب توتېم ۋە توتېمىزم ھەققىدە چۈشەنچە... 1

1. توتېم : پەۋقۇلئاددە مەدەنىيەت ھادىسىسى 1

2. توتېمنىڭ ئاساسىي ئۇقۇمى 5

3. توتېمىزم ۋە ئۇنىڭ ئۇقۇمى 10

4. توتېم مەدەنىيىتىنىڭ ئاساسىي شەكىللىرى 12

ئىككىنچى باب بۆرە توتېمى ئەپسانىلىرى 16

1. كونا قۇرۇقلۇقتىكى بۆرە توتېمى ئەپسانىلىرى...... 17

1) ئىچكى ئاسىيا رايونىدىكى بۆرە توتېمى ئەپسانىلىرى 18

2) جەنۇبىي ياۋروپا رايونىدىكى بۆرە توتېمى ئەپسانىلىرى 28

3) غەربىي ئاسىيا ۋە نىل دەريا ۋادىسىدىكى بۆرە توتېمى ئەپسانىلىرى 31

4) شىمالىي ۋە شەرقىي ياۋروپا رايونىدىكى بۆرە توتېمى ئەپسانىلىرى 32

2. كونا قۇرۇقلۇقتىكى بۆرە توتېمى ئەپسانىلىرىنىڭ ئوخشاشلىق نۇقتىلىرى ۋە ئورتاق مۇتىفلىرى... 33

3. كونا قۇرۇقلۇقتىكى بۆرە توتېمى ئەپسانىلىرىنىڭ مەنبەسى 36

4. يېڭى قۇرۇقلۇقتىكى بۆرە توتېمى ئەپسانىلىرى……37
5. يېڭى قۇرۇقلۇقتىكى بۆرە توتېمى ئەپسانىلىرىنىڭ مەنبەسى …… 41

ئۈچىنچى باب بۆرە توتېمىنىڭ كېلىپ چىقىشىدىكى ئاساسلار …… 50

1. بىئولوگىيىلىك ئاساسلار …… 51
1) بۆرىنىڭ پەيدا بولۇشى …… 51
2) بۆرىنىڭ ئىچكى - تاشقى خۇسۇسىيىتى …… 54
2. جۇغراپىيىلىك ئاساسلار …… 58
1) بۆرە ۋە تەبىئىي مۇھىت …… 58
2) بۆرە ۋە يايلاق خەلقلىرىنىڭ تۇرمۇشى …… 61
3. فىزىئولوگىيىلىك ئاساسلار …… 66
4. پسىخىك ئاساسلار …… 74
1) بۆرە — قورقۇش تۇيغۇسى …… 74
2) بۆرە — رازىمەنلىك تۇيغۇسى …… 80
3) بۆرە — سىرلىقلىق تۇيغۇسى …… 83
5. ئېستېتىك ئاساسلار …… 86
1) سىمۋول: مۇقەددەس كۆك رەڭ ۋە بۆرە …… 89
2) يۈكسەكلىك: مىللىي پسىخىكا ۋە بۆرە …… 113
3) مەنپەئەتدارلىق: يىلتىز (مەنبە) ۋە بۆرە …… 123
4) تراگېدىيە: ئازاب ئېڭى ۋە بۆرە …… 127

تۆتىنچى باب بۆرە توتېمىنىڭ مىللىيلىكى ۋە دۇنياۋىلىقى …… 134

1. بۆرىنىڭ تۈركىي تىللىق خەلقلەردە ئاساسىي توتېم بولۇشى …… 134
2. بۆرىنىڭ سەددىچىنىنىڭ شىمالىدىكى خەلقلەردە مودا توتېم بولۇشى …… 149

3. ئالتاي تىللىرى سىستېمىسىدىكى مىللەتلەردە ئىككى چوڭ توتېم مەدەنىيىتى چەمبىركىنىڭ شەكىللىنىشى …… 163
4. ئامېرىكا ئىندىئانلىرىدا بۆرە توتېمى مەدەنىيىتى170
5. قەدىمكى رىملىقلاردا بۆرە توتېمى مەدەنىيىتى……176
6. بۆرە توتېمىنىڭ دۇنيا مىقياسىدىكى ئىلاھىي ئوبرازى …… 181

بەشىنچى باب ئىپتىدائىي سەنئەتتەبۆرە تەسۋىرى…186

1. بۆرە توتېمىنىڭ ئىپتىدائىي ئېتىقادتىن ئىپتىدائىي سەنئەتكە تەرەققىي قىلىشى …… 188
2. بۆرە توتېمىنىڭ تەسۋىرىي سەنئەتتىكى ئىزچىللىقى ۋە تەرەققىياتى …… 193
1) ئىپتىدائىي باسقۇچ …… 194
2) يىراق قەدىمكى زامان باسقۇچى …… 202
3) ئوتتۇرا قەدىمكى زامان باسقۇچى…… 209
4) ئوتتۇرا ئەسىر باسقۇچى …… 212
3. بۆرە توتېمىنىڭ ئىپتىدائىي تەسۋىرىي سەنئەتتىكى گۈزەللىكى ۋە ھاياتىي كۈچى …… 219
1) ھاياتىي مەۋجۇتلۇق ئىستىكى …… 221
2) چوقۇنۇش ھېسسىياتى …… 223
3) گۈزەللىك كەيپىياتى …… 225
4. مەركىزىي ئاسىيا خەلقلىرى بىلەن ئىندىئانلارنىڭ توتېم سەنئىتىدىكى بۆرە ئوبرازىنىڭ ئورتاقلىقى……226

ئالتىنچى باب تۈركىي تىللىق خەلقلەردە بۆرە توتېمى مەدەنىيىتى …… 231

1. «بۆرە» سۆزىنىڭ ئېتىمولوگىيىسى ۋە ھەرقايسى تۈركىي تىللاردىكى ۋارىيانتى…… 231
2. تۆز. ئونگون. توتېم …… 239

3. بۆرە توتېمى بىلەن باغلانغان ئىسىم قويۇش ئادەتلىرى 252
4. بۆرە توتېمى بىلەن باغلانغان مىللەت - قوۋم ناملىرى 261
5. بۆرە نامى بىلەن باغلانغان يەر - جاي ناملىرى 266
6. بۆرە توتېمى بىلەن باغلانغان ئەمەل - مەنسەپ ناملىرى 271
7. بۆرە توتېمى بىلەن باغلانغان تۇغ - گېربلار... 276
8. بۆرە توتېمى بىلەن باغلانغان تىل ئادەتلىرى... 286
9. بۆرە توتېمى بىلەن باغلانغان ئۆرپ - ئادەتلەر... 291
10. بۆرە توتېمى بىلەن باغلانغان پەرھىزلەر 296
11. بۆرە توتېمى بىلەن باغلانغان ئىپتىدائىي تېبابەتچىلىك 305
12. بۆرە توتېمى بىلەن باغلانغان ئىپتىدائىي مىللىي تەنتەربىيە ۋە باللار ئويۇنلىرى 308

يەتتىنچى باب هازىرقى زامان كىشىلىرىدە توتېم ئېڭى 316

1. غەرب دۇنياسىدا توتېم ئېڭىنىڭ ئويغىنىشى...... 316
1) خىيالىي سوتسىيالىزمچىلارنىڭ غايىۋى توتېم نۇقتىئىينەزىرى 316
2) سارتىرنىڭ ئىنسانپەرۋەرلىك توتېم نۇقتىئىينەزىرى... 321
3) فرېئود ۋە ئۇنىڭ روھىي ئانالىز ئاساسىدىكى توتېم نۇقتىئىينەزىرى 325
4) لېۋى ستراۋس ۋە ئۇنىڭ قۇرۇلمىچىلىق توتېم نۇقتىئىينەزىرى 331
2. ئوتتۇرا ئاسىيادىكى تۈركىي تىللىق خەلقلەردە توتېم ئېڭىنىڭ قايتا ئويغىنىشى 334

1) جەدىتىزم ۋە توتېم ئېڭى 336
2) چىڭغىز ئايتماتوف ئەسەرلىرىدىكى ئەپسانىۋى مۇھىت ۋە توتېم ئېڭى 340

سەككىزىنچى باب توتېمنىڭ ئۇنتۇلۇشى ۋە زامانىۋى كەمتۈكلۈك 365

پايدىلانغان مەنبەلەر 382
ئاخىرقى سۆز 388

كىرىش سۆز (1)

«بۆرە توتېمى مەدەنىيىتى» ھەققىدىكى قاراشلىرىم

ئابدۇرېھىم ئۆتكۈر

مەزكۇر كىتابتا شىنجاڭدىكى ھەر مىللەت خەلقىنىڭ، بولۇپمۇ ئۇيغۇرلارنىڭ مەدەنىيەت تارىخىنىڭ ناھايىتى مۇھىم بىر تەركىبىي قىسمى — بۆرە توتېمى مەدەنىيىتى ناھايىتى ئەتراپلىق، سىستېمىلىق، ھۆججەتلىك ۋە ئىلمىي ئاساستا خېلى يۇقىرى سەۋىيىدە يورۇتۇپ بېرىلگەن. بۇ كىتاب غەربىي يۇرت مەدەنىيەت تارىخىنى تەتقىق قىلىشتا مۇئەييەن ئىلمىي ۋە ماتېرىياللىق قىممىتىگە ئىگە. بۇ كىتابنىڭ نەشر قىلىنىشىغا تامامەن قوشۇلىمەن.

كونكرېت ئاساسلىرىم تۆۋەندىكىچە:

بىرىنچى، كىتاب ناھايىتى باي مەزمۇنغا ئىگە. مېنىڭ بايقىشىمچە، باش تېما — بۆرە توتېمىغا دائىر مەلۇماتلارنىڭ ھەممىسى دېگۈدەك كىتابقا كىرگۈزۈلگەن. باشقىچە ئېيتقاندا، باش تېما نەزەرىيىۋى ۋە ئەمەلىي جەھەتلەردە يېتەرلىك ئاساسلار بىلەن كەۋدىلەندۈرۈلۈپ بېرىلگەن.

ئىككىنچى، بۆرە توتېمى مەدەنىيىتىنىڭ بىرەر مىللەت ياكى بىرەر جۇغراپىيىلىك رايونغىلا ئەمەس، بىر قانچە قىتئەلەردە ياشىغان (ياشاۋاتقان) نۇرغۇنلىغان مىللەتلەرگە ئورتاق مەدەنىيەت ھادىسىسى ئىكەنلىكى شەرھلەنگەن بولسىمۇ، ئەمما مۇھىم

نۇقتا تۇركىي تىللىق خەلقلەرنىڭ بۆرە توتېمى مەدەنىيىتى ئاساسلىق ئورۇنغا قويۇلۇپ، كىتابنىڭ تېماتىك تۈزۈلۈشى مۇئەييەن سىستېمىغا ئېرىشتۈرۈلگەن. دېمەك، بۇ كىتاب مۇئەييەن ئىلمىي سىستېمىغا ئىگە.

ئۈچىنچى، ھەر قايسى مىللەتلەرنىڭ مىللىي مەدەنىيىتىگە ئىزچىل ھۆرمەت قىلىنغان. بىرەر مىللەت ياكى قەبىلىنىڭ توتېمىغا باغلىق ئادەت ۋە ئۆدۇملىرىغا نىسبەتەن ھېچقانداق باشقىچە قاراش ياكى كەمسىتىش ئالامەتلىرى يوق. ئەكسىچە، مەملىكىتىمىز ۋە دۇنيا مىقياسىدىكى ھەممە ئالاقىدار مىللەتلەرنىڭ تارىخىي تەرەققىياتىغا سەمىمىي ھۆرمەت پوزىتسىيىسىدە بولۇنغان. بۇ نۇقتىنى تەكىتلىشىمىنىڭ سەۋەبى شۇكى، قەدىمدىن تارتىپ توتېم ھەققىدە يېزىلغان بەزى ئەسەرلەردە مىللىي كەمسىتىش خاھىشلىرى كۆرۈلۈپ كەلگەندى.

تۆتىنچى، بۇ كىتابتا ئاپتورنىڭ بىر مۇنچە يېڭى قاراشلىرى، مەسىلەن، «بۆرە»، «باركۆل» دېگەن سۆزلەرنىڭ ئېتىمولوگىيىسى ھەققىدىكى يېڭى قاراشلىرى ۋە پاكىتلىرى كىشىنى قايىل قىلىدۇ.

بەشىنچى، ئاپتور كىتابتا بىر مۇنچە يېڭى قاراشلاردىن تاشقىرى، تېخى ئېلان قىلىنمىغان يېڭى ھۆججەتلەرنى، مەسىلەن، «ئېپتىدائىي سەنئەتتە بۆرە تەسۋىرى» دېگەن بابتىكى قىياتاش رەسىملىرىنى كىتابقا كىرگۈزۈش بىلەن ئەسەرنىڭ ئىلمىي قىممىتىنى تېخىمۇ ئاشۇرغان.

ئالتىنچى، ماتېرىيال بايلىقى ئالاھىدە دىققەتكە سازاۋەر. مېنىڭ ھېسابىمچە قەدىمدىن ھازىرغىچە، چەت ئەللەردىن جۇڭگو (ئاپتونوم رايونىمىز) زېمىنىغىچە بولغان زامان ۋە ماكان شارائىتىدە ياشاپ كەلگەن ھەر مىللەت ئالىملىرىنىڭ ھەرخىل تىلدىكى كىتاب ـ ماقالىلىرىدىن تەخمىنەن 600 دىن ئارتۇق ئورۇندا نەقىل ۋە دەلىللەر كەلتۈرۈلگەن. ئۇنىڭ ئۈستىگە بۇ نەقىللەر

تەخمىنىي بولماي، ئېنىق ئىزاھات بىلەن كۆرسىتىلگەن. بۇ ھال كىتابنىڭ ماتېرىيال بايلىقىنىلا ئەمەس، ئىشەنچلىك دەرىجىسىنىمۇ ئۆستۈرگەن.

يەتتىنچى، قىستۇرما رەسىم - سۈرەتلەر كىتابنىڭ مەزمۇنىنى بېيىتىپلا قالماي، قايىل قىلىش كۈچىنىمۇ ئاشۇرغان.

سەككىزىنچى، كىتاب نوقۇل ئىلمىي ئەسەر بولۇشقا قارىماي، تىل ئىشلىتىش ۋە ئىپادىلەش جەھەتتە كەڭ ئاممىباپلىققا ئىگە.

1994.4.15

كىرىش سۆز (2)

«بۆرە توتېمى مەدەنىيىتى» گە باھا

لىيۇ كۇيلى[1]

بىرىنچى، ئاپتور ماركسىزملىق تارىخىي ماتېرىيالىزم ۋە دىئالېكتىك ماتېرىيالىزمنىڭ يېتەكچىلىكىدە توتېم مەدەنىيىتىگە قارىتا مەدەنىيەت ئىنسانشۇناسلىقى نۇقتىسىدىن تەكشۈرۈش ۋە تەتقىقات ئېلىپ بارغان بولۇپ، تەتقىقات يۆنىلىشى ۋە مەقسىدى توغرا.

ئىككىنچى، مەملىكىتىمىزنىڭ كۆپ مىللەتلىك ئائىلىسىدە خەنزۇ - تىبەت تىللىرى سىستېمىسىدىكى مىللەتلەردىن قالسىلا، ئالتاي تىللىرى سىستېمىسىغا مەنسۇپ مىللەتلەر كۆپ سالماقنى ئىگىلەيدۇ. بۇلارنىڭ ئىچىدە خېلى كۆپ مىللەتلەر بەلگىلىك تارىخىي مەزگىلدە بۆرە توتېمى ئېتىقادىغا باغلىق بولغان قەدىمىي مەدەنىيەت ياراتقان. مەزكۇر ئەسەر مۇشۇ مىللەتلەرنىڭ تارىخىي مەدەنىيىتىنى تەتقىق قىلىشتا ناھايىتى زور ئەھمىيەتكە ئىگە.

ئۈچىنچى، مەزكۇر تەتقىقات تېمىسى گەرچە ناھايىتى مۇھىم بولسىمۇ، لېكىن مەملىكىتىمىز ئىلىم ساھەسىدە تېخى ھېچكىم بۇ تېمىدا سىستېمىلىق تەتقىقات ئېلىپ بارمىغان. مەزكۇر ئەسەر تۇنجى قېتىم دۇنيادىكى ھەرقايسى مىللەتلەرنىڭ، بولۇپمۇ ئېلىمىزنىڭ غەربىي شىمالى ۋە شىمالىي قىسمىدا ياشىغۇچى مىللەتلەرنىڭ بۆرە توتېمى مەدەنىيىتىگە قارىتا چوڭقۇر ۋە ئەتراپلىق تەتقىقات ئېلىپ بارغان. ئاپتور مەزكۇر ئەسەرنىڭ كۆلەم دائىرىسىنى خېلى زور كەڭلىككە، ھەر خىل پەنلەرنىڭ كېسىشىش نۇقتىسىنى كۆپ خىللىققا ئىگە قىلغان ھەمدە ئۆزىگە خاس سىستېما يارىتىشقا تىرىشقان. مۇشۇ نۇقتىدىن ئېيتقاندا، مەزكۇر ئەسەر بىر بوشلۇقنى تولدۇرۇپلا قالماستىن، بەلكى يەنە بەلگىلىك يېڭىلىق روھىغا ۋە نىسبەتەن يۇقىرى ئىلمىي قىممەتكە ئىگە.

① لىيۇ كۇيلى ئەپەندى جۇڭگو ئىجتىمائىي پەنلەر ئاكادېمىيىسى ئاز سانلىق مىللەتلەر ئەدەبىياتى ئىنستىتۇتىنىڭ سابىق باشلىقى، مىللەتلەر ئەدەبىياتى ۋە فولكلور تەتقىقاتى ساھەسىدىكى كۆزگە كۆرۈنگەن ئەرباب.

تۆتىنچى، ھەرقانداق بىر ياخشى يېزىلغان فولكلور ئەسىرى ئۆزىگە كۆپ مىقداردىكى ئەمەلىي ۋە ئىشەنچلىك بولغان ئېتنوگرافىيە ماتېرىياللىرىنى ئۇل قىلىدۇ. ئاپتور مەزكۇر ئەسەردە ناھايىتى زور مىقداردىكى ئەمەلىي ماتېرىياللارغا تايىنىپ، ئىزدىنىش ۋە تەھلىل ئېلىپ بارغان ھەمدە زۆرۈر بولغان يەكۈن چىقارغان. شۇنىڭ بىلەن بىر ۋاقىتتا بەزى مەسىلىلەرگە قارىتا ئىجادىي خاراكتېرلىق كۆز قاراشلىرىنى ئوتتۇرىغا قويغان. بۇ خىل تەتقىقات ئۇسۇلى توغرا بولۇپلا قالماستىن، بەلكى ئىشەنچلىكتۇر.

بەشىنچى، ئاپتور مۇشۇ مەخسۇس تېمىنى ئىلمىي نۇقتىدىن يورۇتۇشتا ئۇنىڭغا مۇناسىۋەتلىك بولغان تارىخىي ۋە دۇنياۋى تەتقىقات ئەھۋالىدىن خېلى ئەتراپلىق چۈشەنچە ھاسىل قىلغان. شۇڭا، بۇ ئەسەرنىڭ باشلىنىش نۇقتىسى يۇقىرى نەزەرىيىۋى سەۋىيە تەلەپ قىلىسىمۇ، ئەمما ئاپتور پۈتكۈل تېمىغا نىسبەتەن بەلگىلىك دىئالوگ ئېلىپ بارالىغان. بۇ ياش بىر تەتقىقاتچىغا نىسبەتەن خېلى قىيىن ئىش ، شۇنداقلا قەدىرلەشكە تېگىشلىك قىممەتلىك روھتۇر.

ئالتىنچى، ئاپتورنىڭ كەلگۈسىدىكى تەتقىقاتى داۋامىدا توتېمىزم نەزەرىيىسىنى ئەسەرنىڭ مۇھىم نۇقتىسى بولغان بۆرە

تۇتېمى بىلەن تېخىمۇ زىچ بىرلەشتۈرۈشنى ھەمدە بەزى ئىنچىكە تېمىلارنى تېخىمۇ ئىلگىرىلىگەن ھالدا دەلىللىشنى ئۈمىد قىلىمەن.

قىسقىسى، مەن مەزكۇر ئەسەرنى تەتقىقات ئۇسۇلى ۋە مەقسىدى ئېنىق بولغان، ماتېرىياللىرى مول، ئۆزىگە خاس يېڭىلىق روھىنى ئىپادە قىلغان، ئىلمىي قىممىتى يۇقىرى كىتاب دەپ قارايمەن.

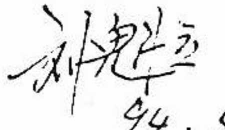

94.5.26

شىنجاڭ ئۇنىۋېرسىتېتى كۆل بويى مېھمانخانىسى

مۇقەددىمە

باشقىلار ئەزەلدىن ئىزدىنىپ كۆرمىگەن يېڭى بىر ساھەدە كۆپلىگەن قىممەتلىك پاكىتلارغا ئېرىشىش ئۇنچىلىك ئاسان ئەمەس، پەقەت ماڭىدىغان يول تېپىلسا، شۇنىڭ ئۆزى كۇپايە. بۇ كىتابنىڭ قىممىتى ئۇنىڭ نېمىگە جاۋاب بەرگەنلىكىدە ئەمەس، بەلكى نېمە مەسىلىنى ئوتتۇرىغا قويغانلىقىدىدۇر.

—— گروسسې [فرانسىيە]

1

توتېم ئېتىقادى ئىنسانىيەت تارىخىدىكى ئەڭ قەدىمكى ئىپتىدائىي ئېتىقادلارنىڭ بىرى بولۇپ، دۇنيادىكى كۆپلىگەن مىللەتلەردە، بولۇپمۇ بىر قىسىم ئىپتىدائىي تۇرمۇش ئۇسۇلىنى ساقلاپ كەلگەن مىللەتلەردە ھازىرغىچە داۋاملىشىپ كەلمەكتە. توتېمىزم ئىنسانىيەتنىڭ ئەڭ قەدىمكى ۋە ئەڭ ئالاھىدە بولغان مەدەنىيەت ھادىسىسى سۈپىتىدە دىن، پەلسەپە، مەدەنىيەت ۋە ئەدەبىيات ـ سەنئەت قاتارلىق ئاڭ فورماتسىيىلىرىنىڭ شەكىللىنىشى ۋە تەرەققىي قىلىشىدا مۇھىم رول ئوينىغان. روھىي ئانالىز ئىلمىنىڭ ئاساسچىسى سىگموند فرېئود: «ئىنسانىيەتنىڭ تۇنجى ئىجتىمائىي دىنىي تۈزۈمى دەل توتېم تۈزۈمىدۇر»[1] دەپ كۆرسەتكەنىدى. ئامېرىكا تارىخشۇناسلىق ئېقىمىنىڭ ۋەكىلى ئا.

① S. فرېئود: «روھىي ئانالىز ئىلمىغا مۇقەددىمە»، 267 ـ بەت، سودا نەشرىياتى، 1986 ـ يىل، خەنزۇچە نەشرى.

گولدىنۋېيزېرمۇ: «ئىنسانىيەتنىڭ قەدىمكى مەدەنىيەت تارىخىدا باشقا ھەر قانداق بىر مەدەنىيەت ئېلېمېنتى توتېم مەدەنىيىتىدەك بۇنداق زۇرۇر ۋە نېگىزلىك رولنى ئويناپ باققان ئەمەس»[1] دەپ كۆرسىتىدۇ. توتېمىزم بىر خىل سىرلىق مەدەنىيەت ھادىسىسى سۈپىتىدە ئىنسانىيەت تارىخ سەھنىسىدىن ئىزچىل ئورۇن ئېلىپ كەلگەن ھەمدە كېيىنكى دەۋرلەردىكى دىن، مەدەنىيەت ۋە سەنئەتنىڭ تەرەققىياتىغا غايەت زور تەسىر كۆرسەتكەن. توتېم مەدەنىيىتىنى ئۆز نۆۋىتىدە بىر خىل ئىپتىدائىي ئېتىقاد، بىر خىل ئىجتىمائىي تۈزۈم، بىرخىل ئاڭ فورماتسىيىسى ۋە بىرخىل دۇنيانى كۈزىتىش شەكلى دېيىشىمىز مۇمكىن. شۇڭا، كۆپلىگەن تەتقىقاتچىلار توتېم ھادىسىسىنى چۈشەنمەي تۇرۇپ ئىنسانىيەتنىڭ باشقا مەدەنىيەت ھادىسىلىرىگە جاۋاب بەرگىلى بولمايدۇ، دەپ قارىماقتا.

2

دۇنيادىكى كۆپلىگەن مىللەتلەرگە ئوخشاشلا ئوتتۇرا ۋە مەركىزىي ئاسىيادا ياشىغۇچى ئۇيغۇر ۋە باشقا تۈركىي تىللىق خەلقلەرمۇ سېھرىي تۈسى قويۇق بولغان توتېم مەدەنىيىتىنى بارلىققا كەلتۈردى. بۆرە توتېمى مەدەنىيىتى دەل ئۇلارنىڭ توتېم مەدەنىيىتىنىڭ يادروسىدۇر. بىز ئوتتۇرا ۋە مەركىزىي ئاسىيا رايونىنىڭ ئوخشىمايدىغان تارىخىي دەۋرلەردىكى مەدەنىيەت تۈزۈلمىسى، تەسۋىرىي سەنئىتى، خەلق ئەدەبىياتى ۋە فولكلور قاتلىمىغا نەزەر تاشلىساق بۆرە توتېمى بىلەن باغلىق بولغان مەدەنىيەت ھادىسىلىرىنىڭ ھەممىلا تەرەپلەرگە سىڭىپ كىرگەنلىكىنى ھېس قىلىمىز. ئوتتۇرا ئاسىيادا ياشىغۇچى تۈركىي تىللىق خەلقلەر ئۆز مەدەنىيەت تارىخىدا كۆپ خىل مەدەنىيەت، كۆپ خىل دىن،

---

① A. گولدېنۋېيسېر (ئامېركا): «توتېمىزم» — «تارىخ - جۇغراپىيە مەجمۇئەسى»، شاڭخەي، 1933 - يىللىق 1 - سان، خەنزۇچە نەشرى.

كۆپ خىل تىل ۋە كۆپ خىل يېزىقلارنى قوبۇل قىلغانلىقى ۋە ئۆزىگە خاس ئارىلاشما مەدەنىيەت يارىتالىغانلىقىغا قارىماي، ناھايىتى زور دەرىجىدە توتېم مەدەنىيىتىنىڭمۇ تەسىرلىرىنى ساقلاپ كەلگەنىدى. يەنە كېلىپ بۇ خىل تەسىر ئۇلارنىڭ ئۆتمۈشىدىن تارتىپ تاكى بۈگۈنگىچە بولغان ھايات مۇساپىسىنىڭ ھەممە تەرەپلىرىگىچە سىڭگەنىدى. ئۇلار ئۆزلىرىنىڭ قەدىمكى ئەپسانىلىرىدە ئۆزلىرىنىڭ كېلىپ چىقىشىنى بىۋاستە بۆرىگە باغلىغانىدى. ئۇلار بۆرىنى توتېم ئېستېتىكىسىنىڭ يۈكسەكلىكىدە تۇرۇپ كۆزەتكەنىدى. كۆك بۆرە ئوغۇزخان قوشۇنىغا يول باشلىغان، تۈركلەرنى ئەرگىنەقۇن تاغلىرىدىن ئەركىنلىككە ئېلىپ چىققان شۇنداقلا ۋۇجۇدىغا مىللەت نەسلىنىڭ ئاخىرقى ئۇرۇقىنى تېڭىپ ئۆتۈكەن تاغلىرىدىن ئىدىقۇت تېغىغا قېچىپ كەلگەنىدى. بۆرىنىڭ سىرلىق سىماسى ئۇلارنىڭ تەسۋىرىي سەنئىتىدە، تۇغ - ئەلەملىرىدە، ياغاچ ئويما ۋە مىمارچىلىقىدا روشەن ئەكس ئەتكەنىدى. بۆرىنى مەركەز قىلغان توتېم ئېتىقادى ئۇلارنىڭ ئەڭ قەدىمكى دىنىي ئېتىقادى سۈپىتىدە خۇددى جانلىقلار ۋۇجۇدىدىكى گېنغا ئوخشاش ئۇلارنىڭ روھ تارىخىنىڭ ھەر بىر بېتىگە يارقىن ئىزلارنى قالدۇرغانىدى.

ھالبۇكى، تارىخ ئېقىمى ئۈزلۈكسىز ئالغا قاراپ ئېقىپ، ئوتتۇرا ۋە مەركىزىي ئاسىيا خەلقلىرىنىڭ مەدەنىيەت مۇۋازىنىتىنى باشقىدىن تەڭشىدى. سىستېمىلىق دىنلار، بولۇپمۇ ئىسلام دىنى ئۇلارنىڭ مەدەنىيەت قۇرۇلمىسىدىكى ئاخىرقى تاللىشىنى بەلگىلىدى. تەڭرىتاغ ئېتەكلىرى بىلەن تارىم ۋادىسىنى ئۆز ئىچىگە ئالغان ئوتتۇرا ئاسىيا رايونى مۇسۇلغان شەرق مەدەنىيەت چەمبىرىكىنىڭ مۇھىم تەركىبىي قىسمىغا ئايلاندى. بۇنىڭ نەتىجىسىدە كېيىنكى دەۋرلەرگە كەلگەندە بۆرە توتېمى بىلەن باغلىق بولغان مەدەنىيەت ئېلېمېنتلىرى زور دەرىجىدە سۇسلاشتى. ئەمما ئۇنىڭ شەكىلسىز ھالەتتىكى ئىپادىلىرى يەنىلا خەلق فولكلورى-

نىڭ چوڭقۇر قاتلاملىرىدا ئوخشىمىغان دەرىجىدە ساقلىنىپ كەلدى.

3

ئىككى يۈز يىلدىن بۇيان توتېمىزم ھادىسىسى كۆپلىگەن ئىنسانشۇناس ئالىملارنىڭ دىققەت ئېتىبارىنى قوزغاپ، ئۇلارنىڭ مۇلاھىزە ئوبيېكتىغا ئايلانغانىدى. گەرچە دۇنيادا توتېم ئېتىقادىنى ئۆز بېشىدىن كۆچۈرگەن كۆپلىگەن مىللەتلەردە «توتېم» سۆزىگە باراۋەر كېلىدىغان خاس ئاتالغۇلار مەۋجۇت بولسىمۇ، ئەمما ئىندىئان قەبىلىلىرىنىڭ تىلىدىن كېلىپ چىققان totem سۆزى ئەڭ دەسلەپ ياۋروپا ئىلىم ساھەسىدىكىلەر تەرىپىدىن قوللىنىلغاچقا، كېيىنچە بۇ ئاتالغۇ ئومۇملاشقان. ھازىرغا قەدەر نۇرغۇن كىشىلەر «توتېم» ئاتالغۇسىنى ئەنگلىيىلىك جون لوڭ (John Long) دېگەن كىشىنىڭ 1791 - يىلى يازغان «ئىندىئان ساياھەتنامىسى» دېگەن كىتابىدا تۇنجى قېتىم ئوتتۇرىغا قويۇلغان دەپ قارايدۇ. ۋاھالەنكى «توتېم» سۆزى 1791 - يىلىدىن خېلى بۇرۇنلا ئوتتۇرىغا چىققان.[1] يېقىنقى زامان ئىجتىمائىي پەن نەزەرىيىسىنىڭ ئاساسىنى تىكلىگەن ئىتالىيە ئالىمى ۋىكو (Giambattista Vico) ئۆزىنىڭ 1725 - يىلى ئېلان قىلغان «يېڭى پەن» ناملىق ئەسىرىدە جېئان دې لائېت (Jean de Laet) ئىسىملىك بىر سەيياھنىڭ ئىندىئانلارنىڭ توتېم ئېتىقادى ھەققىدە توختىلىپ: «ئامېرىكا ئىندىئانلىرى توتېم ياكى توتېم بەلگىسىنى مەلۇم ئۇرۇق - جەمەتنىڭ سىمۋولى دەپ قارايدۇ»[2] دېگەن سۆزىنى نەقىل كەلتۈرىدۇ. ۋىكونىڭ «يېڭى پەن» ناملىق ئەسىرىنىڭ ئىندېكسىغا قارىغاندا، جېئان دې لائېتنىڭ 1593 - يىلى تۇغۇلۇپ، 1649 - يىلى ئالەمدىن ئۆتكەنلىكىنى كۆرىمىز.

① جېڭ يوەنجې: «توتېم ئېستېتىكىسى ۋە ھازىرقى زامان كىشىلىرى»، شۆلىن نەشرىياتى، 1992 - يىل، خەنزۇچە نەشرى، 27 - بەت.
② G. ۋىكو (ئىتالىيە): «يېڭى پەن»، خەلق نەشرىياتى، 1986 - يىل، خەنزۇچە نەشرى، 225 - بەت.

بۇنىڭغا ئاساسلانغاندا «توتېم» ئاتالغۇسىنىڭ مەيدانغا چىققان ۋاقتى يەنە ئالدىغا 140 يىل سۈرۈلىدۇ.[1] بۇنىڭ بىلەن توتېم مەدەنىيىتىنىڭ تەتقىقات تارىخى 400 يىللىق مۇساپىگە ئىگە بولىدۇ.

19 - ئەسىرنىڭ كېيىنكى يېرىمىدىن 20 - ئەسىرنىڭ ئالدىنقى يېرىمىغىچە بولغان ئارىلىقتا غەرب ئىلىم ساھەسىدە توتېم مەدەنىيىتى تەتقىقات قىزغىنلىقى كۆتۈرۈلدى. بۇلارنىڭ ئىچىدە مەشھۇرلىرىدىن مورگان (L. H. Morgan)، ماكلېنان (J. F. Maclenan)، تەيلور (E. B. Tylor)، روبېرتسون سىمىت (Robertson Smith)، سپېنسېر (H. Spencer)، فرازېر (J. G. Frazer)، دۇركخېيم (E. Durkheim)، فرېئۇد (S. Freud)، مالىنوۋسكى (B. K. Malinowski)، بوئاس (Franz Boas)، گولدېنۋېيسېر (A. Goldenweiser)، لېۋى ستراۋس (Levi — Strauss)، لاڭ (A. Ling)، گېرنېپ ئا. ۋان (Gernep A. van)، خادون (Hadon) قاتارلىقلارنى كۆرسىتىشكە بولىدۇ. ئۇلار مۇشۇ ساھەدىكى يېتۈك ئەسەرلىرىدە دۇنيادىكى ھەرقايسى مىللەتلەرنىڭ، جۈملىدىن بىر قىسىم ئىپتىدائىي تۇرمۇش ئۇسۇلىنى ساقلاپ كەلگەن مىللەتلەرنىڭ توتېم مەدەنىيىتىنى بىۋاسىتە ياكى ۋاسىتىلىق ھالدا تەتقىق قىلدى ھەمدە ناھايىتى زور نەتىجىلەرگە ئېرىشتى.

توتېم مەدەنىيىتى تەتقىقاتى ساھەسىدە سابىق سوۋېت ئىتتىپاقى ئالىملىرىنىڭ قولغا كەلتۈرگەن نەتىجىلىرىمۇ ئالاھىدە گەۋدىلىك بولدى. تولستوف (С. П. Толстов)، زولوتارېف (А. М. Зелотарев) توكارېف (С. А. Токарев)، زېلېنىن (Д. К. Зеленин) سېمېنوف (Ю. И. Семенов)، فايتون (Д. Е. Фаитон) قاتارلىق ئالىملار ئۆزلىرىنىڭ توتېمىزم ھەققىدىكى

① جېڭ يوەنجې: «توتېم ئېستېتىكىسى ۋە ھازىرقى زامان كىشىلىرى»، شۆلىن نەشرىياتى، 1992 - يىل، خەنزۇچە نەشرى، 28 - بەت.

ئەسەرلىرىدە كۆپلىگەن مىللەتلەرنىڭ توتېم مەدەنىيىتىنى ئوخشىمىغان نۇقتىلاردىن تەتقىق قىلدى.

جۇڭگودا توتېم مەدەنىيىتى ھەققىدىكى تەتقىقاتلارنى ئەڭ بالدۇر تونۇشتۇرغان كىشى يەن فۇ (严复) ئىدى. يەن فۇ 1903 - يىلى ئەنگلىيىلىك جېككىس دېگەن كىشىنىڭ «جەمئىيەت تارىخى» ناملىق كىتابىنى تەرجىمە قىلىش جەريانىدا، Totem سۆزىنى تۇنجى قېتىم 图腾 دەپ تەرجىمە قىلغان ۋە بۇ ئاتالغۇنىڭ مەنىسىنى ئىزاھلىغان.[1] شۇنىڭدىن كېيىن گو مورو (郭沫若)، لۇ جېنيۇي، ۋېي خۇيلىن (卫惠林)، سېن جياۋۇ (岑家梧)، لى زېگاڭ (李则纲)، ما شۆلياڭ (马学良)، لى شۈەنبو (李玄伯)، ياڭ كۇن (杨望)، گاۋ مىڭچياڭ (高明强)، خې شىڭلياڭ (何星亮)، جېڭ يۈەنجې (郑元者) قاتارلىق بىر تۈركۈم تەتقىقاتچىلار قوشۇنى بارلىققا كەلدى. ئۇلار ئۆزلىرىنىڭ تەتقىقاتى داۋامىدا بىر تەرەپتىن غەربنىڭ توتېم مەدەنىيىتىگە دائىر مەخسۇس ئەسەرلىرىنى تەرجىمە قىلىپ تونۇشتۇرسا، يەنە بىر تەرەپتىن جۇڭگودىكى ھەر مىللەت خەلقىنىڭ توتېم مەدەنىيىتىنى تەكشۈرۈپ تەتقىق قىلدى ۋە مەخسۇس ئەسەرلەر يازدى.

4

مۇشۇ ئەسىرنىڭ باشلىرىدىن بۇيان، تۈركىي تىلىدا سۆزلىشىدىغان ھەرقايسى خەلقلەرنىڭ توتېم ئېتىقادى ۋە ئۇنىڭغا باغلىق بولغان مەدەنىيەت ھادىسىلىرىنى تەتقىق قىلىش جەھەتتە مۇئەييەن نەتىجىلەر قولغا كەلتۈرۈلدى. بەزى ئالىملارنىڭ تەتقىقات نەتىجىسى دۇنيا جامائەتچىلىكىنىڭ دىققەت - ئېتىبارىنى قوزغىدى.

---

(1) خې شىڭلياڭ: «توتېم مەدەنىيىتى ۋە ئىنسانىيەتنىڭ بىرقانچە خىل مەدەنىيەت تۈرىنىڭ كېلىپ چىقىشى»، جۇڭگو ئەدەبىيات - سەنئەتچىلەر نەشرىياتى شىركىتى، 1991 - يىل، خەنزۇچە نەشرى، 49 - بەت.

گەرچە مۇشۇ جەرياندا تۈركىي تىللىق مىللەتلەرنىڭ توتېم مەدەنىيىتىگە بېغىشلانغان چوڭ تىپتىكى مەخسۇس ئەسەر يېزىلمىغان بولسىمۇ، لېكىن كۆپلىگەن تەتقىقاتچىلار مۇشۇ ساھەدىكى ئايرىم ئىلىملاردا نۇرغۇن ماقالىلەرنى ئېلان قىلدى. تۈركىيە تەتقىقاتچىلىرىدىن ئابدۇلقادىر ئىنان، زەكى ۋەلىدى توغان، زىيا گۆكئالپ، ئىبراھىم كافەس ئوغلۇ، باھاۋىددىن ئۆگەل قاتارلىقلار؛ قازاق تەتقىقاتچىلىرىدىن ئېلكەي مەرغۇلان، ئۆزبېك ئالىملىرىدىن بۆرىباي ئەھمىدوف قاتارلىقلار شۇنىڭ جۈملىسىدىندۇر.

ئاپتونوم رايونىمىزدا بۇ ھەقتىكى تەتقىقاتلار 1980 - يىللاردىن باشلاپ قولغا ئېلىندى. بىر قىسىم تەتقىقاتچىلىرىمىز ئۆزلىرىنىڭ ئۇيغۇر مەدەنىيىتى ۋە قەدىمكى ئەدەبىياتىغا دائىر كىتابلىرىدا توتېم ئېتىقادىغا مۇناسىۋەتلىك بايانلارنى ئوخشىمىغان نۇقتىلاردىن ئوتتۇرىغا قويۇپ ئۆتتى. بىر قىسىم ياش ئىزدەنگۈچىلەر ئۇيغۇر توتېم مەدەنىيىتى، جۈملىدىن بۆرە توتېمى ھەققىدە مەخسۇس ماقالىلەرنىمۇ ئېلان قىلدى. تېخىمۇ خۇشاللىنارلىقى شۇكى، بىر قىسىم ياش يازغۇچىلىرىمىز قەدىمكى توتېم ئەپسانىلىرىنىڭ سۇژېت - موتىفلىرىنى ئۆزلىرىنىڭ ئەدەبىي ئەسەرلىرىگە باشلاپ كىرىپ، بۈگۈنكى كۈنسېرى ياتلىشىۋاتقان مەدەنىيەت ئېڭىمىزنى ئۇنتۇلغان ئۇدۇملار بىلەن سۇغۇرۇشقا ئىنتىلدى. دۇنيا ئەدەبىياتىدىكى «يىلتىز ئىزدەش» روھى بىلەن «ئەپسانىگە قايتىش» قىزغىنلىقى 1980 - يىللاردىن كېيىنكى مىللىي ئەدەبىياتىمىزدا بىر قېتىملىق قايتا ئويلىنىش ھادىسىسىنى مەيدانغا كەلتۈردى.

5

بۇ ئەسەر ئۇيغۇر قاتارلىق تۈركىي تىللىق خەلقلەرنىڭ توتېم مەدەنىيىتى، تېخىمۇ توغرىراقى بۆرە توتېمى مەدەنىيىتى ھەققىدىكى تەتقىقاتلارنى بىرگەۋدىگە يىغىنچاقلاش ھەمدە بۆرە توتېمـ

بىرىنچى باب

توتېم ۋە توتېمىزم ھەققىدە چۈشەنچە

ئادەم ئۆزىنىڭ تەرەققىياتى جەريانىدا باشقا ئوبيېكتلارنىڭ
ياردىمىگە ئېرىشكەن. لېكىن بۇ ئوبيېكتلار يۇقىرى دەرىجە-
لىك مەخلۇقلار ياكى مالائىكە ـ پەرىشتىلەر بولماستىن، بەلكى
تۆۋەن دەرىجىلىك نەرسىلەر، يەنى ھايۋانلاردۇر. بۇنىڭ بىلەن
ھايۋانلارغا تېۋىنىش بارلىققا كەلدى. . .

— فرىدرىخ ئېنگېلس

1. توتېم: پەۋقۇلئاددە مەدەنىيەت ھادىسىسى

شۇنى كېسىپ ئېيتىشقا بولىدۇكى، توتېم ئىنسانىيەت تارى-
خىدىكى ئەڭ بۇرۇن پەيدا بولغان بىرخىل ئىپتىدائىي ئېتىقاد
شەكلى شۇنداقلا ئىنسانىيەتنىڭ بارلىق مەدەنىيەت ھادىسىلىرى
ئىچىدىكى ئەڭ ئالاھىدە بولغان مەدەنىيەت ھادىسىسى ھېسابلىنى-
دۇ. كىشىلەر ھەر قېتىم ئىنسانىيەت ئۆتمۈشىنىڭ قەدىمىي
پەردىسىنى ئاچقان ۋاقتىدا، ئۇلارنىڭ كۆز ئالدىدا خۇددى سۇبھە-
دىن ئاۋۋالقى خىرە تۇمانغا ئوخشاش، يىراق ئەجدادلىرىنىڭ غۇۋا
كۆرۈنۈشى نامايەن بولىدۇ. گەرچە ئىنسانلار نۇرغۇنلىغان سىر-
لىق مەسىلىلەرگە دائىم سۈكۈت قىلىش پوزىتسىيىسىنى تۇتۇپ
كەلگەن بولسىمۇ، لېكىن توتېم ھادىسىسىگە نىسبەتەن ھەرگىزمۇ

دىن ئىبارەت بۇ ئالاھىدە مەدەنىيەت ھادىسىسىنى ماكرو جەھەت-
تىن كۆزىتىش ئاساسىدا بارلىققا كەلدى. پۈتكۈل ئەسەردە بۆرە
توتېمىغا باغلىق بولغان مەدەنىيەت ھادىسىلىرى كۆپ خىل قاتلام-
لاردىن مۇھاكىمە قىلىندى. توتېمىزم ھەققىدىكى ئومۇمىي با-
يان، بۆرە توتېمى ئەپسانىلىرى ۋە ئۇلارنىڭ مەنبەسى، بۆرە
توتېمىنىڭ كېلىپ چىقىشى، بۆرە توتېمىنىڭ مىللىيلىكى ۋە
دۇنياۋىلىقى، ئىپتىدائىي سەنئەتتە بۆرە ئوبرازى، تۈركىي تىل-
لىق خەلقلەردىكى بۆرە توتېمى مەدەنىيىتىنىڭ قاتلاملىرى ھەمدە
ھازىرقى زامان كىشىلىرىدە توتېم ئېڭى قاتارلىق بىر يۈرۈش
تېمىلار نىسبەتەن ئىنچىكىلىك بىلەن تەھلىل قىلىندى. ئاپتور
توتېم مەدەنىيىتىدىن ئىبارەت بۇ ئالاھىدە مەدەنىيەت ھادىسىسىنى
بۆرە توتېمىدىن ئىبارەت بۇ غول لىنىيىدە تۇرۇپ، ھەم دۇنياۋى
كەڭلىكتە، ھەم مىللىي خاسلىقتا ئەكس ئەتتۇرۇشكە تىرىشتى.
ئەپسانىشۇناسلىق، دىنشۇناسلىق، سەنئەت ۋە مەدەنىيەت ئانترو-
پولوگىيىسى قاتارلىق كۆپ خىل پەنلەرنىڭ كېسىشمە نۇقتىسىدا
تۇرۇپ، مەركىزىي ئاسىيا (تۇران) خەلقلىرىنىڭ قەدىمكى ئى-
شەنچ ـ ئېتىقادلىرى ۋە ئۇنىڭ مەدەنىيەت قاتلىمىغا تەكشۈرۈش
ئېلىپ بېرىلدى. پۈتۈن ئەسەردە سېلىشتۇرما تەتقىقات نۇقتىسى-
دىن كۆپ لىنىيىلىك تەپەككۇر ئۇسۇلى قوللىنىلدى. ئەمما
تۈركىي تىللىق خەلقلەرنىڭ بۆرە توتېمى مەدەنىيىتىدىن ئىبارەت
غول لىنىيە باشتىن ـ ئاخىر ئاساسىي سالماقنى ئىگىلىدى.
ئاپتور ئەسەردە كۆپ خىل تىللاردىكى مەنبەلەردىن پايدىلىنىشنى
ۋە ئۇنى مەزكۇر تەتقىقات تېمىسىنى يورۇتۇپ بېرىشتىكى زۆرۈر
ماتېرىياللارغا ئايلاندۇرۇشنى مەقسەت قىلدى. شۇنىڭ بىلەن بىر
ۋاقىتتا بەزى ھەل بولمىغان قىيىن نۇقتىلارغا ئالدىراقسانلىق
بىلەن ھۆكۈم چىقارماسلىقنى، ئۇنى يەنە داۋاملىق مۇھاكىمە
قىلىشقا ئىمكانىيەت قالدۇرۇشنى ئۆزىنىڭ مەجبۇرىيىتى دەپ
قارىدى.

سۈكۈت قىلمىدى. توتېم ھادىسىسى 200 يىلدىن ئارتۇق ۋاقىتتىن بۇيان، ھەر ساھە ۋە ھەر كەسىپتىكى نۇرغۇنلىغان كىشىلەرنىڭ دىققىتىنى ئۆزىگە تارتىپ، ئۇلارنىڭ كەسكىن مۇنازىرە ئېلىپ بارىدىغان تېمىسىغا ئايلاندى. نۇرغۇنلىغان تەتقىقات نەتىجىلىرى شۇنى كۆرسەتتىكى، توتېم ئىنسانلارنىڭ نۇرغۇنلىغان مەدەنىيەت ھادىسىلىرىنىڭ كېلىپ چىقىشى ۋە تەرەققىي قىلىشى بىلەن بىۋاستە مۇناسىۋەتلىك. شۇڭا، توتېم ئېتىقادىنى تولۇق چۈشەنمەي تۇرۇپ، ئىنسانىيەتنىڭ باشقا مەدەنىيەت ھادىسىلىرىگە جاۋاب ئىزدەش، تولىمۇ قىيىن بولسا كېرەك. توتېم ئېتىقادىنىڭ ئىنسانىيەت تارىخىدىكى پەۋقۇلئاددە مەدەنىيەت ھادىسىسى ئىكەنلىكىنى تۆۋەندىكى بىرقانچە نۇقتىلاردىن ئېنىق كۆرۈۋالغىلى بولىدۇ:

بىرىنچى، توتېم ئېتىقادى بارلىق دىنلاردىن بۇرۇن پەيدا بولغان بىرخىل ئىپتىدائىي دىن. ئەگەردە ئىنسانىيەتنىڭ دىن تارىخىنىڭ مەنبەسىنى سۈرۈشتۈرۈش توغرا كەلسە، ئۇنىڭ بىرىنچى بېتى شەك - شۈبھىسىزكى، توتېمغا تېۋىنىشتىن باشلىنىدۇ. چۈنكى ئىنسانلارنىڭ ئەڭ دەسلەپكى دىنىي چۈشەنچىلىرى توتېم ئېتىقادى ئاساسىدا بىخ سۈرگەن بولۇپ، فرېئۇدنىڭ سۆزى بىلەن ئېيتقاندا «توتېم تۈزۈمىنى ئىنسانىيەت تارىخىدىكى بىرىنچى دىنىي تۈزۈم» دېيىشكە بولىدۇ. خۇددى شۇنىڭغا ئوخشاشلا توتېم ئىلاھىنىمۇ ئىنسانلار چوقۇنغان تۇنجى تەڭرى دېيىش مۇمكىن. بىز تارىختىن كېيىن پەيدا بولغان بارلىق دىنلارغا نەزەر تاشلايدىغان بولساق، ئۇلارنىڭ ياكى ئۇنداق، ياكى مۇنداق شەكىلدە توتېم ئېتىقادىدىن ئۆرنەك ئالغانلىقىنى بايقايمىز. شۇڭا، توتېم ئىنسانىيەت دىنىي ئېڭى ۋە چۈشەنچىلىرىنىڭ ئەڭ ئىپتىدائىي ئۆلگىسى ياكى ئەسلى تىپى بولالايدۇ.

ئىككىنچى، توتېم ئىنسانىيەتنىڭ يىلتىز (ئەجداد) چۈشەنچىلىرىنىڭ باشلىنىشىدۇر. ئىنسانلار ئۆز تارىخىدا تۇنجى قېتىم

ھەقىقەت توتېم ئېتىقادى ئارقىلىقلا ئۆز ئەجدادى، ئۆز ئەسلى ۋە ئۆز مەنبەسىنى ئىزدەش ۋە تونۇش پۇرسىتىگە ئېرىشكەن بولۇپ، ئۇلار چوقۇنغان توتېم ئوبيېكتى، ئۇلارنىڭ تۇنجى «ئەجدادى» ئىدى. شۇڭا، ئامېرىكا ئالىمى H. سپېنسېر: «توتېمغا تېۋىنىش — ئەجدادلارغا تېۋىنىشنىڭ بىرىنچى باسقۇچى»[1] دەيدۇ. رۇس ئالىمى S. P. تولىستوف: «ئەجدادلارغا تېۋىنىشنىڭ شەكىللىنىش جەريانى، توتېمىزمنىڭ ئاخىرقى باسقۇچلىرىدىكى توتېمىنىڭ ئادەملىشىش جەريانىدۇر»[2] دەپ كۆرسىتىدۇ. خەنزۇ ئالىم ياڭ كۇن ئەپەندىمۇ: «ئەڭ دەسلەپكى ئەجداد چوقۇم توتېم ئەجدادىدۇر»[3] دەيدۇ. مۇشۇ مەنىدىن قارىغاندا، توتېم بىر خىل ئىپتىدائىي دىن بولۇش سۈپىتى بىلەن، ئىنسانلارنىڭ تارىختىن بۇرۇنقى ئۆز يىلتىز (ئەجداد) نى ئىزدەش يولىدىكى تۇنجى دادىل قەدىمى ھېسابلىنىدۇ.

ئۈچىنچى، توتېم ئىنسانىيەتنىڭ تارىختىكى تۇنجى ئۆزلۈك ئېڭى (Self—consciousness) نىڭ ئويغىنىشىدۇر. چۈنكى ئىپتىدائىي ئىنسانلار تۇنجى قېتىم توتېم ئېتىقادى ئارقىلىقلا ئۆز - ئۆزىنى بايقاشقا، ئۆز - ئۆزىنى ئىپادە قىلىشقا ۋە ئۆز - ئۆزىنى راۋاجلاندۇرۇشقا مۇيەسسەر بولالىدى. ئۇلار تۇنجى توتېم ئوبيېكتىدا گەۋدىلەنگەن يۈكسەكلىك، سىرلىقلىق ۋە تەبىئەتتىن تاشقىرى ئالاھىدە ئىقتىدار ئارقىلىق ئۆزلىرىدىكى ئادەم ماھىيەتلىك كۈچىنى ئىپادە قىلدى. ئۆزلىرىنىڭ ئىنسانىي روھىي ماھىيىتىنى توتېمغا بېغىشلىدى. شۇڭا بىز توتېمنى ئىنسانىيەتنىڭ تارىختىن بۇرۇنقى روھىنىڭ كامالىتى بىلەن ھاياتلىق قىممىتى ھەق-

(1) H. سپېنسېر (ئامېرىكا): «جەمئىيەتشۇناسلىق ئاساسلىرى» — «سپېنسېر ئەسەرلىرى توپلىمى»، I - توم، لوندون، 1962 - يىل ئىنگلىزچە نەشرى، 217 - بەت.

(2) S. P. تولىستوف: «تۈركمەنلەرنىڭ توتېم مەدەنىيىتى قالدۇقلىرى ۋە بىرلەشمە تەشكىلاتلىرى» — «ئالدىنقى كاپىتالىزم جەمئىيىتىنىڭ تارىخىي مەسىلىلىرى» ژۇرنىلى (رۇسچە)، 1935 - يىللىق 9 -، 10 - سان.

(3) ياڭ كۇن: «نۇيۋا ھەققىدە مۇلاھىزە» — «خەلق ئېغىز ئەدەبىياتى مۇھاكىمە مۇنبىرى» ژۇرنىلى (خەنزۇچە)، 1986 - يىللىق 6 - سان.

قىدىكى ئىزدىنىشلىرىنىڭ سەمەرىسى دەپ قارايمىز.

ئۈچىنچى، توتېم ئىنسانىيەتنىڭ بارلىق مەدەنىيەت ھادىسىلىرىنىڭ ئەڭ ئىپتىدائىي، ئەڭ نېگىزلىك خېمىرتۇرۇچى ۋە قوزغاتقۇچ ئېلېمېنتى. ئىنسانىيەتنىڭ نۇرغۇنلىغان مەدەنىيەت ھادىسىلىرىنىڭ ھەممىسى توتېمدىن ئىبارەت بۇ ئىپتىدائىي مەدەنىيەت تۆرەلمىسىدىن بىخ سۇرگەن ۋە تەدرىجىي شاخلاپ چىققان. شۇڭا، ئامېرىكا تارىخشۇناسى A . گولدېنۋېيسېر (A. Goldenweiser) بۇ ھەقتە توختىلىپ: «ئىنسانىيەت مەدەنىيىتىدە ھېچقانداق بىر مەدەنىيەت ھادىسىسى توتېم مەدەنىيىتىدەك بۇنداق زۆرۈر بولۇپ باققان ئەمەس، شۇنداقلا ھېچقانداق بىر مەدەنىيەت ئېلېمېنتى توتېم مەدەنىيىتىدەك ئاساسلىق ياكى نېگىزلىك ئورۇندا تۇرۇپ باققان ئەمەس»[1] دەيدۇ.

بەشىنچى، توتېم ئىنسانىيەتنىڭ ئەڭ دەسلەپكى ئەدەبىياتىنىڭ باشلىنىشىدۇر. ھەممىگە مەلۇمكى، ئىنسانىيەتنىڭ ئەدەبىيات تارىخىنىڭ بىرىنچى بېتى ئەپسانىلەردىن باشلىنىدۇ. ئەپسانىلەر ئىچىدە بولسا ئەڭ قەدىمكىسى توتېم ئەپسانىلىرىدۇر. ئەپسانە بىلەن ئىپتىدائىي دىنلار ئايرىلماس چەمبەرچەس مۇناسىۋەت ھاسىل قىلغان بولۇپ، «دىن پەيدا بولۇشى بىلەن بىر ۋاقىتتا، ئۇنىڭ بىلەن مۇناسىۋەتلىك بولغان ئەپسانىلەرمۇ مەيدانغا چىققان»[2] توتېم ئەپسانىلىرىمۇ تىلنى ئىپادىلەش ۋاستىسى قىلغان بىرخىل توتېم ئۇقۇمى بولۇپ، ئۇ ئىنسانلارنىڭ ئىپتىدائىي ئاغزاكى ئەدەبىياتىنىڭ دەسلەپكى ئاساسىنى سالغان. شۇڭا، توتېم ئەپسانىلىرى، «ئەپسانە ئېپىكىنىڭ ئەڭ ئاددىيلاشقان بىرخىل شەكلى»[3] شۇنداقلا «بۇگۈنگىچە تارقىلىپ كەلگەن ئەڭ

① A . گولدېنۋېيسېر (ئامېرىكا): «توتېمىزم» — «تارىخ - جۇغراپىيە ژۇرنىلى» (خەنزۇچە)، 1933 - يىللىق 1 - سان.
② ياڭ كۇن: «ئەپسانىلەرنىڭ كېلىپ چىقىشى ۋە تەرەققىي قىلىشى توغرىسىدا» — «خەلق ئېغىز ئەدەبىياتى مۇھاكىمە مۇنبىرى» ژۇرنىلى، 1985 - يىللىق 1 - سان.
③ ئۇگرىنوۋىچ (سابىق سوۋېت ئىتتىپاقى): «سەنئەت ۋە دىن»، ئۈچ بىرلەشمە نەشرىياتى، 1987 - يىل، خەنزۇچە نەشرى، 65 - بەت.

قەدىمكى ئەپسانىلەر» ھېسابلىنىدۇ.

ئالتىنچى، توتېم ئىنسانىيەتنىڭ ئەڭ بۇرۇنقى سەنئەت ئېقىمىنىڭ ئىپادىلىنىشىدۇر شۇنداقلا ئىنسانىيەت سەنئەت ھاياتىنىڭ باشلىنىشىدۇر. ھازىرغىچە بايقالغان ئىنسانلارنىڭ ئەڭ قەدىمكى سەنئەت ئىزلىرى كونا تاش قۇراللار دەۋرىنىڭ ئاخىرقى مەزگىلىدىكى توتېم ئېتىقادىغا مەنسۇپ ئۆڭكۈر تام رەسىملىرى بولۇپ، ئۇنى ئالىملار بىردەك: «ئىنسانلارنىڭ ئەڭ بالدۇرقى سەنئەت مۇشەنچىلىرىنىڭ ئىپادىلىنىشى»[1] دەپ قارىدى. رۇمىنىيە ئالىمى Y . تەيناشمۇ: «توتېما تېۋىنىش ئىپتىدائىي سەنئەتنى، بولۇپمۇ توتېم ئوبيېكتىنىڭ ئوبرازىنى ياراتتى»[2] دەيدۇ. سېن جياۋۇ ئەپەندىمۇ: «بارلىق ئىپتىدائىي سەنئەتنىڭ بىخلىرى توتېم مەدەنىيىتى دەۋرىدىلا گۈللەپ - ياشناش ئىمكانىيىتىگە ئېرىشتى»[3] دەپ كۆرسىتىدۇ. توتېم ئېتىقادى نەتىجىسىدە كېلىپ چىققان توتېم سەنئىتى ئۆز ئىچىدىن توتېم گىرىمچىلىكى، توتېم ئويمىچىلىقى، توتېم سىزمىلىرى، توتېم ئۇسسۇلى ۋە توتېم مۇزىكىلىرىدىن ئىبارەت بەش تۈرگە بۆلىنىدۇ.

دېمەك، توتېم يۇقىرىقىدەك ئالاھىدىلىكلىرى بىلەن ئىنسانلارنىڭ بارلىق مەدەنىيەت ھادىسىلىرى ئىچىدىكى ئەڭ قەدىمىي، ئەڭ ئالاھىدە مەدەنىيەت ھادىسىسىگە ئايلانغان.

2. توتېمنىڭ ئاساسىي ئۇقۇمى

ھەممىگە مەلۇمكى، «توتېم» سۆزى شىمالىي ئامېرىكىدىكى ئىندىئانلارنىڭ تىلىدىن كېلىپ چىققان سۆز بولۇپ، «ئۇنىڭ

① گرېن دانىيل (ئەنگلىيە): «ئارخېئولوگىيىنىڭ 150 يىلى»، مەدەنىيەت يادىكارلىقلىرى نەشرىياتى، 1987 - يىل، خەنزۇچە نەشرى، 86 - بەت.
② Y . تايناش (رۇمىنىيە): «مەدەنىيەت ۋە دىن»، 1984 - يىل، خەنزۇچە نەشرى، 5 - بەت.
③ سېن جياۋۇ: «توتېم سەنئىتى تارىخى» — كىرىش سۆز، شۆلىن نەشرىياتى، 1986 - يىل، خەنزۇچە نەشرى.

تۇغقىنى» ، «ئۇرۇقى» ياكى «قان - قېرىنداشى» دېگەن مەنى-
لەرنى بىلدۈرىدۇ (تەپسىلىي مەزمۇنىنى ئالتىنچى بابنىڭ 2 -
پاراگرافىدىن كۆرۈڭ) . بىراق، توتېم سۆزىنىڭ مەنىسى ۋە
ئۇقۇمىنى، يالغۇز ئىنىدىئان تىلىدىكى بىلدۈرگەن مەنىسى بىلەن
چۈشەندۈرۈپ كەتكىلى بولمايدۇ. شۇڭا، ئۇنى دۇنيادىكى ھەرقاي-
سى مىللەتلەرنىڭ توتېم مەدەنىيىتى ھادىسىلىرى ئىچىدىن تەك-
شۈرۈش ۋە ئىزدەش زۆرۈر.

بىراق، توتېم ئاتالغۇسىنىڭ ھەرقايسى مىللەت خەلقلىرى-
نىڭ تىللىرىدا بىلدۈرىدىغان مەنىلىرى ۋە ئۇقۇمى تامامەن ئوخ-
شاش ئەمەس. ئۇنىڭ ئۈستىگە ھەرقايسى ئەل ئالىملىرىنىڭ
«توتېم» ئاتالغۇسىغا بەرگەن تەبىرلىرىمۇ خىلمۇ - خىل بولۇپ،
تا ھازىرغىچە بىرلىككە كەلگىنى يوق. بۇ كۆز قاراشلارنى يىغىن-
چاقلىغاندا تۆۋەندىكى بىرقانچە نۇقتىغا مەركەزلىشىدۇ:

1 . توتېم مەلۇم ئۇرۇقنىڭ بەلگىسى ۋە سىمۋولى.

بۇ كۆز قاراشنى ئامېرىكا ئالىمى مورگان قۇۋۋەتلەيدۇ. ئۇ
ئۆزىنىڭ «قەدىمكى جەمئىيەت» ناملىق ئەسىرىدە: «توتېم —
بىر ئۇرۇقداشلىقنىڭ بەلگىسى ياكى ئالامىتىنى كۆرسىتىدۇ،
مەسىلەن، بۆرىنىڭ شەكلى — بۆرە ئۇرۇقداشلىقىنىڭ توتېمى
بولىدۇ»[①] دەپ كۆرسىتىدۇ.

2 . توتېم مەلۇم توپ بىلەن قانداشلىق ياكى تۇغقانچىلىق
مۇناسىۋىتى بولغان جانلىق ۋە جانسىز نەرسىلەرنى كۆرسىتىدۇ.

بۇ ھەقتە پلېخانوف مۇنداق دەيدۇ: «توتېمغا تېۋىنىشنىڭ
ئالاھىدىلىكى، كىشىلەرنىڭ مەلۇم بىر بىرلەشمە گەۋدە ياكى
ھايۋانلارنىڭ مەلۇم بىر تۈرى بىلەن قانداشلىق مۇناسىۋىتىگە ئىگە
ئىكەنلىكىگە بولغان ئىشەنچىدە كۆرۈلىدۇ»[②] رۇس ئالىمى تو-

---

① مورگان: «قەدىمكى جەمئىيەت» ، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، 1992 - يىل، ئۇيغۇرچە نەشرى، 1 - كىتاب، 317 - بەت.

② پلېخانوف: «پلېخانوف پەلسەپە ئەسەرلىرىدىن تاللانما» ، ئۈچ بىرلەشمە نەشرىياتى. 1962 - يىل، خەنزۇچە نەشرى، 3 - توم، 383 - بەت.

كارېف: «مەلۇم بىر شەيئىي بىلەن سىرلىق قانداشلىق مۇناسىۋى-
تىگە ئىگە ئىكەنلىكىگە ئىشىنىش — دەل توتېمدۇر»[①] دەپ
كۆرسىتىدۇ.

3 . توتېم ئەجداد سۈپىتىدىكى جانلىق ۋە جانسىز مەخلۇقلار-
نى كۆرسىتىدۇ.

رۇس ئالىمى خايتۇن: «توتېم مەلۇم ئۇرۇقنىڭ ئەجدادى
سۈپىتىدىكى ھايۋانات، ئۆسۈملۈك ۋە جانسىز نەرسىلەرنى بىلدۈ-
رىدۇ»[②] دەيدۇ. ياڭ كۇن ئەپەندىمۇ: «توتېم — مەلۇم بىر-
خىل ھايۋان، ئۆسۈملۈك ياكى جانسىز نەرسىلەردۇر، قەبىلە
ئىچىدىكى مەلۇم ئىجتىمائىي كوللېكتىپلار دائىم توتېم ئوبيېك-
تىنى ئۆزىنىڭ ئەجدادى ھېسابلاپ، توتېم نامىنى ئۆز نامى قىلى-
دۇ. . . »[③] دەپ قارايدۇ.

4 . توتېم قوغدىغۇچى ئىلاھ سۈپىتىدىكى مەلۇم شەيئىدۇر.
ئەنگلىيە ئالىمى جون لوڭ توتېمنىڭ قوغدىغۇچى ئىلاھلىق
ئالاھىدىلىكىنى مۇئەييەنلەشتۈرىدۇ.

5 . توتېم تۇغقان ياكى ئەجداد سۈپىتىدىكى مەلۇم شەيئىنى
كۆرسىتىدۇ.

ئەنگلىيە ئىنسانشۇناسى فرازېر بىلەن جۇڭگو ئالىمى سېن
جياۋۇ ئەپەندى بۇ قاراشنى تەشەببۇس قىلىدۇ.

6 . توتېم ئۇرۇق ئەجدادى ياكى ئاسرىغۇچى سۈپىتىدىكى
جانلىق ۋە جانسىز شەيئىلەرنى كۆرسىتىدۇ.

بۇ ھەقتە فرېئۇد «توتېم مەلۇم ئۇرۇقنىڭ ئەجدادى بولۇش
بىلەن بىر ۋاقىتتا يەنە ئۇنىڭ ئاسرىغۇچىسىدۇر» دەيدۇ.[④] .

---

① C. A توكارېف: «دىنىنىڭ دەسلەپكى شەكلى ۋە تەرەققىياتى» ، موسكۋا، 1964 - يىل، رۇسچە نەشرى، 45 - بەت.

② خايتۇن (سابىق سوۋېت ئىتتىپاقى) : «توتېمىزم» ، شائخەي ئەدەبىيات - سەنئەت نەشرىياتى، 1993 - يىل، خەنزۇچە نەشرى، 13 - بەت.

③ ياڭ كۇن: «ئىپتىدائىي جەمئىيەتنىڭ تەرەققىيات تارىخى» ، بېيجىڭ پېداگوگىكا ئۇنىۋېرسىتېتى نەشرىياتى، 1986 - يىل، خەنزۇچە نەشرى، 140 - بەت.

④ فرېئۇد: «توتېم ۋە پەرھىز» ، تەيۋەن تەزكىرە نەشرىياتى، خەنزۇچە نەشرى، 14-، 15 - بەتلەر.

7. توتېم ئەڭ دەسلەپ ئۇرۇقلارنىڭ سىمۋولى بولغان، كېيىنچە ئۇرۇق ئەجدادى ھېسابلىنىدىغان مەلۇم شەيئىگە ئايلان-غان.

بۇ قاراشنى فرانسىيە ئالىمى E. دۇركخېيم (Durkheim) تەشەببۇس قىلىدۇ.

8. توتېم ئەجدادلار ۋە ئادەملەر بىلەن ئالاھىدە مۇناسىۋەتتە بولغان جانلىق ياكى جانسىز شەيئىلەرنى كۆرسىتىدۇ.

ئامېرىكا ئالىمى A. گولدېنۋېيسېر (Guldenweiser): «توتېم ئىپتىدائىي ئىنسانلارنىڭ مەلۇم ھايۋان، ئۇچار قۇش ياكى باشقا ھەرقانداق نەرسىنى ئۆزىنىڭ ئەجدادى ھېسابلىشى ياكى ئۆزلىرىنىڭ بۇ نەرسىلەر بىلەن مەلۇم مۇناسىۋەتتە ئىكەنلىكىنى ئېتىراپ قىلىشىدۇر»[①] دەيدۇ.

ئۇنىڭدىن باشقا فرېئۇد ئۆزىنىڭ «توتېم ۋە پەرھىز» ناملىق ئەسىرىدە، ئۆزىدىن ئاۋۋالقى بارلىق تەتقىقاتچىلارنىڭ تەتقىقاتلى-رىنى يىغىنچاقلاپ، توتېمنىڭ ئۇقۇمى ھەققىدە مۇنداق خۇلاسە چىقىرىدۇ:

1. توتېم ھايۋاننى ئۆلتۈرۈش ۋە ئۇنىڭ گۆشىنى ئىستېمال قىلىش قاتتىق چەكلىنىدۇ.

2. توتېم ھايۋان مەلۇم سەۋەبلەر بىلەن ئۆلگەندە، خۇددى قەبىلە ئەزالىرىغا ئوخشاشلا، ئۇنىڭغا تەزىيە بىلدۈرۈلىدۇ ۋە دەپنە مۇراسىمى ئۆتكۈزۈلىدۇ.

3. بەزى ئەھۋاللاردا، توتېم ھايۋاننىڭ گۆشىنى ئىستېمال قىلىشتىن پەرھىز تۇتۇش، پەقەت ئاشۇ ھايۋاننىڭ مەلۇم ئەزاسى بىلەنلا چەكلىنىدۇ.

4. بەزى ئالاھىدە ئەھۋاللار ئاستىدا، رېئاللىقنىڭ قىستى-شى بىلەن توتېم ھايۋان ئۆلتۈرۈلگەندە، دائىم ئۇنىڭدىن كەچۈ-

① A. گولدېنۋېيسېر (ئامېرىكا): «توتېمىزم» — «تارىخ - جۇغراپىيە ژۇرنىلى» (خەنزۇچە)، 1933 - يىل، 1 - سان.

رۈم سوراش مۇراسىمى ئۆتكۈزۈلىدۇ ھەمدە ئوخشاش بولمىغان شەكىللەر ئارقىلىق توتېم ھايۋاننىڭ ئۆچ ئېلىشىنىڭ ئالدىنى ئالىدۇ.

5. توتېم ھايۋان مەلۇم بىر مۇراسىم ئۈچۈن قۇربانلىق قىلىنىدىغان چاغدا، ئۇنىڭغا قاتتىق تەزىيە بىلدۈرۈلىدۇ.

6. مەلۇم دىنىي مۇراسىملاردا، كىشىلەر مەلۇم ھايۋاننىڭ تېرىسىنى يېپىنىدۇ. مۇنداق ئەھۋالدا، توتېم ئېتىقادى يەنىلا مۇھىم رول ئوينايدۇ. چۈنكى ئۇلارنىڭ ھەممىسى توتېم ھايۋان ھېسابلىنىدۇ.

7. قەبىلە ياكى شەخسلەر دائىم توتېم ھايۋاننىڭ نامىنى ئۆز نامى دەپ قارايدۇ.

8. نۇرغۇن قەبىلىلەر ئۆزلىرىنىڭ بايراقلىرى ۋە قورال - سايمانلىرىغا شۇنىڭدەك بەدەنلىرىگە توتېم ھايۋاننىڭ رەسىملىرى-نى چېكىۋالىدۇ.

9. ئەگەردە توتېم بىرخىل يىرتقۇچ ياكى خەتەرلىك ھايۋان بولسا، ئۇلار قەبىلىدىكى ئاشۇ توتېمنىڭ نامى بىلەن ئاتىلىدىغان كىشىلەرنىڭ چەكسىز كۈچ - قۇۋۋەتكە ئىگە بولىدىغانلىقىغا قات-تىق ئىشىنىدۇ.

10. توتېم ھايۋان ئۇرۇق ياكى قەبىلىنى قوغدايدۇ ياكى ئۇلارنى ئاگاھلاندۇرۇپ تۇرىدۇ.

11. توتېم ھايۋان قەبىلە ئەزالىرىنىڭ كەلگۈسىدىن بىشا-رەت بېرىدۇ. ھەمدە ئۇلارنىڭ يولباشچىسى سۈپىتىدە قارىلىدۇ.

12. قەبىلە ئەزالىرى دائىم توتېم ھايۋان بىلەن ئۆزلىرى ئوتتۇرىسىدا ئورتاق ئەجدادلىق ۋە قانداشلىق مۇناسىۋەتتى بارلىقى-غا قاتتىق ئىشىنىدۇ.[①]

دېمەك، توتېمنىڭ ئۇقۇمى بىر مۇرەككەپ چۈشەنچە، ئۇنىڭ

① فرېئۇد: «توتېم ۋە پەرھىز»، جۇڭگو خەلق ئەدەبىيات - سەنئەت نەشرىياتى، 1986-يىل، خەنزۇچە نەشرى، 130-، 131 - بەتلەر.

ئۇستىگە ھەرقايسى ئالىملارنىڭ بۇ ئاتالغۇغا بەرگەن تەبىرلىرىمۇ ھەر خىل بولۇپ، ھازىرغىچە بىرلىككە كەلگەن قاراش يوق. شۇنداقتىمۇ بىز بۇ ھەقتىكى بىرقەدەر ئومۇملاشقان قاراشلارنى يىغىنچاقلىساق مۇنداق بولىدۇ:

توتېم — بارلىق ئۇرۇق ئەزالىرى مۇقەددەس ھېسابلىغان مەخلۇقلار، ئۆسۈملۈكلەر ۋە جانسىز نەرسىلەرنى كۆرسىتىدۇ. ئۇ بىر ئۇرۇقنىڭ بەلگىسى ھېسابلىنىدۇ. توتېمنىڭ نامىنى دائىم ئۇرۇق ياكى قوۋم ئەزالىرى ئۆز نامى دەپ قارايدۇ ھەمدە توتېم ئوبيېكتى بىلەن ئۆزلىرى ئوتتۇرىسىدا قانداشلىق ياكى پەۋقۇلئاددە يېقىن مۇناسىۋەت بارلىقىغا شەكسىز ئىشىنىدۇ. توتېم ئوبيېكتلىرى ئىچىدە ھايۋانلارنى توتېم قىلىش ھەممىدىن كۆپ بولۇپ، ئادەتتە توتېم ھايۋاننى ئۆلتۈرۈش ياكى ئۇنىڭ گۆشىنى ئىستېمال قىلىش قاتتىق چەكلىنىدۇ. ناۋادا توتېم ھايۋان ئۆلسە قاتتىق تەزىيە بىلدۈرۈلۈپ، دەپنە مۇراسىمى ئۆتكۈزۈلىدۇ. توتېم ھايۋاننىڭ رەسىمىنى بارلىق ئۇرۇق - قوۋم ئەزالىرى ئۆزلىرىنىڭ بايراق - گېرىبلىرىغا ۋە تۈرلۈك قورال - سايمانلىرىغا چۈشۈرۈۋالىدۇ، ئوخشاش بىر توتېم قوۋمىدىكىلەر ئۆزئارا نىكاھلىنىشقا بولمايدۇ، شۇنىڭدەك قوۋم توتېمىغا مۇناسىۋەتلىك بولغان ھەرخىل پەرھىزلەرگە شەرتسىز بويسۇنىدۇ.

3. توتېمىزم ۋە ئۇنىڭ ئۇقۇمى

توتېمىزم ئادەتتە نىسبەتەن چوڭراق ئۇقۇم بولۇپ، توتېم بىلەن مۇناسىۋەتلىك بولغان چۈشەنچىلەر، ئۆرپ - ئادەتلەر ۋە مەدەنىيەت ھادىسىلىرىنى كۆرسىتىدۇ. بۇ ئاتالغۇ خەلقئارادا ئىنگلىزچە totemism، فرانسۇزچە totemisme، رۇسچە TOTEMN3M دېيىلىدۇ. خەنزۇ تىلىدا بىر نەچچە خىل يەنى: 图腾主义，图腾制度，图腾崇拜，图腾宗教，图腾观，图腾文化

قانارلىق ئوخشاش بولمىغان ئاتالغۇلار بىلەن ئىپادىلىنىدۇ. توتېمىزم ئاتالغۇسىنى چۈشەندۈرۈش ئۈچۈن جۇڭگو ۋە چەت ئەل ئالىملىرىنىڭ تەتقىقاتلىرىنى تۆۋەندىكى تۆت نۇقتىغا يىغىنچاقلاش مۇمكىن:

1. توتېمىزم — بىرخىل دىنىي ئېتىقاد.

ئەنگلىيە ئېتنوگرافىيە ئالىمى J. E. ماكلېنان (Mac—Lenan) توتېمنىڭ ئىپتىدائىي دىنلىق خاراكتېرى بار دەپ قارايدۇ.① ئۇنىڭ ئۇقۇغۇچىسى روبېرتسون سىمىت (RobertsonSimeth): «توتېم ئېتىقادى بارلىق دىنلارنىڭ مەنبەسىدۇر»② دەيدۇ. فرانسىيە ئالىمى E. دۇركخېم: «توتېم ئېتىقادى دىننىڭ ئىپتىدائىي شەكلى»③ دەپ كۆرسىتىدۇ. دېمەك، توتېمىزم ئەڭ ئالدى بىلەن بىر دىنىي ئېتىقادتۇر شۇنداقلا بارلىق دىنلاردىن بۇرۇن پەيدا بولغان بىرخىل ئىپتىدائىي دىندۇر.

2. توتېمىزم — يىرىم ئىجتىمائىي، يىرىم دىنىي تۈس ئالغان مەدەنىيەت ھادىسىسىدۇر.

بۇ قاراشنى ئەڭ بالدۇر ئەنگلىيە ئىنسانشۇناسى فرازېر ئوتتۇرىغا قويغان. ئۇ: «توتېم تۈزۈمى يىرىم ئىجتىمائىي، يىرىم دىنىي تۈزۈمدۇر»④ دەپ قارايدۇ. جۇڭگو ئالىمى لىن خۈيشىياڭ (林惠祥) ئەپەندىمۇ: «توتېمىزم بىر تەرەپتىن ئېتىقاد يەنە بىر تەرەپتىن بىرخىل ئىجتىمائىي تۈزۈمدۇر»⑤ دەپ كۆرسىتىدۇ.

---

① روبېرتسون سىمىت: «سىبلىشتۇرما دىنشۇناسلىق تارىخى»، فۇرېن كىتابخانىسى، 1948 - يىل، خەنزۇچە نەشرى، 97 -، 100 - بەت.

② روبېرتسون سىمىت: «سىبلىشتۇرما دىنشۇناسلىق تارىخى»، فۇرېن كىتابخانىسى، 1948 - يىل، خەنزۇچە نەشرى، 134 - بەت.

③ E. دۇركخېم: «دىنىي تۇرمۇشنىڭ ئاساسىي شەكىللىرى» — «دىن تەتقىقاتىدىن تەرجىمىلەر»، شاڭخەي ئىجتىمائىي پەنلەر ئاكادېمىيىسى دىن تەتقىقات ئورنى، 1986 - يىل، خەنزۇچە نەشرى، 16-، 28 - بەتلەر.

④ J. G. فرازېر: «ئائىلە ۋە ئۇرۇقنىڭ كېلىپ چىقىشى»، لوندون، 1922 - يىل، ئىنگلىزچە نەشرى، 7 -، 8 - بەتلەر.

⑤ لىن خۈيشىياڭ: «مەدەنىيەت ئىنسانشۇناسلىقى»، سودا نەشرىياتى، 1934 - يىل، خەنزۇچە نەشرى، 224 - بەت.

3. توتېمىزم — بىرخىل ئىجتىمائىي تەشكىلىي تۈزۈم ياكى مەدەنىيەت تۈزۈمىدۇر.

بۇ قاراشنى ئەنگلىيە ئالىمى W. رىۋېرس (Rivers)، گېرمانىيە ئالىمى W. ۋۇنت (Wundt)، جۇڭگو ئالىملىرىدىن سېن جياۋۇ، ۋېي خۇيلىن قاتارلىقلار تەشەببۇس قىلىدۇ.

4. توتېمىزم — بىرخىل ئىجتىمائىي ئاڭ فورماتسىيىسىدۇر.

بۇ خىل قاراشنى ئاساسەن سابىق سوۋېت ئىتتىپاقى ئالىملىرىدىن تولىستوف، سىمىنوف قاتارلىقلار قۇۋۋەتلەيدۇ.

دېمەك، توتېمىزم ئىنسانىيەتنىڭ ھەم مۇرەككەپ، ھەم قەدىمىي بولغان ئالاھىدە بىر خىل مەدەنىيەت ھادىسىسى بولۇپ، ئۇ ئىنسانىيەتنىڭ باشقا نۇرغۇنلىغان مەدەنىيەت ھادىسىلىرىنىڭ كېلىپ چىقىشى ۋە تەرەققىي قىلىشىدا تۈرتكىلىك رول ئوينىغان.

4. توتېم مەدەنىيىتىنىڭ ئاساسىي شەكىللىرى

توتېم چۈشەنچىسىدىن شاخلاپ چىققان ھەرخىل مەدەنىيەت ئېلېمېنتلىرى، ئادەتتە توتېم مەدەنىيىتى شەكىللىرى (Totemic Complex) نى تەشكىل قىلىدۇ. توتېم مەدەنىيىتىنىڭ ئاساسىي شەكىللىرىنى تۆۋەندىكى نۇقتىلارغا يىغىنچاقلاش مۇمكىن.[1]

1. توتېم قارىشى. توتېم قارىشى توتېم مەدەنىيىتى ئىچىدىكى ئەڭ ئاساسىي ئېلېمېنت بولۇپ، ئۇ ئادەتتە، توتېم تۇغقانچىلىقى قارىشى، توتېم ئەجدادلىق قارىشى ۋە توتېم ئىلاھىي قارىشى قاتارلىق قاراشلارنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ. شۇڭا، توتېم قارىشىنى ئىنسانىيەتنىڭ ئەڭ دەسلەپكى دىنىي ئېڭى دېيىشكە بولىدۇ.

2. توتېمناملىرى. توتېم ناملىرى ئادەتتە ئۇرۇق ئەزالىرى

[1] خې شىڭلياڭ: «جۇڭگو توتېم مەدەنىيىتى»، جۇڭگو ئىجتىمائىي پەنلەر نەشرىياتى، 1992 - يىل، خەنزۇچە نەشرى، 24 -، 25 - بەتلەر.

مۇقەددەس ھېسابلايدىغان مەخلۇقات ۋە نەرسىلەرنىڭ نامىلىرى بولۇپ، ئۇ كىشى ئىسىم - فامىلىلىرى، يەر - جاي نامىلىرى، مەنسەپ - ئەمەل نامىلىرى ۋە باشقا تۈرلۈك ناملارنىڭ كېلىپ چىقىشى بىلەن زىچ مۇناسىۋەتلىكتۇر (تەپسىلىي مەزمۇننى ئالدىنقى بابتىن ئوقۇڭ).

3. توتېم بەلگىلىرى. توتېم بەلگىلىرى ئادەتتە توتېم ئوبرازى ياكى سىماسىنى ئاساس قىلغان سىمۋوللۇق كۆرۈنۈشتۇر. ئۇرۇق ئەزالىرى كۆپىنچە ئەھۋاللاردا توتېم رەسىمى ياكى ئوبرازىنى ئۆزلىرىنىڭ بايراق - گېربلىرىغا ۋە ھەرخىل قوراللىرىغا چۈشۈرۈپ، ئۇنى ئۆزلىرىنىڭ سىمۋولى ياكى ئىجتىمائىي - تەشكىلىي بەلگىسى قىلىدۇ.

4. توتېم پەرھىزلىرى. توتېم پەرھىزلىرى توتېم بىلەن مۇناسىۋەتلىك بولغان، ئۇرۇق ئەزالىرى بىردەك بويسۇنۇشى زۆرۈر بولغان قائىدە - تۈزۈملەردۇر. توتېم پەرھىزلىرى ئادەتتە ھەرىكەت پەرھىزلىرى، يېمەك - ئىچمەك پەرھىزلىرى ۋە تىل پەرھىزلىرىدىن ئىبارەت ئۈچ تۈرگە بۆلىنىدۇ.

5. توتېم نىكاھلىرى. توتېم نىكاھلىرى دەل ئۇرۇق ئەزالىرىنىڭ سىرتتىن نىكاھلىنىشىنى كۆرسىتىدۇ. ئادەتتە ئوخشاش بىر توتېمغا چوقۇنىدىغان كىشىلەرنىڭ ھەممىسى ئۆز - ئارا قانداشلىق ياكى تۇغقانچىلىق مۇناسىۋىتىگە ئىگە دەپ قارالغاچقا، ئۇلارنىڭ ئۆز - ئارا جىنسىي مۇناسىۋەت ئۆتكۈزۈشى ياكى نىكاھلىنىشى قاتتىق چەكلىنىدۇ. شۇڭا، توتېم نىكاھى ئىنسانىيەتنىڭ ئۆز - ئۆزىنى تەدرىجىي مۇكەممەللەشتۈرۈشىدە مۇھىم رول ئوينىغان.

6. توتېم مۇراسىملىرى. توتېم مۇراسىملىرى ئەڭ دەسلەپكى دىنىي مۇراسىم بولۇپ، ئۇ توتېمغا تېۋىنىشنىڭ ھەرىكەت شەكىللىرىنى كۆرسىتىدۇ. توتېم مۇراسىملىرى ئادەتتە توتېم جەمئىيىتىگە كىرىش مۇراسىمى، ئەۋلاد قالدۇرۇش مۇراسىمى

ۋە تەزيىيە مۇراسىمى قاتارلىقلارنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ.
7. توتېم تۇغۇتى. توتېم تۇغۇتى ئەڭ بالدۇرقى تۇغۇت كۆز
قارىشى بولۇپ، ئاياللارنىڭ ھامىلدار بولۇشى، تۇغۇشى قاتارلىق
ھادىسىلەرنى توتېم روھىنىڭ پەۋقۇلئاددە كارامىتىدىن بولغان
دەپ قارايدۇ. بۇ خىل كۆز قاراش ئىپتىدائىي جىنسىي ئەزالارغا
چوقۇنۇش ئېتىقادى بىلەن زىچ مۇناسىۋەتلىك.
8. توتېمغا ئايلىنىش ئېتىقادى. ئىپتىدائىي كىشىلەر ئادەم
بىلەن توتېم بىر - بىرىگە ئايلىنالايدۇ دەپ قارىغان، ئۇلار يەنە
ئەجدادلار، ئۆلۈپ كەتكەن كىشىلەر ۋە قەبىلە باشلىقلىرىنىڭ
ھەممىسى توتېمغا ئايلىنالايدۇ ھەمدە سېھىرلىنەلەيدۇ دەپ ئىشەن-
گەن. بۇ خىل قاراش ئەڭ دەسلەپكى سېھىرگەرلىكنىڭ پەيدا
بولۇشىدا مۇھىم رول ئوينىغان.
9. توتېمنىڭ مۇقەددەس جايلىرى. ئادەتتە، ئۇرۇق ئىچى-
دىكى بوۋاقلار تۇغۇلغان ئورۇنلار، توتېم بەلگىلىرى ئېسىپ
قويۇلىدىغان جايلار ۋە توتېم مۇراسىمى ئۆتكۈزۈلىدىغان مەيدانلار
مۇقەددەس دەپ قارىلىدۇ. بۇ خىل مۇقەددەس جايلار ئەڭ دەسلەپ-
كى دىنىي پائالىيەت مەركەزلىرى ياكى ئىبادەتخانىلار ھېسابلىنى-
دۇ.
10. توتېم تۈرلىرى. توتېمنىڭ تۈرلىرى خىلمۇ خىل بو-
لۇپ، ئادەتتە مەدەنىيەت تىپىغا قاراپ، ئۇرۇق توتېمى، قوۋم
توتېمى، قەبىلە توتېمى، مىللەت توتېمى، جىنس توتېمى، ئائىلە
توتېمى ۋە شەخس توتېمىدىن ئىبارەت يەتتە تۈرگە بۆلۈنىدۇ.
توتېم ئوبيېكتىغا قاراپ، ھايۋانات توتېملىرى، ئۆسۈملۈك توتېم-
لىرى، جانسىز شەيئىلەر ۋە تەبىئەت ھادىسىلىرى توتېملىرى ۋە
باشقا خىلدىكى توتېملاردىن ئىبارەت تۆت تۈرگە بۆلۈنىدۇ.
11. توتېم ئەدەبىياتى. توتېم ئەدەبىياتى دېگەندە، ئاساسلىقى
توتېم ئەپسانىلىرى كۆزدە تۇتۇلىدۇ. ئۇندىن باشقا توتېم قوشاق-
لىرىمۇ ئۇچرايدۇ، توتېم ئېتىقادى بولغان ھەرقانداق مىللەتتە

شۇنىڭغا مۇناسىۋەتلىك بولغان توتېم ئەپسانىلىرى بارلىققا كېلى-
دۇ. توتېم ئەپسانىلىرى ھەرقانداق مىللەتنىڭ ئەڭ دەسلەپكى
ئەدەبىياتىدۇر.
12. توتېم سەنئىتى. توتېم سەنئىتى توتېم قارىشىنىڭ
سەنئەتتىكى ئىپادىلىنىشىدۇر. توتېم سەنئىتىدە ئىنسانلارنىڭ
ئىپتىدائىي ئېتىقادى بىلەن ئىپتىدائىي سەنئىتى ئۆز ئارا گىرە-
لىشىپ كەتكەن بولۇپ، ئۇ ئىنسانىيەتنىڭ ساددا ئېستېتىك ئېڭى-
نى ئىپادە قىلىدۇ. توتېم سەنئىتى، توتېم گىرىمچىلىقى، توتېم
ئويمىچىلىكى، توتېم سىزمىلىرى، توتېم ئۇسسۇلى ۋە توتېم
مۇزىكىسى قاتارلىقلارنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ.
دېمەك، يۇقىرىقى 12 تۈر توتېم مەدەنىيىتىنىڭ ئاساسىي
شەكىللىرىنى تەشكىل قىلغان، دۇنيادىكى نۇرغۇنلىغان ئىپتىدا-
ئىي مىللەتلەرنىڭ توتېم ئېتىقادىدىن ئۇلارنىڭ ئىزلىرىنى ئۇچ-
راتقىلى بولىدۇ. لېكىن ھەرقايسى مىللەتلەرنىڭ ھەممىسىدە
توتېم مەدەنىيىتىنىڭ ئېلېمېنتلىرى ئوخشاش بولىۋەرمەيدۇ. بە-
زى خەلقلەردە بۇ خىل ئەھۋال تىپىك بولسا، بەزى خەلقلەردە
ناھايىتى تەكشىسىز بولىدۇ.

ئىككىنچى باب

بۆرە توتېمى ئەپسانىلىرى

ئەپسانە پۈتكۈل ئىنسانىيەتنىڭ پىكىر ۋە ھەرىكىتىدىكى غەيرىي ئەقلىي ئامىللىرى بىلەن ئەقلىي ئامىللىرىنىڭ ئۆزئارا ئورگانىك بىرىكىشىدىن ھاسىل بولغان بىر خىل ۋاسىتە، شۇنداقلا خىيال ۋە غايىنىڭ رېئاللىق بىلەن چېپىسلىشىشىدۇر. ئەپسانە بىلەن مىللىي مەدەنىيەت چەمبەرچاس باغلانغان بولىدۇ. بىر مىللەتنىڭ ئەپسانىلىرىنى چۈشەنمەي تۇرۇپ، شۇ مىللەتنى تولۇق ۋە مۇكەممەل چۈشەنگىلى بولمايدۇ.

— O. J. روبېرتسون

دۇنيادىكى نۇرغۇن مىللەتلەردە بۆرىگە تېۋىنىش ئېتىقادى ساقلانغان بولۇپ، ئۇلار بۆرە توتېمى ھەققىدە كىشىنى ھەيران قالدۇرىدىغان ئاجايىپ - غارايىپ ئەپسانىلەرنى ياراتقان. بولۇپمۇ بۇلارنىڭ ئىچىدە ئەڭ تىپىك، ئەڭ مۇكەممەل بولغىنى تۈركىي تىللىق خەلقلەردىكى بۆرە توتېمى ئەپسانىلىرىدۇر.

مەلۇمكى، بۆرە توتېمى ئەپسانىلىرى دۇنيادىكى ئەڭ قەدىمكى ئەپسانىلەرنىڭ بىر تۈركۈمى ھېسابلىنىدۇ. بۇ ئەپسانىلەر بىزنىڭ بۆرە توتېمىنى تەتقىق قىلىشىمىزدا بىرىنچى قول ماتېرىيال بولالايدۇ. تۆۋەندە بۆرە توتېمى ئەپسانىلىرىنى جۇغراپىيىلىك تارقىلىش جەھەتتىن بىرقانچە رايونلارغا بۆلۈپ بايان قىلىمىز.

1. كونا قۇرۇقلۇقتىكى بۆرە توتېمى ئەپسانىلىرى

ئادەتتە، ئاسىيا، ياۋروپا، ئافرىقىدىن ئىبارەت قەدىمىي مەدەنىيەتكە ئىگە ئۈچ قىتئە «كونا قۇرۇقلۇق» دەپمۇ ئاتىلىدۇ. بۆرە توتېمى ھەققىدىكى ئەڭ قەدىمكى ئەپسانىلەر مانا مۇشۇ كونا قۇرۇقلۇقتا مەيدانغا كەلگەن ۋە كەڭ تارقالغان. توتېم ئەپسانىلىرى توتېم بىلەن تەڭلا مەيدانغا كەلگەن ئەڭ قەدىمكى ئەپسانىلەر ھېسابلىنىدۇ.

بۆرىدىن ئىبارەت بۇ سىرلىق مەخلۇقنىڭ يەر شارىدا قاچان پەيدا بولغانلىقى بىزگە نامەلۇم. لېكىن «ھېچقانداق بىر ھايۋان بۆرىگە ئوخشاش ئىككى خىل تارىخنى، يەنى توتېم قىلىنغان سەلتەنەتلىك تارىخنى ۋە قورقۇنچ، ۋەھشىيلىك، يىرتقۇچلۇقنىڭ ئوبيېكتى ھېسابلانغان رىيازەتلىك تارىخنى بېشىدىن كەچۈرۈپ باقمىغاندۇ...»[1] شۇنداق دېيىشكە بولىدۇكى، كونا قۇرۇقلۇقتىكى توتېم ئەپسانىلىرىدە، ھېچقانداق بىر ھايۋان بۆرىگە ئوخشاش بۇنداق ئىلاھىي ئىمتىيازغا ئېرىشىپ باققان ئەمەس. كونا قۇرۇقلۇقتىكى بۆرە ئەپسانىلىرىنى ئەسلەيدىغان بولساق، ئىلاھىي بۆرىنىڭ تۈركىي تىللىق خەلقلەردە، موڭغۇللاردا، سىبىرىيىدىكى ئالتاي تىللىرى سىستېمىسىغا مەنسۇپ بىر مۇنچە خەلقلەردە، ئىرانلىقلاردا، مىسىرلىقلاردا، يۇنانلىقلاردا، رىملىقلاردا، شىمالىي ياۋروپا خەلقلىرىدە، سلاۋيان مىللەتلىرىدە زور ئېتىقاد ئوبيېكتىغا ئايلانغانلىقىنى بايقايمىز. كونا قۇرۇقلۇقتىكى بۆرە توتېمى ئەپسانىلىرىنى جۇغراپىيىلىك تارقىلىش

---

[1] گرولىبر ئاكادېمىيىسىنىڭ ئېنسىكلوپېدىيىسى»، نيۇ - يورك، 1983 - يىل ئىنگلىزچە نەشرى، 20 - توم، 195 - بەت. (Grolier Academia Ancyclopedia, 20:195, NewYoerk, 1983)

جەھەتتىن مۇنداق تۆت رايونغا بۆلۈش مۇمكىن:

1. ئىچكى ئاسىيا رايونىدىكى بۆرە توتېمى ئەپسانىلىرى

بۇ رايوندىكى بۆرە توتېمى ئەپسانىلىرى ئاساسەن تۈركىي تىللىق خەلقلەرگە مەركەزلەشكەن بولۇپ، بۆرە توتېمى كېلىپ چىققان ئەڭ قەدىمكى مەنبەلەرنىڭ بىرى ھېسابلىنىدۇ. ئىچكى ئاسىيا رايونىدىكى بۆرە توتېمى ئەپسانىلىرى ئاساسەن خەنزۇ مەنبەلىرىدە (مەسىلەن، «تارىخىي خاتىرىلەر»، «جۇنامە»، «سۇينامە»، «تاڭنامە» ۋە باشقىلار)، قەدىمكى تۈركىي مەنبەلىرىدە (مەسىلەن، «ئوغۇزنامە»، «شەجەرەئى تۈرك» ۋە باشقىلار) ۋە ھىندى - ئىران مەنبەلىرىدە (مەسىلەن، «شاھنامە» ۋە باشقىلار) خاتىرىگە ئېلىنغان. بۇ ئەپسانىلەر ھۇنلاردىن باشلىنىپ، ئۇسۇنلار، سىيانپىلار، تۈركلەر، ئۇيغۇرلار ۋە موڭغۇللارغىچە كەڭ تارقالغان.

تۈركىي تىللىق خەلقلەردىكى بۆرە توتېمى ئەپسانىلىرىدە، بۆرە بىلەن ئادەم بالىسى ئۆزئارا قوشۇلۇپ، ئۇلارنىڭ ئەجدادلىرىنى بارلىققا كەلتۈرگەنلىكى تېما قىلىنغان. جاڭ چيەننىڭ خاتىرىسىدە، ئۇسۇنلارنىڭ مۇنداق بىر ئەپسانىسى ئۇچرايدۇ:

«مەن ھۇنلار ئارىسىدا تۇرۇۋاتقان چېغىمدا، ئۇسۇن پادىشاھىنىڭ كۇنبېينى ياخشى كۆرىدىغانلىقىنى ئاڭلىدىم. كۇنبېينىڭ دادىسى ھۇنلارنىڭ غەربىدىكى كىچىك بىر ئەلدە ئىدى. ھۇنلار ئۇسۇن ئېلىگە ھۇجۇم قىلىپ، ئۇنىڭ دادىسىنى ئۆلتۈرۈۋەتكەندىن كېيىن، كۇنبېينى دالىغا تاشلىۋېتىپتۇ. بىر چىشى بۆرە ئۇنى ئۆز سۈتى بىلەن ئېمىتىپ چوڭ قىلىپتۇ...»[1]

«جىن سۇلالىسى تارىخى. يات ئەللەر تەزكىرىسى» دە، مىلادىيىدىن خېلى زامانلار ئىلگىرى شىمالىي ئاسىيا تارىخ سەھنىسىدە كۆرۈلۈشكە باشلىغان ھۇنلارنىڭ 19 ئۇرۇقى بولۇپ، ئۇلار-

① «تارىخىي خاتىرىلەر. پەرغانە تەزكىرىسى»، «خەننامە. جاڭ چيەن تەزكىرىسى».

نىڭ ئىچىدە «قارا بۆرە» ئۇرۇقى ۋە «قۇلان» ئۇرۇقىنىڭ مەۋجۇدلۇقىنى تىلغا ئالىدۇ.

«خەننامە. ھۇنلار تەزكىرىسى» ۋە «دۆلەت ئەربابلىرى ھەققىدە بايان» ناملىق كىتابلاردا: «جۇمۇۋاڭ (مۇتيەنزى) غەربتىكى چۈەنرۇڭلارغا يۈرۈش قىلىپ، ئۇلاردىن تۆت ئاق بۆرە ۋە تۆت بۇغا غەنىيمەت ئالغان» دەپ خاتىرىلەنگەن. خۇنەنلىك ئۇيغۇر تارىخچى جيەن بوزەن ئەپەندى: «بۇ بۆرە ۋە بۇغىنى توتېم قىلغان ئۇرۇقلارنى كۆرسىتىدۇ»[1] دەپ چۈشەندۈرىدۇ.

«ۋېي سۇلالىسى تارىخى. قاڭقىللار تەزكىرىسى» دە مۇنداق بىر ئەپسانە خاتىرىلەنگەن: «قاڭقىللار (高车) قەدىمكى قىزىل دى (赤狄) لارنىڭ نەسلىدىن ئىدى... ھۇن تەڭرىقۇتىنىڭ يەكەسى (خانىشى) ئىككى قىز تۇغقان. بۇ قىزلار ناھايىتى چىرايلىق بولغاچقا ھۇنلار ئېلىدىكى كىشىلەر ئۇ قىزلارنى پەرىزات دېيىشىدىكەن. ھۇن تەڭرىقۇتى: ‹قىزلىرىم قانداق كىشىلەر بىلەن جۈرە بولۇشى مۇمكىن؟ ئۇلار تەڭرى بىلەن جۈرىلەشسە بولىدۇ›، دەپتۇ. شۇنىڭ بىلەن ھۇن تەڭرىقۇتى ھۇنلار ئېلىنىڭ شىمالىدىكى ئادەم قەدىمى يەتمىگەن بىر جايغا تاملىرى ئېگىز بىر قورغان سالدۇرۇپتۇ ھەم قىزلىرىنى قورغانغا جايلاشتۇرۇپ: ‹قىزلىرىمنى تەڭرىنىڭ ئۆزى كېلىپ قوبۇل قىلىشىنى ئۈمىد قىلىمەن›، دەپتۇ. ئۈچ يىل ئۆتكەندىن كېيىن، قىزلارنىڭ ئانىسى ئۇلارنى سېغىنىپ كەتكەنلىكتىن قىزلىرىنى كۆرمەكچى بوپتۇ. تەڭرىقۇت: ‹بۇنداق قىلىشقا بولمايدۇ، ئۇلارنىڭ بۇ دۇنيادىكى كىشىلەر بىلەن ئالاقىسى ئۈزۈلگەن›، دەپتۇ. يەنە بىر يىل ئۆتكەندىن كېيىن قورغان ئەتراپىغا بىر ئەركەك بۆرە پەيدا بولۇپ، قورغاننى ياقىلاپ ھۇۋلايدىغان بوپتۇ. بۆرە قورغان تېمىنىڭ تۈۋىنى كولاپ ئۇۋا ياساپتۇ. كۈنلەر ئۆتۈۋېرىپتۇ. بۆرە

(1) جيەن بوزەن: «جۇڭگو تارىخى تېزىسلىرى»، ئۈچ بىرلەشمە نەشرىياتى، 1950 - يىل خەنزۇچە نەشرى.

كەتمەيتۇ، كۈنلەرنىڭ بىرىدە قىزلارنىڭ كىچىكى ئاچىسىغا: ‹ دادام بىزنى مۇشۇ قورغانغا جايلاشتۇرۇپ قويغاندا، تەڭرى بىلەن جۆرە بولۇشىمىزنى ئارزۇ قىلغان. بۈگۈنكى كۈنگە كەلگەندە بۆرە پەيدا بولدى. ئۇ بىر ئىلاهىي مەخلۇق ياكى بۆرە قىياپىتىدە كەلگەن تەڭرىنىڭ ئۆزىدۇر› دەپتۇ ۋە قورغاندىن چىقىپ بۆرىگە جۆرە بولماقچى بوپتۇ. ئاچىسى قاتتىق چۆچۈپ كېتىپ: ‹ بۆرە هايۋان تۇرسا، ئۇنىڭغا جۆرە بولىمەن دېيىش — ئاتا - ئانىمىزغا قىلىنغان هاقارەت ئەمەسمۇ؟ › دەپتۇ. سىڭلىسى ئاچىسىنىڭ سۆزىگە قۇلاق سالماي بۆرىنى شۇ قىياپەتتە كەلگەن تەڭرى دەپ تونۇپ قورغاندىن چىقىپ، بۆرىگە جۆرە بولۇپتۇ. كېيىن ئۇلارنىڭ ئەۋلادلىرى كۆپىيىپ بىر دۆلەتنى ۋۇجۇدقا كەلتۈرۈپتۇ. بۇ ئەلنىڭ ئادەملىرى ناخشا ئېيتىشقا ماهىر بولۇپ، بۆرىگە ئوخشاش هەم ئۇزۇن، هەم ياڭراق ئاۋاز چىقىرالايدىغان بوپتۇ.»

بۇ ئەپسانىنىڭ يەنە بىرخىل ۋارىيانتى بولۇپ، «بۈيۈك تۈرك تارىخى» ناملىق كىتابتىكى مەلۇماتقا قارىغاندا، ئىككى هۇن قىزىنىڭ بۆرىگە جۆرە بولغانلىقى، بىرىدىن ئون ئۇيغۇر، يەنە بىرىدىن توققۇز ئوغۇزلارنىڭ تۆرەلگەنلىكى سۆزلىنىدۇ.

ئوبۇلغازى باهادىرخاننىڭ «شەجەرەئى تۈرك» ناملىق ئەسىرى بىلەن رەشىدىدىننىڭ «جامىئۇل تەۋارىخ» ناملىق ئەسىرىدە ئۇيغۇرلارنىڭ مۇنداق بىر بۆرە ئەپسانىسى خاتىرىلەنگەن:

«ئۇيغۇرلارنىڭ ئەجدادلىرى بىر قېتىملىق ئۇرۇشتا مەغلۇپ بولۇپ، بىر تاغ قاپتىلىغا قامىلىپ قاپتۇ ۋە ماڭىدىغانغا يول تاپالماي هالاك بولۇش خەۋپىگە دۇچ كېلىپتۇ. شۇنداق قىيىن ئەهۋالدا قالغاندا، ئۇشتۇمتۇت بىر بۆرىنىڭ تاغ تەرەپكە قاراپ كېتىۋاتقانلىقىنى كۆرۈپ قاپتۇ. خەۋپتە قالغان ئۇيغۇرلار بۆرىنىڭ كەينىدىن مېڭىپتۇ. بۆرە تاغنىڭ تۈۋىگە يېتىپ بېرىپ ناهايىتى يوغان بىر ئۆڭكۈرگە كىرىپ كېتىپتۇ. ئۇيغۇرلارمۇ بۆرىگە ئەگىشىپ ئۆڭكۈرگە كىرىپتۇ. قاپ - قاراڭغۇ ئۆڭكۈر

ئىچىدە خېلى ئۇزاق ماڭغاندىن كېيىن، ئۆڭكۈرنىڭ ئۇ بېشىدا بىر ئوچۇقچىلىق كۆرۈنۈپتۇ. بۆرە ئوچۇقچىلىققا چىقىپ كېتىپتۇ. ئۇيغۇرلارمۇ بۆرىگە ئەگىشىپ، ئوتلار يەلپۈنۈپ تۇرغان، سۇلار شارقىراپ ئېقىپ تۇرغان بىر گۈزەل يايلاققا چىقىپتۇ ھەم ھالاكەتتىن قۇتۇلۇپ قاپتۇ. شۇنىڭدىن باشلاپ ئۇيغۇرلار بۆرىنى مۇقەددەس ئىلاھ ھېسابلاپ، ئۇنىڭغا چوقۇنىدىغان بوپتۇ». ①

يۇقىرىقى ئەپسانىگە ئوخشاپ كېتىدىغان «ئەرگىنەقۇن» داستانىدىمۇ بۆرە ھەققىدىكى رىۋايەتلەر قوشاقلاشتۇرۇلغان:

يوقتى بۆرە بۇ ماكاندا،
بىر كۈن بولدى بۆرە پەيدا.
بۇغىغا ئېتىلدى شۇندا،
كۆردى چوپان ياردەمچىمىز.

تۆشۈك كۆرۈپ بۆرە كەتتى،
بىر تۆمۈرچى تەقىپ ئەتتى.
ئوچاق يېقىپ تاش ئېرىتتى،
ئېچىلدى يول.قورشاۋىمىز.

زور خۇشاللىق كاتتا ئۆزرە،
بايرام قىلدۇق چېدىر ئۆيدە،
نەۋرە، ئوغۇل، دادا جەددە،
ئۇلۇغىمىز، كىچىكىمىز.

تۆمۈرچىگە بۆرە دېدى،
خان تونۇلدى، تاج كىيىندى،

① ئوبۇلغازى باهادىرخان: «شەجەرەئى تورك»، تاشكەنت، «چولپان» نەشرىياتى، 1992. يىل ئۆزبېكچە نەشرى؛ 28 - ، 29 - بەتلەر. رەشىدىدىن (ئىران): «جامىئۇل تەۋارىخ»، ئىسھاق سودا نەشرىياتى، 1992 - يىل خەنزۇچە نەشرى. 1 - توم، 1 - كىتاب 251 - 252-بەتلەر.

ئۆزى چۈشۈپ يول باشلىدى،
ئوڭ قولىدا بايرىقىمىز.

بۆرەچىنە بۆرە ئاتى،
ئەرگىنەقۇن يۇرتىنىڭ ئاتى،
تۆت يۈز يىل تۇردۇق زادى،
چىق، ئەي يۈزمىڭ قوۋمىمىز. ①

تۈركىي تىللىق خەلقلەرنىڭ مەشھۇر داستانى «دەدە قور-قۇت» تا مۇنداق قۇرلار ئۇچرايدۇ:

ئۆز ئەسلىم، ئۆز تەكتىم،
سۇندۇرغۇم يوق، ماختىغۇم يوق.
قاپلاننىڭ ئەركىكىدە يىلتىزىم بار،
قىردىكى كىيىكلەرنى تۇرغۇزمايدۇ.
ئارسلاننىڭ ئەركىكىدە يىلتىزىم بار،
يۇرتتىكى غازلىرىڭنى تۇرغۇزمايدۇ.
بۆرىنىڭ ئەركىكىدە يىلتىزىم بار،
يۈڭلۈق قويلىرىڭنى كەزدۇرمەيدۇ.
ئاق قۇشنىڭ ئەركىكىدە يىلتىزىم بار،
ئالا ئۆردەك - غازلىرىڭنى ئۇچۇرمايدۇ. ②

ئۇنىڭدىن باشقا، «دەدە قورقۇت» داستانىدا يەنە:
يۇرتۇمنىڭ خەۋىرىنى بىلەمسەن، ئېيتقىن ماڭا،
قارا باشىم قۇربان بولسۇن بۆرەم ساڭا.
دېگەن مىسرالار ئۇچرايدۇ. «دەدە قورقۇت» نى رۇسچىغا تەرجىمە

① شەرىپىدىن ئۆمەر: «ئۇيغۇر كلاسسىك ئەدەبىياتى تارىخىدىن ئوچېرىكلار»، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، 1981 - يىل نەشرى، 215 - بەت.
② ئابدۇلقادىر ئىنان (تۈركىيە): «قەدىمكى تۈرك دىنى تارىخى»، ئىستانبۇل، 1976-يىل، تۈركچە نەشرى، 147 - بەت.

قىلغان ۋ. بارتولد، سالۇر قازان (ھېكايە قەھرىمانى) نىڭ «بۆ-رىنىڭ يۈزىگە مۇبارەك» دېگەن سۆزلىرىنى توتېمىزم دەۋرىنىڭ خاتىرىسى دەپ قارايدۇ. ①

ئۇيغۇرلارنىڭ قەدىمكى قەھرىمانلىق داستانى «ئوغۇزنامە» دە، بۆرە توتېمى توغرۇلۇق مۇنداق بايانلار ئۇچرايدۇ:

«تاڭ سۈزۈلگەندە، ئوغۇز خاقاننىڭ چېدىرىغا كۈندەك بىر يورۇق چۈشۈپتۇ. ئۇ يورۇق ئىچىدىن كۆك تۈكلۈك، كۆك يايلىلىق بىر ئەركەك بۆرە چىقىپتۇ. بۆرە ئوغۇزخانغا: ‹ھەي ئوغۇز، سەن ئۇرۇمغا ئەسكەر چىقارساڭ، مەن ئالدىڭلاردا يول باشلاپ ماڭىمەن› دەپتۇ. شۇنىڭدىن كېيىن ئوغۇز خاقان چېدىر-لىرىنى يىغىپ ئاتلىنىپتۇ. قارىسا لەشكەرلىرىنىڭ ئالدىدا كۆك تۈكلۈك، كۆك يايلىلىق بىر ئەركەك بۆرە يول باشلاپ مېڭىۋاتقان ئىكەن. ئۇلار بۆرىنىڭ كەينىدىن ئەگىشىپ ئىلگىرىلەپتۇ...

بىرنەچچە كۈندىن كېيىن، كۆك تۈكلۈك، كۆك يايلىلىق بۇ چولاق، ئەركەك بۆرە يولدىن توختاپتۇ. ئوغۇزمۇ لەشكەرلىرى بىلەن بىرگە توختاپتۇ...» ②

قەدىمكى تۈركىي تىللىق خەلقلەرنىڭ نەزەرىدە بۆرە ياخشى-لىقنىڭ ۋە ئامانلىقنىڭ سىمۋولى ئىدى. ئۇلاردا بۆرىگە نىسبەتەن بىرخىل قېرىنداشلارچە ھېسسىيات بولۇپ، رىۋايەتلىرىدە بۆرى-نىڭ تىلىنى بىلەلەيتتى ۋە ھېسسىيات جەھەتتىن بۆرە بىلەن ئالاقىلىشالايتتى. ھاپىز ئابۇلاينىڭ ئەسىرىدە خاتىرىگە ئېلىنغان ئوغۇزخان رىۋايىتىدە مۇنداق بايانلار بار: «ئوغۇزخاننىڭ چېدى-رىدا تۇمەن ئىسىملىك بىر بەگ بار ئىدى. بىر قېتىم بىر مېھمان ئەمدىلا چېدىرغا كىرىپ ئولتۇرۇشىغا، چېدىر سىرتىدىن بۆرى-نىڭ ھۇۋلىغان ئاۋازى ئاڭلاندى. تۇمەنخان مېھمانغا: ‹بۆرە سۆزلەۋاتىدۇ! ئۇلاردىن بىرى، مەن ئۆلجىنى تۇتالمىسام نېمە

① ئابدۇلقادىر ئىنان (تۈركىيە): «قەدىمكى تۈرك دىنى تارىخى»، 147 - بەت.
② «ئوغۇزنامە»، مىللەتلەر نەشرىياتى، 1980 - يىل نەشرى، 48 - ، 49 - بەتلەر.

گۇناھ؟ ئۇنى قوغلىغان بولسامىۇ تۇتالمىدىم، ئاخىرى تۇتقان بولسامۇ يېيەلمىدىم، دەۋاتىدۇ، قالغان ئۈچ بۆرە ئۇنىڭغا: ئەگەر سېنىڭ كۈچۈڭ يەتمىگەن بولسا، بىز ياردەملىشەيلى، بىزنىڭ كۈچىمىز زور. . . دەۋاتىدۇ، دەپ چۈشەندۈردى». [1]

بۆرە توتېمى ھەققىدىكى ئەپسانە - رىۋايەتلەر قازاق خەلقى ئارىسىدىمۇ بۈگۈنگە قەدەر، ئېغىزدىن - ئېغىزغا تارقىلىپ يۈرمەكتە. «ئورىل باتۇر رىۋايىتى» دەل بۇنىڭ مىسالىدۇر. رىۋايەتتە بايان قىلىنىشىچە، ئورىل باتۇر ئاقكۆڭۈل، ئىشچان مىراخور (يىلقىچى) ئىكەن. ئۇ بىر قېتىم ئات بېقىۋاتقاندا، ئۈچ بۆرە ئاتلىرىغا ھۇجۇم قىپتۇ. غەزەپلەنگەن ئورىل بۆرىلەرنى قوغلاپ، بىر تاغ ئۆڭكۈرىگە كىرىپ قاپتۇ، قارىسا بۆرىلەر كۆرۈنمىگىدەك، پەقەت ئۆڭكۈردە گۈزەللىكتە تەڭدىشى يوق ئۈچ قىز ئولتۇرغىدەك، ئۇلار ئورىل باتۇرغا مۇھەببەت بىلەن بېقىپ، ئۆزلىرىدىن بىرىنى خوتۇنلۇققا ئېلىشنى تەلەپ قىپتۇ. ئورىل ئەڭ كىچىك بۆرە قىزنى تاللاپ، ئۇنىڭ بىلەن توي قىلىپتۇ. . . [2]

«جۇنامە. تۈركلەر تەزكىرىسى» 50 - جىلد تا مۇنداق دېيىلگەن:

«تۈركلەرنىڭ ئاتا بوۋىلىرى ‹سۇ› دېگەن ئەلدىن كېلىپ چىققان، بۇ ئەل ھۇنلارنىڭ شىمالىدا ئىكەن، تۈرك قەبىلىسىنىڭ بېگىنىڭ نامى ئاپا بەگ بولۇپ، ئۇلار 17 قېرىنداش ئىكەن، ئۇلاردىن بىرىنىڭ نامى ئېگىلناچور بولۇپ، بۆرىدىن تۇغۇلغان ئىكەن. . . »

«جۇنامە. يات ئەللەر تەزكىرىسى. تۈركلەر ھەققىدە قىسسە» 50 - جىلدتا: «خاقان ئۆزىنىڭ نەسلىنىڭ بۆرە ئىكەنلىكىنى ئۇنتۇپ قالماسلىق ئۈچۈن، بايرىقىغا ئالتۇن رەڭلىك بۆرە

---

① «قورقۇت ھەققىدىكى خاتىرىلەر» — «قازاق ئەدەبىياتى ھەپتىلىكى» گېزىتى، ئالمائاتا، 1982 - يىل 11 - ئاينىڭ 12 - كۈنىدىكى سانى.
② «قازاق خەلق ئېغىز ئەدەبىياتى»، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، 1982 - يىل خەنزۇچە نەشرى، 261 - بەت.

بېشىنى سىزدۇرغان. نۆكەرلىرىنى ‹فۇلى› دەپ ئاتىغان، بۇنىڭ مەنىسى ‹بۆرە› دېگەنلىكتۇر» دەپ خاتىرىلەنگەن.

«يېڭى تاڭنامە. ئۇيغۇرلار تەزكىرىسى» دە: «تاڭ سۇزۇڭ دەۋرىدە، ئۇيغۇر خاقانى لەشكەر باشلاپ بېرىپ، تاڭ سۇلالىسىغا ياردەملىشىپ ئۆڭلۇك - سۆيگىن توپىلىڭىنى تىنجىتىپ بەرگەن. تاڭ قوماندانى گوزيى ئۇيغۇر خاقانى بىلەن خۇيەنرولۇڭ دېگەن جايدا ئۇچراشقاندا، خاقان ئۆزىنىڭ كۈچلۈكلىكىنى پەش قىلىش ئۈچۈن لەشكەرلىرىنى رەتلىك تىزىلدۇرۇپ، گوزيىنى ئالدى بىلەن بۆرە بېشى چۈشۈرۈلگەن بايراققا تازىم قىلدۇرۇپ، ئاندىن ئۇنىڭ بىلەن كۆرۈشكەن» دېيىلگەن.

«يېڭى تاڭنامە. تۈركلەر تەزكىرىسى» 215 - جىلدتا مۇنداق بېرىلگەن: «. . . تۈرك خاقانى چېدىر ئىشىكىگە شەرققە قارىتىپ ئالتۇن رەڭلىك بۆرە بېشى چۈشۈرۈلگەن بايراقنى ئېسىپ قويىاتتى» .

«سۇينامە. تۈركلەر تەزكىرىسى» دە: «غەربىي تۈركلەرنىڭ داتۇ خانى سۇي سۇلالىسىدىن كەلگەن ئەلچىلەرگە بۆرە رەسىمى چۈشۈرۈلگەن بايراقنى تەقدىم قىلدى» دەپ خاتىرىلەنگەن.

تۈرك - رۇنىك يېزىقىدىكى بۆركلى مەڭگۈ تېشىدا «مەن بەلنە بۆرىنى ئۆلتۈردۈم، يىلپىز بىلەن بۇغىنى ئۆلتۈرمىدىم» دېگەن قۇرلار ئۇچرايدۇ. بۇ يېنىسەي قىرغىزلىرى دەۋرىدە تىكلەنگەن مەڭگۈ تاش بولۇپ، يىلپىز بىلەن بۇغا قىرغىزلارنىڭ توتېمى ئىدى. شۇڭا، ئۇلار يات ئۇرۇقتىكىلەرنى ئۆلتۈرۈپ، ئۆز توتېم ئۇرۇقىغا مەنسۇپ كىشىلەرنى ئۆلتۈرمىگەن. تارىخىي خاتىرىلەرگە قارىغاندا، قىرغىزلارنىڭ شەرقىدە تۈركلەرنىڭ «تۇبا» (都播)، «مىلىپ» (弥列) ۋە «كي ئېجى» (可饿支) دېگەن ئۇرۇقلىرى جايلاشقان ئىكەن. باشقا مۇسۇلمان تارىخچىلىرىنىڭ مەلۇماتىغا قارىغاندا، قىرغىزلارنىڭ شەرقىدە «富邻» (Fyri) دېگەن قەبىلە بولغان، بۇ ئېھتىمال «بۆرە» ئۇرۇقىنى

كۆرسەتسە كېرەك. ①

«يېڭى تاڭنامە. سىر تاردۇشلار تەزكىرىسى» دە مۇنداق بىر ئەپسانە ئۇچرايدۇ: «دەسلەپ سىر تاردۇشلار هالاك بولۇش هارپىسىدا، بىر تىلەمچى ئۇلارنىڭ قەبىلىسىگە كېلىپ چېدىر ئىشىكىدە تۇرۇپ سەدىقە تىلەپتۇ. چېدىرنىڭ ئايال خوجايىنى تىلەمچىنىڭ بۆرە باشلىق، ئادەم تەنلىك ئىكەنلىكىنى كۆرۈپتۇ. ئەمما ئەر خوجايىن كۆرمەپتۇ. تىلەمچى قورساق تويغۇزۇپ بولغاندىن كېيىن كېتىپتۇ. ئايال خوجايىن بۇ ئىشنى باشقىلارغا ئېيتىپتۇ. ئۇلار بۆرىنىڭ كەينىدىن قوغلاپ ئۆتۈكەن تېغىغا كەپتۇ. بۆرە ئۇلارغا: ‹مەن ئىلاھ بولىمەن، سىر تاردۇشلار هالاك بولۇش خەۋپىدە تۇرۇۋاتىدۇ› دەپتۇ. قوغلاپ كەلگۈچىلەر قورقۇشۇپ قايتىپ كېتىپتۇ. دېگەندەك ئۇلار مۇشۇ تاغدا هالاكەتكە ئۇچراپتۇ» . ②

«جۇنامە. تۈركلەر تەزكىرىسى» 50 ـ جىلدتا، تۈركلەرنىڭ شەكلى ئەڭ مۇكەممەل، مەزمۇنى تىپىك بولغان بۆرە ئەپسانىسى خاتىرىلەنگەن:

«تۈركلەر هۇنلارنىڭ باشقا بىر ئۇرۇقى بولۇپ، فامىلىسى ئاشىنا ئىدى، ئۇلار ئايرىم قوۋم بولغاندىن كېيىن، قوشنا ئەل بىلەن بولغان بىر قېتىملىق ئۇرۇشتا پۈتۈنلەي قىرىلىپ كېتىپ، پەقەت 10 ياشلىق بىرلا ئوغۇل بالا هايات قاپتۇ. ياد ئەلنىڭ ئەسكەرلىرى بالىنىڭ كىچىكلىكىنى نەزەرگە ئېلىپ ئۆلتۈرمەپتۇ ۋە پۇتىنى كېسىۋېتىپ، سۇ بار سازلىقتا تاشلىۋېتىپتۇ. ئۇزاق ئۆتمەي بالىنىڭ قېشىغا بىر چىشى بۆرە كەپتۇ ۋە بالىنى گۆش بىلەن بېقىپتۇ. بالا چوڭ بولغاندىن كېيىن، بۆرە بىلەن بىللە يېتىپتۇ. نەتىجىدە چىشى بۆرە قورساق كۆتۈرۈپ قاپتۇ. ياد

① بارتولد: «ئوتتۇرا ئاسىيا تۈركلەر تارىخىدىن ئون ئىككى لېكسىيە» ، جۇڭگو ئىجتىمائىي پەنلەر نەشرىياتى، 1984 ـ يىل خەنزۇچە نەشرى، 6 ـ لېكسىيە.
② «مىراس» ژۇرنىلى، 1993 ـ يىللىق 1 ـ سان، 63 ـ بەت.

ئەلنىڭ خاقانى ھېلىقى بالىنىڭ تېخىچە هايات ئىكەنلىكىنى ئاڭلاپ، نۆكەرلىرىنى ئەۋەتىپ، بالىنى ئۆلتۈرۈۋېتىپتۇ. هامىلدار بۆرە ئىدىقۇت ئېلىنىڭ شىمالىدىكى تاغقا قېچىپ كەپتۇ. بۇ تاغدا بىر ئۆڭكۈر بار بولۇپ، ئۆڭكۈر ئالدىدا ياپ ـ يېشىل جىلغا بار ئىكەن. بۆرە جىلغىنىڭ باش تەرىپىدىكى ئۆڭكۈرنى ماكان تۇتۇپتۇ ھەم ئون ئوغۇل تۇغۇپتۇ، ئوغۇللار چوڭ بولغاندىن كېيىن، سىرت بىلەن ئالاقىلىشىپ، توي قىلىشىپتۇ ۋە نۇرغۇن پەرزەنت كۆرۈپتۇ. ئۇلارنىڭ ئىچىدە بىرىنىڭ فامىلىسى ئاشىنا ئىكەن. مانا مۇشۇ جەمەتتىكىلەر ھەممىدىن تېز كۆپىيىپ، جىلغىدىن چىقىپ، ئالتاي تاغلىرىنىڭ كۈنگەي تەرىپىدە ئولتۇراقلىشىپ، ئاۋارلار ئۈچۈن تۆمۈرچىلىك قىلىپتۇ. . . »

لى شۈيخۇي ئەپەندى ئۇسۇنلار بىلەن تۈركلەردىكى بۆرە ئەپسانىلىرىنى سېلىشتۇرۇپ، بۇلارنىڭ مەنبەسى بىر، ئۇلار ئوخشاش بىر بۆرە ئەپسانىسىنىڭ ئوخشىمىغان تارىخي دەۋرلەردىكى ۋارىيانتى دەپ قارىدى. ① بۇ ئەپسانىنىڭ سۇژېتلىرى 11 ـ ئەسىرگە كەلگەندە ئوتتۇرا ئاسىيا خەلقلىرىنىڭ بۈيۈك ئالىمى بىرونى (973 — 1048) نىڭ «ھىندىستان» ۋە «مىنەرالوگىيە» قاتارلىق ئىككى پارچە ئەسىرىدە قايتا تىلغا ئېلىندۇ. يەنى بىرونى كابۇل شاھلىرى سۇلالىسى تارىخنامىلىرىدە خاتىرىگە ئېلىنغان تۈركلەرنىڭ بۆرىدىن تۇغۇلغانلىقى ۋە تاغ ئۆڭكۈرىدە ياشىغانلىقىدەك ئەپسانە سۇژېتلىرىنى تىلغا ئالىدۇ. رۇس تۈركولوگلىرىدىن كلياشتورنى بۇ ئەپسانىنىڭ مەنبەسى ھىندىز مەنبەلىرىدىكى تۈركلەرنىڭ بۆرىدىن كېلىپ چىققانلىقى ھەققىدىكى ئەپسانىگە بېرىپ تاقىلىدۇ دەپ قارايدۇ. ② كېيىنكى ۋاقىتلارغا

① لى شۈيخۇي: «تۈركلەرنىڭ بۆرە توتېمى مەدەنىيىتى ھەققىدە تەتقىقات» — «غەربىي شىمال مىللەتلەر تەتقىقاتى» ژۇرنىلى (خەنزۇچە)، 1992 ـ يىللىق 1 ـ سان، 13 ـ ، 14 ـ بەتلەر.
② س. كلياشتورنى: «ئەل ـ بىرونى ئەسەرلىرىدە ئۇچرايدىغان تۈركلەرنىڭ كېلىپ چىقىشى دائىر ئەپسانە توغرىسىدا ژۇرنىلى» ، (ئىنگلىزچە) ، 1998 ـ يىللىق 2 ـ سان (Turkic languae, Vol. 2,1998, No:2 Harrassowitz Verlag)

كەلگەندە «چىڭگىز سۇلالىسى (موڭغۇللار) مۇ قەدىمكى تۈركىي قوۋملارنىڭ كېلىپ چىقىشى ھەققىدىكى ئەپسانىلەرنى ئۆزلەشتۇرۇۋالدى». ① شۇڭا، «موڭغۇللارنىڭ مەخپىي تارىخى» دا بۆرىتەچىنە (كۆك بۆرە) بىلەن ئالانقوۋا (ئاق مارال) نىڭ قوشۇلىشىدىن موڭغۇللار كېلىپ چىققان② دېگەن ئەپسانە يارىتىلغان. دېمەك، موڭغۇللارنىڭ تۈركىي قوۋملاردا بىر مەھەل «مودا» بولغان بۆرە ئەپسانىسىنى سۆيۈپ ئىستېمال قىلغانلىقى ناھايىتى ئېنىق. تارىخچى خوڭجۈن (洪钧) موڭغۇللاردىكى بۆرە ئەپسانىسىنى «تۈرك قوۋملىرىنىڭ مەدداھلىرىنىڭ تۆكۈرۈك چاچراندىسى»③ دەپ قارايدۇ. ياپونىيە ئالىمى ماسۇداخىسائو (松田寿男) مۇ، بۇ ئەپسانە تۈركىي قوۋملاردىن كەلگەن دەيدۇ.④

2. جەنۇبىي ياۋروپا رايونىدىكى بۆرە توتېمى ئەپسانىلىرى

بۇ رايوندىكى بۆرە توتېمى ئەپسانىلىرى ئاساسەن بالقان يېرىم ئارىلى بىلەن ئاپېنىن يېرىم ئارىلىدىكى ئىككى قەدىمىي مەدەنىيەتلىك خەلق — يۇنانلىقلار بىلەن رىملىقلارغا مەركەزلەشكەن. بولۇپمۇ رىملىقلاردىكى بۆرە ئەپسانىسى ئالاھىدە گەۋدىلىك.

ئارخېئولوگىيە جەھەتتىكى بايقاشلار، جەنۇبىي ۋە غەربىي ياۋروپادا بۆرە توتېمىنىڭ كونا تاش قوراللار دەۋرىدىلا بىخ سۇرگەنلىكىنى ئىسپاتلىدى. بولۇپمۇ فرانسىيىنىڭ دوردوگنې (Dordogne) ۋە ئىسپانىيىنىڭ ئالتامىرا (Altamira) ئۆڭكۈر خارابىلىرىدىن تېپىلغان ھايۋانات رەسىملىرى ئىچىدە، كۆزگە ئالاھىدە چېلىقىدىغىنى بۆرە ئوبرازى ئىدى.⑤

① «تۈرك ئېنسىكلوپېدىيىسى»، ئەنقەرە، 1975 - يىل، تۈركچە نەشرى، 8 - توم، 8 - بەت.
② «موڭغۇللارنىڭ مەخپىي تارىخى»، جۇڭخۇا كىتاب ئىدارىسى، 1962 - يىل، خەنزۇچە نەشرى، 9 - بەت.
③ لى شۈيخۇي: «تۈركلەرنىڭ بۆرە توتېمى مەدەنىيىتى ھەققىدە تەتقىقات» — «غەربىي شىمال مىللەتلەر تەتقىقاتى» ژۇرنىلى، 1992 - يىللىق 1 - سان.
④ ماسۇداخىسائو (ياپونىيە): «تەڭرىتاغنىڭ قەدىمكى جۇغراپىيىسى ھەققىدە تەتقىقات» خەنزۇچە نەشرى، 275 - ، 276 - بەتلەر.
⑤ سېن جياۋۇ: «توتېم سەنئىتى تارىخى»، شۆلىن نەشرىياتى، 1987 - يىل، خەنزۇچە نەشرى، 52 - ، 53 - بەتلەر.

قەدىمكى يۇنان ۋە رىملىقلاردا ئەپسانە - رىۋايەتلەر تەرەققىي قىلغان. كلاسسىك دەۋردىكى نۇرغۇنلىغان ئۇرۇش ئىلاھلىرىنىڭ نامى بۆرە (Wolf) دەپ ئاتىلاتتى. يۇنان ۋە رىم ئەدەبىياتىدىكى ھەممىگە تونۇشلۇق بولغان قۇياش ئىلاھى ئاپوللو (Apollo) نىڭ باشقىچە ئاتىلىشى «بۆرە» بولۇپ، ئۇنىڭ يەنە «بۆرىدىن تۇغۇلغان»، «بۆرە سۆپەتلىك ئاپوللو» دېگەن نامىلىرى بار. ①

قەدىمكى رىمدىكى سىگنا (Signa) بۆرىگە ۋەكىللىك قىلىدىغان ئاسمان ۋە زېمىن ئىلاھى ئىدى. ئۇنىڭدىن باشقا بۆرە يەنە ئېيت بىلەن بىر قاتاردا ئەقىل پاراسەت ئىلاھى مېركورى (Mercori) غا سىمۋول قىلىناتتى. ② قەدىمكى رىمدىكى ئورمان ۋە ئوتلاق ئىلاھى فائۇنۇس (Faunus) نىڭ يەنە بىر ئىسمى لۇپېركۇس (Lupercus) بولۇپ، ئۇنىڭ لاتىن تىلىدىكى مەنىسى «بۆرە» ئىدى. ③ شۇڭا قەدىمكى يۇنان ۋە رىمدىكى ئىنسانىنى قاراڭغۇ زۇلمەت ماكانىدىن يورۇقلۇق ماكانىغا باشلىغان ئىلاھلار دەۋرى ئاتالمىش «بۆرە دەۋرى» دەپ ئاتالغان. ④

رىم تارىخىدىكى تۇنجى ئۇلۇغ شەخس رومۇلۇس بىلەن رىم ئەدەبىياتىنىڭ تۇنجى بېتىنى تەشكىل قىلغان بۆرە ئەپسانىسى بىر - بىرىگە ئورگانىك باغلانغان بولۇپ، بۇ ئەپسانىنى جەنۇبىي ياۋروپا رايونىدىكى ئەڭ قەدىمىي، ئەڭ تىپىك ۋە ئەڭ مۇكەممەل بولغان «بۆرە توتېمى ئەپسانىسى» دېيىش مۇمكىن.

«مىلادىيىدىن ئىلگىرىكى 8 - ئەسىردە ئىتالىيىدىكى تىبىر دەرياسى ۋادىسىدا ئاربالونگا شەھەر دۆلىتى قۇرۇلۇپتۇ. بىراق پادىشاھ ئۇكىسى ئامىلىئۇس تەرىپىدىن ئۆلتۈرۈلۈپتۇ. ئامىلى-

① «دىن ئېنسىكلوپېدىيىسى»، نيۇ - يورك ماكمىللان نەشرىياتى، 1987 - يىل ئىنگلىزچە نەشرى، 15 - توم، 431 - ، 432 - بەتلەر. (The Encyclopedia of Religion, Book 15, 431—432, NewYork, 1987)
② «دىن ئېنسىكلوپېدىيىسى»، 15 - توم، 431 — 432 - بەتلەر.
③ H. M باۋنوۋىننىڭ: «ئەپسانىلەر لۇغىتى»، سودا نەشرىياتى 1985 - يىل خەنزۇچە نەشرى، 189 - بەت.
④ «دىن ئېنسىكلوپېدىيىسى»، 15 - توم، 432 - بەت.

ئۇس پادىشاھ بولغاندىن كېيىن، ئاكىسىنىڭ پۈتكۈل ئۇرۇق - ئەۋلادلىرىنى قىرىپ تاشلاپتۇ. ئاكىسىنىڭ ھايات قالغان بىردىن-بىر جىيەن قىزىنى موناخ بولۇشقا مەجبۇر قىپتۇ. ئەينى ۋاقىتتا مۇناخلار ئۆمۈر بويى توي قىلمايتتى. بىراق، ئويلىمىغان يەردىن ھېلىقى موناخ قىز قوشكېزەك ئوغۇل تۇغۇپتۇ. قاتتىق غەزەپلەنگەن ئامىلىئۇس موناخ قىزنى ئۆلتۈرۈپتۇ ۋە ئىككى بالىنى تىبىر دەرياسىغا تاشلىۋېتىشكە ئادەم تەيىنلەپتۇ.

سېۋەتكە قاچىلىنىپ دەرياغا تاشلانغان بۇ قوشكېزەك بالىلارنى سۇ دولقۇنى قىرغاققا چىقىرىپ قويۇپتۇ. دەل شۇ چاغدا بىر ئانا بۆرە ئۇلارنى قۇتۇلدۇرۇۋاپتۇ ۋە بىر ئۆڭكۈردە ئۆز سۈتى بىلەن بېقىشقا باشلاپتۇ...

كېيىن، بىر پادىچى بۇ ئىشنى كۆرۈپ قېلىپ، بالىلارنى قولغا چۈشۈرۈۋاپتۇ. مالچى بالىلارنىڭ چوڭىغا رومۇلۇس (Romulus)، كىچىكىگە رېمۇس (Remus) دەپ ئىسىم قويۇپتۇ. ئۇلار چوڭ بولغاندىن كېيىن، كاتتا پالۋانلاردىن بولۇپتۇ. ۋە ئۆزلىرىنىڭ ئۆتمۈشىنى ئۇققاندىن كېيىن، دەرھال قوزغىلىپ، قوشۇن تەشكىللەپ، ئامىلىئۇسنىڭ تەختىنى گۇمران قىپتۇ.

ئۇلار ئانا بۆرە ئۆزلىرىنى قۇتۇلدۇرۇۋالغان جايغا يېڭى بىر شەھەر بىنا قىلىشنى قارار قىپتۇ، بىراق، شەھەرنى كىمنىڭ نامى بىلەن ئاتاش مەسىلىسىدە زىددىيەت تۇغۇلۇپ، ئاكىسى ئۇكىسىنى ئۆلتۈرۈپتۇ. رومۇلۇس بۇ يېڭى شەھەرگە ئۆز ئىسمىنى نام قىلىپ قويۇپتۇ. شۇنىڭ بىلەن رۇم (رىم) شەھىرى رەسمىي مەيدانغا كەپتۇ.

بىراق، دەسلەپكى چاغدا رىم شەھىرىدە خوتۇن - قىزلار بەك ئاز ئىكەن. ئەتراپتىكى قەبىلىلەرنىڭ قىزلىرى بۇ يەرگە كېلىشنى خالىمايدىكەن، شۇڭا، رومۇلۇس ئەسكەرلىرىگە بۇيرۇق بېرىپ، سابىن قەبىلىسىنىڭ خوتۇن - قىزلىرىنى بۇلاپتۇ، نەتىجىدە رىم-

بالىلار بىلەن سابىنلار ئارىسىدا ئۇرۇش پارتلاپتۇ.

سابىنلار سان جەھەتتە كۆپ بولغاچقا رىملىقلارنى مەغلۇپ قىلاي دەپ قالغاندا، بىر توپ ئانا بۆرە ئىككى تەرەپنى تەسىرلەندۈرۈپ، ئۇرۇش توختىتىشقا مەجبۇرلاپتۇ. شۇنىڭ بىلەن ئىككى تەرەپ كېلىشىپ، رىم شەھىرىدە بىللە ياشاپتۇ. رومۇلۇس بۇ ئىشلارنىڭ ھەممىسىنى ئانا بۆرىنىڭ شاپائىتى دەپ قاراپ، ئانا بۆرىنى ئۆزىنىڭ نىجاتكارى، رىم شەھىرىنىڭ شەپقەتچىسى دەپ ئاتاپتۇ ۋە ئانا بۆرىنى رىملىقلارنىڭ توتېمى قىلىپتۇ». [1]

تاكى بۈگۈنكى كۈنگە قەدەر، رىملىقلار رىم شەھىرىنى «بۆرە شەھىرى» دەپ ئاتاپ، «بوۋاقلارنى ئېمىتىۋاتقان چىشى بۆرە»نى، قەدىمكى رىم شەھىرىنىڭ شەھەر گېربى قىلىپ كەلمەكتە. [2]

3. غەربىي ئاسىيا ۋە نىل دەريا ۋادىسىدىكى بۆرە توتېمى ئەپسانىلىرى

بۆرە توتېمىنىڭ سىرلىق ئىزلىرىنى كونا قۇرۇقلۇق (ئاسىيا، ياۋروپا، ئافرىقا) نىڭ ھەممىلا يېرىدىن ئۇچرىتىش مۇمكىن. بولۇپمۇ ئوتتۇرا شەرق ۋە يېقىن شەرق رايونىدىكى بۆرە ئەپسانىلىرى ئاساسەن قەدىمكى مىسىرلىقلار ۋە قەدىمكى پېرسىيىلىكلەرگە مەركەزلەشكەن.

قەدىمكى مىسىرلىقلار ئۆزلىرىنىڭ بەزى ئىلاھلىرىنى بۆرىدىن يارالغان دەپ قارىغان. ئۇلار بۆرىنى ئۇرۇش قەھرىمانلىرى ۋە ھەربىي كۈچلەرنىڭ سىمۋولى قىلغانىدى. [3] ئۇنىڭدىن باشقا قەدىمكى مىسىر ئەپسانىلىرىدە، ئىنسانىنى ياراتقۇچى چوڭ ئىلاھ خىرنوم بۆرە باشلىق، ئادەم تەنلىك قىلىپ سۈرەتلەنگەن. [4]

---

[1] «توتېم مەدەنىيىتىگە دائىر 100 ھېكايە»، خۇنەن نەشرىياتى، 1991 - يىل خەنزۇچە نەشرى 43 -، 44 -، 45- بەتلەر. H. M باۋنۇۋپىننىڭ: «ئەپسانىلەر لۇغىتى»، 188 -، 189 -، 190 - بەتلەر.

[2] .M بېسسون: «توتېمىزم»، كەيمىڭ كىتابخانىسى. 1932 - يىل، خەنزۇچە نەشرى، 75 - بەت.

[3] «دىن ئېنسىكلوپېدىيىسى»، 15 - توم، 432 - بەت.

[4] ئابدۇكېرىم راخمان: «ئۇيغۇر فولكلورى ھەققىدە بايان»، شىنجاڭ ئۇنىۋېرسىتېتى نەشرىياتى، 1989 - يىل نەشرى، 460 - بەت.

ئىران ئېگىزلىكىدە، تۈزلەڭلىكىدە بىر مەھەل گۈللەنگەن قەدىمكى پېرسىيىلىكلەرمۇ بۆرە ئەپسانىسىگە ئوخشىشىپ كېتىدىغان ئەپسانىلەرنى يارانقان. «يۇنان تارىخچىسى ھىرودېد، قەدىمكى پېرسىيە پادىشاھى گېل I (مىلادىيىدىن بۇرۇنقى 558 — مىلادىيىدىن بۇرۇنقى 529) نىڭ ئەسلىدە، چۆلگە تاشلىۋېتىلگەن بوۋاق ئىكەنلىكىنى، ئۇنى بىر چىشى ئىت تېپىۋېلىپ، ئېمىتكەنلىكىنى، ئۇنىڭ ئىسمىنىڭ قەدىمكى پارس تىلىدىكى «ئىت» سۆزى بىلەن ئوخشاش ئىكەنلىكىنى تىلغا ئالىدۇ». ①

ئەنگلىيە ئالىمى تەيلور قەدىمكى پېرسىيىلىكلەرنىڭ بۇ ئەپسانىسىنى رىملىقلارنىڭ بۆرە ئەپسانىسى بىلەن سېلىشتۇرۇپ مۇنداق دەيدۇ: «بۇ ئىككى ئەپسانە ئەمەلىيەتتە بىر تۈردىكى ھېكايىنىڭ ئوخشىمىغان ۋارىئانتلىرىدۇر ياكى بۇلار تاشلىۋېتىلگەن بوۋاقلارنى بۆرە بېقىپ چوڭ قىلغان ۋە خەلق قەھرىمانىغا ئايلاندۇرغان ئەپسانىلەر تىپىنىڭ بىر قىسمىدۇر». ② پېرسىيىلىكلەر ئەپسانىسىنىڭ ئوخشىمايدىغان يېرى شۇكى، ئەسلىدە چىشى بۆرە ئورنىغا چىشى ئىت ئالماشقان.

4. شىمالىي ۋە شەرقىي ياۋروپا رايونىدىكى بۆرە توتېمى ئەپسانىلىرى

بۇ رايوندىكى بۆرە توتېمى ئەپسانىلىرى ئاساسەن، سكاندىنوۋىيە يېرىم ئارىلىدىكى خەلقلەرگە، فىنلارغا، گېرمانلارغا ۋە سلاۋىيان تىللىق مىللەتلەرگە مەركەزلەشكەن.

بۆرىنىڭ شىمالىي ياۋروپا ئەپسانىلىرىدىكى نامى فېنرىر (Fenrir) ياكى فېنرىسۋولف (Fenriswolf) بولۇپ، ئۇ سكاندىنوۋىيە يېرىم ئارىلىدىكى خەلقلەرنىڭ ئۇرۇش ئىلاھى ئودېن (Oden) غا، فىنلارنىڭ ھالاكەت ئىلاھىغا ۋەكىللىك قىلاتتى. ③

① ئېدۋارد تەيلور (ئەنگلىيە): «ئىپتىدائىي مەدەنىيەت»، شاڭخەي تەرجىمە نەشرىياتى، 1992 - يىل، خەنزۇچە نەشرى، 282 - بەت.
② يۇقىرىقى كىتاب، 282 - ، 283 - بەتلەر.
③ «دىن ئېنسىكلوپېدىيىسى»، 15 - توم، 431 - بەت.

سلاۋىيان تىللىق مىللەتلەرنىڭ ئەپسانىلىرىدە، ئانا بۆرە بىلەن ئانا ئېيىق قوشكېزەك باتۇرلارنى ئۆز سۈتى بىلەن بېقىپ چوڭ قىلىدۇ: ئۇلارنىڭ بىرى تاغنى يۆتكىيەلەيدىغان باتۇر ۋالگور (Valgor). يەنە بىرى، دەرەخنى يىلتىزىدىن قومۇرالايدىغان ۋېلۋىدوب (Velwidob) لار ئىدى؛ گېرمان ئەپسانىلىرىدە بولسا قەھرىمان يىگىت كىتلېخ (Kitleh) ئۆزىنى ئېمىتىپ چوڭ قىلغان ئانا بۆرىنىڭ نامى بىلەن «بۆرە كىتلېخ» دەپ ئاتىلىدۇ... ①

2. كونا قۇرۇقلۇقتىكى بۆرە توتېمى ئەپسانىلىرىنىڭ ئوخشاشلىق نۇقتىلىرى ۋە ئورتاق مۇتىفلىرى

كونا قۇرۇقلۇقتىكى بۆرە توتېمى ئەپسانىلىرىنى قۇرۇلما ئەپسانىشۇناسلىق نۇقتىسىدىن تەھلىل قىلغاندا، زور ئوخشاشلىقلارغا ئىگە. بۇنىڭ ئىچىدە ئىچكى ئاسىيا رايونىدىكى ئەپسانىلارغا ۋاكالىتەن «جۇنامە. تۈركلەر تەزكىرىسى» 50 - جىلدتا خاتىرىلەنگەن تۈركلەرنىڭ ئاشىنا ئۇرۇقىنىڭ كېلىپ چىقىشى ھەققىدىكى ئەپسانە بىلەن قەدىمكى رىملىقلاردىكى رومۇلۇس ۋە بۆرە ئەپسانىسىنى سېلىشتۇرساق تۆۋەندىكىدەك ئورتاقلىقلارنى بايقىغىلى بولىدۇ:

1. بۇ ئەپسانىلەردە مەلۇم بىر خەلق ياكى قوۋمنىڭ ئۆز قوشنىسى ياكى قېرىندىشى (تۈركىي خەلقلەر ئەپسانىسىدە قوشنا ئەل؛ رىملىقلار ئەپسانىسىدە ئۆز ئۇكىسى) تەرىپىدىن قىرىپ تاشلانغانلىقى بايان قىلىنغان.

2. بۇ ئەپسانىلەردە قىرغىنچىلىقتا ئۇچرىغان تەرەپتىن پە-

① ئېدۋارد تەيلور: «ئىپتىدائىي مەدەنىيەت»، 283 - بەت.

قەت بىرلا بالىنىڭ هايات قالغانلىقى (تۈركىي خەلقلەر ئەپسانىسىدە ئون ياشلىق ئوغۇل بالا؛ رىملىقلار ئەپسانىسىدە بويىغا يەتكەن جىيەن قىز) بايان قىلىنغان.

3. بۇ ئەپسانىلەردە تاشلىۋېتىلگەن بالىلارنى ئانا بۆرىنىڭ قۇتقۇلدۇرۇۋالغانلىقى ۋە گۆش - سۈت بىلەن بېقىپ چوڭ قىلغانلىقى تەسۋىرلەنگەن.

4. بۇ ئەپسانىلەردە قىرغىنچىلىقتىن بىردىنبىر ئامان قالغان بالىلار تۈرلۈك غەيرىي رەسمىي ئۇسۇللار بىلەن نەسىل قالدۇرىدۇ (تۈركىي خەلقلەر ئەپسانىسىدە، هايات قالغان ئوغۇل بالا چىشى بۆرىنى هامىلدار قىلىدۇ؛ رىملىقلار ئەپسانىسىدە هايات قېلىپ موناخ بولۇشقا مەجبۇرلانغان قىز غايىبتىن هامىلدار بولۇپ قالىدۇ). قارشى تەرەپنىڭ خانى بۇنى ئۇققاندىن كېيىن، ئۇلارنى ئۆلۈمگە بۇيرۇيدۇ.

5. بۇ ئەپسانىلەردە ئانا بۆرە تاشلىۋېتىلگەن ئوغۇل بوۋاقلارنى سۇ بار جايدىن (تۈركىي خەلقلەر ئەپسانىسىدە سازلىقتىن؛ رىملىقلار ئەپسانىسىدە دەريا بويىدىن) تېپىۋالىدۇ ۋە ئۇلارنى تاغ ئۆڭكۈرىدە باقىدۇ.

6. بۇ ئەپسانىلەردە ئانا بۆرىنىڭ شەپقىتى بىلەن هالاكەت گىردابىدىن قۇتۇلغان خەلقلەر بۆرە بىلەن قانداش ئۇرۇقنىڭ يېتەكچىلىكىدە (تۈركىي خەلقلەر ئەپسانىسىدە ئاشىنا ئۇرۇقى؛ رىملىقلار ئەپسانىسىدە رومۇلۇس ئۇرۇقى) كۈچلۈك دۆلەت قۇرىدۇ.

7. بۆرە ئەپسانىلىرىنى ياراتقان بۇ خەلقلەر كۈچلۈك دۆلەت قۇرغاندىن كېيىن، بۆرىنى ئۇلۇغلاپ، ئۆز بايراق - گېرىبلىرىغا بۆرە بېشىنىڭ رەسىمىنى چۈشۈرىدۇ. «تۈركلەر ئۆزلىرىنىڭ نەسلىنىڭ بۆرە ئىكەنلىكىنى ئۇنتۇپ قالماسلىق ئۈچۈن، بايرىقىغا ئالتۇن رەڭلىك بۆرە بېشىنىڭ رەسىمىنى چۈشۈرگەن»[1]

① «جۇنامە. يات ئەللەر تەزكىرىسى. تۈركلەر هەققىدە قىسسە»، 50 - جىلد.

«. . . تۈرك خاقانى دائىم چېدىر ئىشىكىگە شەرققە قارىتىپ، ئالتۇن رەڭ بۆرە بېشى رەسىمى چۈشۈرۈلگەن بايراقنى ئېسىپ قوياتتى»؛[1] رىملىقلار ئىشلەتكەن بەش خىل هەربىي بايراقنىڭ بىرىنچىسىگە بۆرە بېشى رەسىمى، قالغانلىرىغا ئات، ياۋا توڭگۇز، بۈركۈت ۋە كالا باشلىق، ئادەم تەنلىك غەيرىي مەخلۇقلارنىڭ رەسىمى چۈشۈرۈلگەنىكەن.[2]

8. بۇ خەلقلەر ئۆزلىرىدىكى بۆرە توتېمى ئەپسانىلىرىگە ئاساسەن، سەنئەت قىممىتىگە ئىگە هەيكەل ۋە ئابىدىلەرنى تۇرغۇزغان. رىملىقلار مىلادىيىدىن ئىلگىرىكى 5 - ، 6 - ئەسىرلەردە بىر ئانا بۆرىنىڭ مىس هەيكىلىنى قاتۇرغان. مىلادىيە 16 - ئەسىرگە كەلگەندە ئۇنىڭغا ئېمىپ تۇرغان قوشكېزەك ئوغۇل بالىنىڭ مىس هەيكىلىنى قوشقان.[3] تۈركىي قوۋملارمۇ موڭغۇل ئېگىزلىكىدىكى دەۋرلىرىدىلا بۆرىنىڭ تاش هەيكەللىرىنى قاتۇرغان. «سوۋېت ئىتتىپاقى ئارخېئولوگلىرى موڭغۇلىيە تەۋەسىدىن بىر ئىبادەتخانا خارابىسىنى قازغاندا، بىر كەمەر تېپىلغان، كەمەر توقىسىغا بىر ئانا بۆرىنى تۆت تۈرك ئوغۇل بالا ئېمىپ تۇرغان كۆرۈنۈش چۈشۈرۈلگەن».[4] 1956 - يىلى موڭغۇلىيە ئارخېئولوگى س. دورجى سۈرۈڭ موڭغۇلىيىنىڭ خاڭگاي ئۆلكىسى تەۋەسىدىن كۆك تۈرك خانلىقى دەۋرىگە ئائىت بىر ئابىدىنى تاپقان. بۇ ئابىدىگە ئانا بۆرىنى ئېمىپ تۇرغان ئادەم بالىسى شەكلىدىكى بىر غەيرىي نەرسىنىڭ سۈرىتى چۈشۈرۈلگەن. رۇسىيە ئالىمى كلياشتورنىي بۇنى، شۈبهىسىزكى، تۈركلەرنىڭ بۆرە ئەپسانىسىنىڭ ئوبرازلىق يالدامىسى، دەپ قارىغان.[5]

① «يېڭى تاڭنامە. تۈركلەر تەزكىرىسى»، 215 - جىلد.
② سېن جياۋۇ: «توتېم سەنئىتى تارىخى»، 7 - بەت.
③ «توتېم مەدەنىيىتىگە دائىر 100 هېكايە»، 43 - بەت.
④ ئابدۇكېرىم راخمان: «ئۇيغۇر فولكلورى هەققىدە بايان»، 462 - بەت
⑤ س. گ. كلياشتورنىي: «سوغد يېزىقىدىكى بۇگۇت مەڭگۈ تېشى» — «جۇڭگو ۋە چەت ئەللەرنىڭ مۇناسىۋەت تارىخىدىن تەرجىمىلەر» توپلىمى، شاڭخەي تەرجىمە نەشرىياتى، 1986 - يىل، خەنزۇچە نەشرى، 3 - مەجمۇئە.

3. كونا قۇرۇقلۇقتىكى بۆرە توتېمى ئەپسانىلىرىنىڭ مەنبەسى

كونا قۇرۇقلۇقتىكى ھەرقايسى خەلقلەرنىڭ بۆرە ئەپسانىلىرىدىكى ئوخشاشلىقلار، بىزدە بۆرە توتېمى ئەپسانىلىرى ئورتاق بىرلا مەنبەدىن تارقالغانمۇ - يوق؟ دېگەن گۇماننى پەيدا قىلىدۇ.

ھەممىگە مەلۇمكى، ئارىيانلار ياۋروپا بىلەن ئىچكى ئاسىيا رايونىنى باغلىغان تارىختىكى ئەڭ قەدىمكى قوۋمدۇر، ئاتاقلىق تەتقىقاتچى قۇربان ۋەلى «قەدىمكى ئارىيانلارنىڭ ياراتقان مەدەنىيەتلىرى ھىندى ۋادىسىدىكى ھىندىلارغا، تارىم ۋادىسىدىكى ئۇيغۇرلارغا مىراس بولۇپ قالغان. . . ئارىيانلار بۇنىڭدىن 5000 يىل بۇرۇن ھىندىستانغا بارغان. ئۇلارنىڭ قەيەردىن بارغانلىقى توغرىسىدا ھازىر دۇنيادا تېخى يەكۈن چىقىرىلمىدى. لېكىن ئارىيانلارنىڭ ئەڭ بۇرۇن ئوتتۇرا ئاسىيا يايلاقلىرىدا ياشىغان قوۋم ئىكەنلىكىگە ھېچقانداق ئالىم گۇمان قىلمايدۇ»[1] دەيدۇ.

يەنە بىر تەرەپتىن، تۈركولوگلار تۈركىي تىللىرىدىكى «بۆرە» سۆزىنىڭ مەنبەسىنى قەدىمكى ھىندى - ئىران تىللىرىغا باغلايدۇ. «گېرمانىيە تۈركولوگى ۋ. باڭ ‹بۆرە› سۆزىنى تۈركولوگىيىدىكى بىلىملەرگە تايىنىپ چۈشەندۈرگىلى بولمايدۇ، دەيدۇ» .[2] رۇس تۈركولوگى كلياشتورنىي: «قەدىمكى تۈركىي تىللىرىدىكى ‹بۆرى› سۆزىنىڭ ئەسلى مەنبەسىنى قەدىمكى ھىندى - ئىران تىللىرىغا باغلاش مۇمكىن. يەنى بۇ سۆز سوغد تىلىدا ωyrk ، ئاۋېستا تىلىدا Vehrka ، قەدىمكى پارس تىلىدا

---

[1] قۇربان ۋەلى: «بىزنىڭ تارىخىي يېزىقلىرىمىز»، شىنجاڭ ياشلار - ئۆسمۈرلەر نەشرىياتى، 1988 - يىل، قايتا نەشرى، 60 - بەت.

[2] س. گ. كلياشتورنىي: «قەدىمكى تۈرك - رۇنىك يېزىقىدىكى مەڭگۈ تاشلار»، خېيلۇڭجياڭ مائارىپ نەشرىياتى، 1991 - يىل، خەنزۇچە نەشرى، 113 - بەت.

Vrkana ، ئۇدۇن - ساك تىلىدا birgga ، ئوسېت تىلىدا berār, birar شەكلىدىدۇر»[1] دەيدۇ. روشەنكى، قەدىمكى ھىندى (سانسكرىت) تىلى دەل ئارىيانلار تىلىدىن شەكىللەنگەن تىلدۇر.

دېمەك، تۈركىي تىللاردىكى «بۆرە» سۆزى ئارىيانلار تىلىدىن قېپقالغان سۆز بولۇپ، ياۋروپا تىللىرىدىكى Wolf (ئىنگلىزچە «بۆرە»)، bolk (رۇسچە «بۆرە») سۆزلىرىنىڭ مەنبەسىمۇ ئارىيان تىلىغا باغلىنىشى مۇمكىن. شۇڭا، ئوتتۇرا ئاسىيا يايلاقلىرىدا ياشىغان ئەڭ قەدىمكى كۆچمەن چارۋىچى خەلق ئارىيانلار بۆرە توتېمى ئەپسانىلىرىنى ۋۇجۇدقا كەلتۈرگەن ئەڭ قەدىمكى قوۋملار ھېسابلىنىدۇ.

ئارىيانلار بۆرە توتېمى ئەپسانىلىرىنى ۋۇجۇدقا كەلتۈرگەن ئەڭ قەدىمكى خەلقتۇر. ئۇلار ئوتتۇرا ئاسىيا يايلاقلىرىدا ئۇزۇن مەزگىل پائالىيەت ئېلىپ بېرىش جەريانىدا، بۆرە ئەپسانىسىنى تۈركىي خەلقلەرنىڭ ئەجدادلىرىغا مىراس قالدۇرغان. كېيىن ئۇلار ئوتتۇرا ئاسىيادىن ياۋروپاغا كۆچكەندە، بۇ ئەپسانىنى ئۆزلىرى بىلەن بىللە ياۋروپادىكى رىملىقلار، سكاندىناۋىيىلىكلەر، گېرمانلار ۋە سلاۋيان تىللىق مىللەتلەر رايونلىرىغىچە ئېلىپ بارغان، نەتىجىدە بۆرە ئەپسانىسى دۇنياۋى تۈس ئالغان.

دەرۋەقە، بۇ بىزنىڭ دەسلەپكى قارىشىمىز بولۇپ، ھەرگىزمۇ ئەڭ ئاخىرقى يەكۈن بولالمايدۇ. شۇڭا، بۇ ھەقتە تېخىمۇ چوڭقۇر تەتقىقات ئېلىپ بېرىشقا توغرا كېلىدۇ.

4. يېڭى قۇرۇقلۇقتىكى بۆرە توتېمى ئەپسانىلىرى

ئادەتتە، يېڭى قۇرۇقلۇق دېگەندە، شىمالىي ۋە جەنۇبىي ئامېرىكا قىتئەلىرى كۆزدە تۇتۇلىدۇ. بۇ رايوندىكى بۆرە توتېمى

---

[1] يۇقىرىقى كىتاب، 114 - بەت.

ئەپسانىلىرى ئاساسەن، ئامېرىكىنىڭ قەدىمكى يەرلىك ئاھالىسى ئىندىئانلارغا مەركەزلەشكەن. مورگان ئۆزىنىڭ «قەدىمكى جەمئىيەت» ناملىق ئەسىرىدە تىلغا ئالغان 400 گە يېقىن ئىندىئان ئۇرۇقلىرى ئىچىدە 30 نەچچە ئۇرۇق بۆرىنى توتېم قىلغان، ئامېرىكا ئىندىئانلىرىنىڭ بۆرىنى توتېم قىلغان ئۇرۇق - قەبىلىلىرى ئۆزلىرىنىڭ كېلىپ چىقىشىنى بىۋاستە بۆرىگە باغلاپ، بۇ ھەقتە كىشىنى ھەيران قالدۇرىدىغان ئەپسانە - رىۋايەتلەرنى ياراتقان ۋە ئېغىزدىن - ئېغىزغا تارقاتقان. تۆۋەندە ئىندىئانلارنىڭ بۆرە ئەپسانىلىرىدىن بىر قانچىنى ئۆرنەك ئېلىپ كۆرۈپ باقايلى:

«تولىمۇ ئۇزاق زامانلار ئىلگىرى شىمالىي ئامېرىكىدىكى كالىفورنىيە دالىلىرىدا بىر توپ چىلبۆرىلەر ياشىغانىكەن. چىلبۆرىلەرنىڭ پادىشاھى ھېيلىگەرلىكتە ئۇچىغا چىققان بولۇپ، جىمى ھايۋانلارنى قورقىتىدىكەن. چىلبۆرىلەر بۇ جاينىڭ تەنھا خوجايىنى ئىكەن.

بۆرە پادىشاھ ئۆزىنىڭ زومىگەرلىك ئورنىدىن تولىمۇ كۆرەڭلەپ كېتىپتۇ. بىر قېتىملىق يىغىلىشتا، بىرى بۆرە پادىشاھقا، ئادەملەرنى بويسۇندۇرغاندىلا، ئاندىن ھەقىقىي خوجايىنغا ئايلانغىلى بولىدىغانلىقىنى ئېيتىپتۇ. شۇنىڭ بىلەن بۆرە پادىشاھ چىلبۆرىلەرگە ئادەملەرگە ئومۇمىيۈزلۈك ھۇجۇم قىلىشقا بۇيرۇق بېرىپتۇ.

چىلبۆرىلەر ئادەملەرنىڭ ئولتۇراق جايلىرىغا شىددەت بىلەن ھۇجۇم قىلىپ، نۇرغۇن كىشىلەرنى زىيانغا ئۇچرىتىپتۇ. ئۇرۇش جەريانىدا، ئادەملەر قورساق كۆتۈرگەن بىر ئانا بۆرىنى تۇتۇۋاپتۇ. ئۇلار ئانا بۆرىنى ئۆلتۈرمەي بېقىپتۇ. ئۇزۇن ئۆتمەي، ئانا بۆرە بىر جۈپ ئەركەك - چىشى بۆرىنى كۈچۈكلەپتۇ، بىراق، ئانا بۆرە ئاغرىپ ئۆلۈپ قاپتۇ. بۇ چاغدا بۆرىنى باققان ئۆيدىكى ئايالمۇ قوشكېزەك بالا تۇغۇپتۇ. ئايال ئۆز سۈتىنى تۆتكە بۆلۈپ، بىر جۈپ بۆرە كۈچىكى بىلەن بىر جۈپ قوشكېزەك

بالىسىنى بىرگە بېقىپتۇ.

بىر جۈپ بۆرە كۈچىكى تېزلا چوڭلاپ، ھېلىقى ئايال تۇغقان بىر جۈپ ئادەم قېرىندىشىنى ئوينىتىدىغان بولۇپتۇ. بىر كۈنى ئۇلار دالىدا ئويناۋېتىپ بىر توپ چىلبۆرىلەرگە ئۇچراپتۇ. بۆرىلەرگە يول باشلاۋاتقان ئەركەك بۆرە دەل ھېلىقى بىر جۈپ بۆرە كۈچۈكىنىڭ ئاتىسى ئىكەن. ئۇ ئۆز كۈچۈكلىرىنىڭ ئادەم بالىسىنى ھاپاش قىلىپ ئوينىتىۋاتقانلىقىنى كۆرۈپ، ئىشنىڭ تېگى - تەكتىنى يامىنىغا جورۇپ چۈشىنىپتۇ ۋە ئادەملەردىن قايتا ئۆچ ئېلىش نىيىتىگە كېلىپتۇ.

ئۇ مېھرىبان قىياپەتتە بۆرىلەرنى باشلاپ كەنتكە كېلىپتۇ ۋە ئادەملەرگە رەھمەت ئېيتىدىغانلىقىنى بىلدۈرۈپتۇ. بۇ چاغدا ئەرلەر ئىشقا كېتىپ، كەنتتە ئاياللارلا قالغانىكەن. نىيىتى بۇزۇلغان چىلبۆرىلەن تۇيۇقسىز ھۇجۇمغا ئۆتۈپ، بىر دەمدىلا كەنتنى خارابىلىككە ئايلاندۇرۇۋېتىپتۇ.

ھېلىقى بىر جۈپ بۆرە كۈچىكى چىلبۆرىلەرنىڭ بۇ ۋەھشىي قىلمىشىدىن قاتتىق غەزەپلىنىپ، ئۆزلىرىنىڭ قېرىندىشى بولغان بىر جۈپ ئادەم بالىسىنى ئېلىپ قېچىپتۇ. چىلبۆرىلەر كەينىدىن قوغلاپتۇ. بىراق ئۇلارنىڭ يولىنى بىر دەريا توسۇۋاپتۇ. بىر جۈپ بۆرە بالىسى قاتتىق جاپا - مۇشەققەت ئىچىدە، بىر ئامال قىلىپ، ئادەم بالىلىرىنى ئاخىرى دەريادىن ئامان - ئېسەن ئۆتكۈزۈپتۇ ۋە خاتىرجەم بىر جايغا كېلىپ ماكانلىشىپتۇ.

بىر جۈپ بۆرە بالىسى ئادەم بالىسىدىن تىل ئۆگىنىپ، پۈتۈنلەي ئادەملىشىپتۇ. ئۇلار ئادەم بالىلىرى بىلەن ئۆزئارا توي قىلىشىپ، نۇرغۇن پەرزەنتلىك بولۇپتۇ. شۇنىڭدىن باشلاپ ئۇلارنىڭ ئەۋلادلىرى بۆرىنى توتېم قىلىپ، ئۆزلىرىنىڭ قەبىلىسىنى ‹بۆرە قەبىلىسى› دەپ ئاتايدىغان بولۇپتۇ...».①

① «توتېم مەدەنىيىتىگە دائىر 100 ھېكايە»، 46 -، 47 -، 48 - بەتلەر.

ئىروكوز قەبىلىلەر ئىتتىپاقىغا مەنسۇپ بۆرە قەبىلىسىدىكى ئىندىئانلار ئۆزلىرىنىڭ بۆرىدىن ئۆزگىرىپ كەلگەنلىكىنى ۋە ئۆزلىرىنىڭ بۆرە ئەۋلادى ئىكەنلىكىنى ئېتراپ قىلىدۇ. ئۇلار بۇ ھەقتە بۇنداق بىر ئەپسانىنى ياراتقان:

«ئۇلارنىڭ ئەجدادى ئەسلىدە بۆرە بولۇپ، ئۇلار دەسلەپتە تۆت ئاياغلىنىپ يول ماڭغان، ئۇلارنىڭ بىرلا بارمىقى، بىرلا تىرنىقى ۋە بىرلا كۆزى بولغان، كېيىنچە، ئۇلارغا ئىنسانلار بەدىنىدىكى ئەزالار ئۆسۈپ، ئىككى بارماق ۋە ئىككى تىرناق چىققان ھەمدە تەدرىجىي مۇكەممەل ئادەمگە ئايلانغان. ئەڭ ئاخىرى قۇيرۇقىنىمۇ تاشلاپ، ئادەملەردەك ئۆرە مېڭىشنى ئۆگىنىۋالغان...»[1].

موكوي قەبىلىسىدىكى ئىندىئانلار ئۆزلىرىنى غەرب تەرەپتىن كەلگەن توققۇز ئادەم ئۇرۇقىدىن كېلىپ چىققان دەپ قارايدۇ. ئۇلاردا بۇ ھەقتە مۇنداق بىر ئەپسانە ساقلانماقتا:

«بۇرۇنلارنىڭ بۇرۇنىسىدا، موكويلارنىڭ ئۇلۇغ مومىسى غەربتىكى يۇرتىغا بېرىپ، ئادەم ئۇرۇقىدىن توققۇزنى ئېلىپ كەلگەنىكەن. ئۇلارنىڭ شەكلى مۇنداق ئىكەن: بىرىنچىسى، بۇغا؛ ئىككىنچىسى، قۇم ئۇرۇقى؛ ئۈچىنچىسى، سۇ (يامغۇر) ئۇرۇقى؛ تۆتىنچىسى، ئېيىق؛ بەشىنچىسى، ياۋا توشقان؛ ئالتىنچىسى، چىلبۆرە؛ يەتتىنچىسى، شالدىراق يىلان؛ سەككىزىنچىسى، كۆك تاماكا؛ توققۇزىنچىسى قۇمۇش ئۇرۇقى. بۇ ئىلاھىي موماي ئاشۇ توققۇز ئادەم ئۇرۇقىنى ئۆزلىرىنىڭ ھازىر تۇرۇشلۇق مەھەللىسىگە تېرىغاندىن كېيىن، ئۇلار ئادەمگە ئايلانغانىكەن...»[2].

دېمەك، ئىندىئانلارنىڭ يۇقىرىقى بۆرە توتېمى بىلەن باغلى-

---

[1] فرازېر: «توتېمغا تېۋىنىش ۋە يات ئۇرۇقتىكىلەر بىلەن نىكاھلىنىش»، لوندون، 1910 - يىل، ئىنگلىزچە نەشرى، 1 - جىلد 6 - بەت.
[2] مورگان: «قەدىمكى جەمئىيەت»، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، 1992 - يىل، ئۇيغۇرچە نەشرى، 1 - كىتاب، 339 - بەت.

نىدىغان ئەپسانە - رىۋايەتلىرىدىن ئۇلارنىڭ توتېم ئېتىقادىدا بۆرە ئوبرازىنىڭ ئىنتايىن مۇھىم ئورۇن تۇتىدىغانلىقىنى كۆرۈۋېلىش تەس ئەمەس.

5. يېڭى قۇرۇقلۇقتىكى بۆرە توتېمى ئەپسانىلىرىنىڭ مەنبەسى

شۇنىسى ئەجەبلىنەرلىككى، ئامېرىكا ئىندىئانلىرىدا نېمە ئۈچۈن بۆرە توتېمى شۇنچىلىك ئەۋج ئالغان؟ شىمالىي ئاسىيا رايونىدا قەدىمدە پائالىيەت ئېلىپ بارغان تۈركىي تىللىق (كەڭ دائىرىدىن ئېيتقاندا، ئالتاي تىللىق) مىللەتلەر بىلەن ئىندىئانلار ئوتتۇرىسىدا توتېم ئېتىقادى جەھەتتە قانداق ئورتاقلىقلار مەۋجۇت؟

دەرۋەقە، خۇددى مورگان كۆرسىتىپ ئۆتكەندەك: «ئىنسانىيەت ئەقىل - پاراسەت پرىنسىپىنىڭ بىردەكلىكى ئىنسانىيەتنىڭ تېگى بىر ئىكەنلىكىنى چۈشەندۈرۈپ بېرىدىغان ئەڭ ياخشى دەلىلدۇر»[1].

ئامېرىكا ئىندىئانلىرى بىلەن شىمالىي ئاسىيا رايونىدىكى ئالتاي تىللىرى سىستېمىسىغا مەنسۇپ مىللەتلەرنىڭ مەدەنىيىتى، بولۇپمۇ توتېم مەدەنىيىتىدىكى كىشىنى ھەيران قالدۇرىدىغان ئوخشاشلىقلار كىشىدە، تەبىئىي ھالدا، ئۇلار بىر مەنبەدىن كېلىپ چىققانمۇ - يوق، دېگەن گۇماننى تۇغدۇرىدۇ. دېمىسىمۇ، بۇ مەسىلە بىر ئەسىردىن كۆپرەك ۋاقىتتىن بۇيان ئىلىم ساھەسىدە قىزغىن بەس - مۇنازىرە قىلىنىۋاتقان تېما بولۇپ، بۇ ھەقتە نۇرغۇن ئالىملار كۆپ خىل قىياسلارنى ئوتتۇرىغا قويىدى. بەزىلەر ئامېرىكا ئىندىئانلىرىنى ئاۋستىرالىيە قۇرۇقلۇقىدىن كۆچۈپ بار-

---

[1] مورگان: «قەدىمكى جەمئىيەت»، 2 - كىتاب، 1159 - بەت.

غان دېسە، يەنە بەزىلەر ئامېرىكا ئىندىئانلىرى يەر شارىنىڭ ئاخىرقى مۇز دەۋرىدە يۈز بەرگەن «ئاتلانتىس ئارىلى ئاپىتى» دە ئامان قالغانلار دەپ قارىدى[1]. يەنە بەزىلەر ئامېرىكا ئىندىئانلىرى تارىختىكى يوقاپ كەتكەن ئىسرائىلىيە قەبىلىلىرىنىڭ بىر تارمىقى دەپ قارىماقتا[2]. لېكىن ئىلىم ساھەسى بۈگۈنگىچە ئەڭ قايىل قىلارلىق ۋە ئەڭ مۇۋاپىق قىياس دەپ ئېتىراپ قىلغىنى يەنىلا ئامېرىكا ئىندىئانلىرى شىمالىي ئاسىيا رايونىدىن كۆچۈپ كەلگەن ئاسىيا كۆچمەنلىرىنىڭ ئەۋلادىدۇر، دېگەن پەرەزدۇر.

ئۇلارنىڭ قارىشىچە، يەر شارىنىڭ مۇز دەۋرىدە، شىمالىي ئاسىيا رايونىدا قاتتىق ئىقلىم ئۆزگىرىشى يۈز بېرىپ، بېرىنگ بوغۇزى مۇز تۇتقان. شۇنىڭ بىلەن شىمالىي ئامېرىكا قىتئەسى بىلەن ئاسىيا قىتئەسىنىڭ شەرقى شىمالىي ئۇچى ۋاقىتلىق تۇتاشقان. بۇ چاغدا مۇشۇ رايوندىكى ئىپتىدائىي ئاھالىلەر ئىككى قېتىم كۆچكەن. بىرىنچى قېتىملىق كۆچۈش تەخمىنەن 35 مىڭ يىللار ئىلگىرى بولغان. لېكىن بۇ ھەقتە تولۇق ئىسپات يوق. ئىككىنچى قېتىملىق كۆچۈش تەخمىنەن 15 ـ 18 مىڭ يىللار ئىلگىرى بولغان. ئامېرىكا قىتئەسىدىن قېزىۋېلىنغان مۇز دەۋرىگە ئائىت ئارخېئولوگىيىلىك تېپىلمىلارنى 14C ئارقىلىق ئانالىز قىلىش نەتىجىسىدە، بۇ قېتىمقى كۆچۈشنىڭ يىل دەۋرىنىڭ توغرىلىقى ئىسپاتلانغان. بۇخىل قاراشنى ئوتتۇرىغا قويغان ئالىملار تېخىمۇ ئىلگىرىلىگەن ھالدا مۇنداق يەكۈننى چىقارغان: ئامېرىكا ئىندىئانلىرى ئەسلىدە شىمالىي ئاسىيا رايونىدىكى تارىختىن بۇرۇن بىر مەھەل گۈللەنگەن چوڭ قوملۇقتا ياشىغان مەدەنىيەتلىك قوۋمدۇر. بۈگۈنكى كۈندە گەرچە بۇ قوملۇق بىر

① مىكائىل گېلل: «ئامېرىكا ئىندىئانلىرى — ئاسىيا كۆچمەنلىرىدۇر»، «مىللەتلەر تەرجىمىلىرى» ژۇرنىلى (خەنزۇچە) 1981 ـ يىللىق 3 ـ سان 78 ـ بەت.
② مىكائىل گېلل: «ئامېرىكا ئىندىئانلىرى — ئاسىيا كۆچمەنلىرىدۇر»، «مىللەتلەر تەرجىمىلىرى» ژۇرنىلى (خەنزۇچە)، 1981 ـ يىللىق 3 ـ سان، 77 ـ، 78 ـ بەتلەر.

پارچە قاقاس چۆللۈككە ئايلانغان بولسىمۇ، لېكىن مۇز دەۋرىدە ئۇنىڭ مۇتلەق كۆپ قىسىم رايونلىرى يەلپۈنۈپ تۇرغان ئوتلاقلار ئىدى، خالاس[1].

دەرۋەقە، بىزمۇ يۇقىرىقى قاراشنى قۇۋۋەتلەيمىز. بۇ ھەقتىكى ئاساسلىق تەتقىقات نەتىجىلىرىنى يىغىنچاقلىغاندا، تۆۋەندىكى بىر قانچە ئاساسقا ئېرىشىمىز:

بىرىنچى، بۈگۈنكى ئىنسانشۇناسلارنىڭ ھەممىسى ئامېرىكا ئىندىئانلىرى تارىختىن بۇرۇنقى ئاسىيالىقلار تىپىغا مەنسۇپ، ئۇلار ئىپتىدائىي موڭغۇل ئىرقىدىن كېلىپ چىققان، دەپ قارايدۇ. ئۇلار يەنە ئانتروپولوگىيىلىك ئالاھىدىلىك جەھەتتىن ئامېرىكا ئىندىئانلىرى تىپىك ئاسىيالىقلار خۇسۇسىيىتىگە ئىگە، ئۇلارنىڭ يۈزى كەڭ، ياڭاق سۆڭىكى بۆرتۈپ چىققان، تۈز ھەم قارا چاچ، شالاڭ ساقال، قىيسىق كۆز بولۇشى موڭغۇللوئىدلار بىلەن تامامەن بىردەكلىككە ئىگە، دەپ قارايدۇ. ئۇنىڭ ئۈستىگە ئىرسىيەت ئىلمى بىلەن شۇغۇللىنىدىغان ئالىملار ئىندىئانلار بىلەن موڭغۇللارنىڭ قان تىپىنى تەكشۈرۈش ئارقىلىق ئۇلاردا ئوخشاش تىپتىكى قان ئېلېمېنتلىرىنىڭ مەۋجۇدلۇقىنى بايقىغان[2].

ئىككىنچى، ئىندىئان تىللىرىنىڭ تۈرلۈك دىئالېكت ـ شېۋىلىرىنى تەتقىق قىلغان تىلشۇناسلار «ئىندىئان تىللىرى» نىڭ تارىخىنى تەتقىق قىلغاندا، ئۇنىڭ ئاخىرقى مەنبەسى ئىپتىدائىي موڭغۇل تىللىرىغا بېرىپ تاقالغان[3]. ھەممىگە مەلۇمكى، ئىپتىدائىي موڭغۇل تىلى ئىپتىدائىي ئالتاي تىلى (ئالتاي تىللىرى بۆلۈنۈپ چىقىشتىن ئىلگىرىكى ئانا ئالتاي تىلى) دىن بۆلۈنۈپ

① مىكائىل گېلل: «ئامېرىكا ئىندىئانلىرى — ئاسىيا كۆچمەنلىرىدۇر»، «مىللەتلەر تەرجىمىلىرى» ژۇرنىلى (خەنزۇچە)، 1981 ـ يىللىق 3 ـ سان، 77 ـ بەت.
② مىكائىل گېلل: «ئامېرىكا ئىندىئانلىرى — ئاسىيا كۆچمەنلىرىدۇر»، «مىللەتلەر تەرجىمىلىرى» ژۇرنىلى (خەنزۇچە) 1981 ـ يىللىق 3 ـ سان 77 ـ، 78 ـ بەتلەر.
③ مىكائىل گېلل: «ئامېرىكا ئىندىئانلىرى — ئاسىيا كۆچمەنلىرىدۇر»، «مىللەتلەر تەرجىمىلىرى» ژۇرنىلى (خەنزۇچە)، 1981 ـ يىللىق 3 ـ سان، 77 ـ، 78 ـ بەتلەر.

چىققان ۋە تەدرىجىي تەرەققىي قىلغان تىل ئائىلىسىدۇر. شۇڭا، ئىندىئان تىلى بىلەن ئالتاي تىللىرى سىستېمىسىغا مەنسۇپ مىللەتلەر تىللىرىدا مۇئەييەن ئورتاقلىق بار، دېيىشكە بولىدۇ. بۇنىڭ دەلىلى سۈپىتىدە ئەنگلىيە ئىنسانشۇناسى ئېدۋارد تەيلور (Edward Bernatt Tylore، 1832 — 1917) نىڭ «ئىپتىدائىي مەدەنىيەت» ناملىق مەشھۇر ئەسىرىدە خاتىرىگە ئېلىنغان ئىندىئانچە سۆزلەر بىلەن ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلىدىكى سۆزلەرنى سېلىشتۇرۇپ كۆرەيلى: ئۇيغۇر تىلىدىكى ‹ئانا› سۆزى ئامېرىكا ئىندىئانلىرىدا ئوخشاش تەلەپپۇزغا ۋە ئوخشاش مەنىگە ئىگە ئىكەن. تەيلورنىڭ مەلۇماتىغا قارىغاندا: «يۇقىرى كالىفورنىيىدە ياشايدىغان ئىندىئانلار، ئازابلانغان ۋاقتىدا ‹ana› دەپ توۋلايدىكەن. مەنىسى دەل ‹ئانا/ئاپا› دېگەننى بىلدۈرىدىكەن»[1]. ئۇنىڭدىن باشقا، ئىندىئان تىلى بىلەن ئۇيغۇر تىلى ئوتتۇرىسىدىكى ئىملىق ۋە ئۈندەش سۆزلەردە كىشىنى ھەيران قالدۇرىدىغان ئوخشاشلىقلار بار ئىكەن. مەسىلەن[2]:

ئۇيغۇر تىلى	ئىندىئان تىلى	مەنىسى
ئاھ	ah	(ھاياجاننى بىلدۈرىدىغان ئۈندەش سۆز)
پۇۋ	pub	(پۈۋدەشنى بىلدۈرىدۇ)
ئۇھو - ئۇھو	hoh — hoh	(يۆتەل ئاۋازىنى بىلدۈرىدۇ)
پىش - پىش	pish — pish	(مۈشۈكنى ياكى مۈشۈكنى چاقىرغان ئاۋازنى بىلدۈرىدۇ)
ھەي	hai	(ئادەمنى چاقىرغان ئاۋازنى بىلدۈرىدۇ)
ھېھ - ھېھ	hee — hee	(كۈلكە ئاۋازىنى بىلدۈرىدۇ)
كىش - كىش	ksih — ksih	(ئات - ئۇلاغنى ھەيدىگەن ئاۋازنى بىلدۈرىدۇ)

[1] [2] بۇ مىسالدىكى ئىندىئان تىلى سۆزلۈكلىرى ئېدۋارد تەيلورنىڭ «ئىپتىدائىي مەدەنىيەت» دېگەن كىتابىنىڭ 182 ـ، 198 ـ، 209 ـ، 219 ـ، 184 ـ، 191 ـ، 193 ـ بەتلىرىدىن ئېلىندى.

ئۈچىنچى، ئارخېئولوگىيە جەھەتتە، ئامېرىكا قىتئەسىدىن تېپىلغان ئاخىرقى مۇز دەۋرىگە ئائىت بىر قىسىم ئىپتىدائىي قورال - سايمانلار، تۇرمۇش بۇيۇملىرى ۋە باشقا نەرسىلەرنى C 14 ئارقىلىق ئانالىز قىلىش نەتىجىسىدە، جۇڭگونىڭ شىمالىي قىسمى، موڭغۇل ئېگىزلىكى ۋە پۈتكۈل سىبىرىيىدىن تېپىلغان بۇيۇملار بىلەن تامامەن ئوخشاش چىققان[1].

تۆتىنچى، ئىندىئانلارنىڭ ئۇرۇق - قەبىلە تۈزۈمى بىلەن ئالتاي تىللىرى سىستېمىسىدىكى مىللەتلەرنىڭ، بولۇپمۇ تۈركىي خەلقلەرنىڭ ئۇرۇق - قەبىلە تۈزۈمىنى سېلىشتۇرساق، ئاجايىپ زور ئوخشاشلىقلارنى بايقايمىز، تۆۋەندە ئۈرنەك كۆرۈپ باقايلى:

1. ئىروكوز ئىندىئانلىرىنىڭ ئۇرۇق - قەبىلە تۈزۈلمىسى:

ئۇرۇق ← قەبىلە ← قەبىلىلەر ئىتتىپاقى

- ئىروكوز قەبىلىلەر ئىتتىپاقى[2]
  - سېنېكا قەبىلىسى
    - بۆرە، ئېيىق، تاشپاقا، قۇندۇز، بىگىز تۇمشۇق، كۆك قوتان، قارچىغا، بۈركۈت
  - كايۇگا قەبىلىسى
    - بۆرە، ئېيىق، تاشپاقا، قۇندۇز، بىگىز تۇمشۇق، يىلانبېلىق، قارچىغا، بۈركۈت
  - ....
    - ....
    - ....

2. ئورخۇن ئۇيغۇرلىرىنىڭ ئۇرۇق - قەبىلە تۈزۈلمىسى:

ئورخۇن ئۇيغۇرلىرىنىڭ ئۇرۇق - قەبىلە تۈزۈلمىسى ۋە

[1] ىېكائىل گېلل: «ئامېرىكا ئىندىئانلىرى — ئاسىيا كۆچمەنلىرىدۇر»، «مىللەتلەر تەرجىمىلىرى» ژۇرنىلى (خەنزۇچە)، 1981 - يىللىق 3 - سان، 77 ـ، 78 - بەتلەر.

[2] مورگان: «قەدىمكى جەمئىيەت»، 1 - كىتاب، 135 - بەت

ئەمەل - مەنسەپ تۈزۈلمىسى كۆك تۈرك خانلىقىنىڭكى بىلەن ئاساسىي جەھەتتىن ئوخشاش، يەنى ئۇرۇق ← قەبىلە ← قەبىلىلەر ئىتتىپاقى.

ئۇيغۇر قەبىلىلەر ئىتتىپاقى[1]	ئىچكى توققۇز قەبىلە	ياغلاقار، ئوتۇرقار، دىربىمار، ئاۋۇچاۋ، بوقاسقىر، قازار، ياماقار، ئاياۋىر، قوغۇرسۇ
	تاشقى توققۇز قەبىلە	ئۇيغۇر، بۆكۇ، ھۇن، بايىرقۇ، تۇڭرا، ئىزگىل، چۇبە، باسمىل، قارلۇق.

3. قازاقلارنىڭ كىچىك يۈز قەبىلىلىرىنىڭ قۇرۇلمىسى: رۇۋ (ئۇرۇق) - تائىپە (قەبىلە) - يۈز (قەبىلىلەر ئىتتىپاقى)

كىچىك يۈز قەبىلىلەر ئىتتىپاقى[2]	ئەلىم ئوغلى	قارا ساقال، قاراش، كەتە
	باي ئوغلى	ئادي، ئالچىن، جاپپاس، ئالاشا، بايراق، بىرىش، ئىسىنتىيمىر، قىزىلقۇرت، سىركىش، تاز ماسقار
	يەتتە ئۇرۇق	تابىن، تاما، تىلىۋ، جاغالبايلى، كىردىرى، كىرەيت، رامادان

دىمەك، ئىندىئانلار بىلەن تۈركىي خەلقلەرنىڭ ئۇرۇق - قەبىلە تۈزۈلمىسىنى سېلىشتۇرۇشساق، ئۇلار ئوتتۇرىسىدىكى كىشىنى قايىل قىلارلىق ئوخشاشلىقلارنى بايقايمىز. بۇ خىل بايقاش، شەك - سۈبھىسىزكى، ئىندىئانلار بىلەن شىمالىي ئاسىيا رايونىنىڭ مۇناسىۋىتىنى تېخىمۇ كۈچەيتىدۇ.

بەشىنچى، ئامېرىكىدىكى ئوماخا ئىندىئانلىرى بىلەن كۆك

① خامىلتون: (فرانسىيە): «بەش دەۋر ئۇيغۇر تارىخى ماتېرىياللىرى»، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، 1982 - يىل، خەنزۇچە نەشرى، 2 - بەت.
② جاقىپ مىرزاقان ئوغلى: «قازاق خەلقى ۋە فولكلورى»، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، 1992 - يىل، قازاقچە نەشرى، 386 - بەت.

تۈرك خانلىقى دەۋرىدىكى تۈرك قەبىلىلىرىنىڭ تۇغقانچىلىق مۇناسىۋەتلىرى بىلەن قېرىنداشلىق ئاتالغۇلىرىنى سېلىشتۇرۇپ كۆرسەك، ئۇلار ئوتتۇرىسىدىكى يەنە بىر روشەن ئوخشاشلىقنى ھېس قىلىمىز. بۇ ھەقتە تەتقىقات ئېلىپ بارغان تۈركىيە ئالىمى شارۇن باشتۇغ (SharonBashtug) مۇنداق دەيدۇ: «كۆك تۈرك دەۋرىدىكى تۈركىي قوۋملارنىڭ تۇغقانچىلىق ئاتالغۇلىرى سىستېمىسىنى ئوماخا ئىندىئانلىرى بىلەن كلاسسىفىكاتسىيە (تۈرلەرگە بۆلۈنۈش) نوقتىسىدىن سېلىشتۇرغاندا، ناھايىتى زور ئوخشاشلىقلار بار دېيىشكە بولىدۇ. . . تېخىمۇ مۇنازىرە تەلەپ قىلىدىغىنى شۇكى، ئوماخا ئىندىئانلىرىنىڭ تۇغقانچىلىق ۋە قېرىنداشلىق ئاتالغۇلىرى سىستېمىسىنى تارىختىكى ۋە ھازىرقى موڭغۇل - تۈركىي تىللىق خەلقلەرنىڭ تۇغقانچىلىق سىستېمىسىغا مودېل قىلىشقا بولىدۇ»[1] (1 - ، 2 - رەسىمگە قاراڭ).

ئالتىنچى، ئامېرىكا ئىندىئانلىرى بىلەن شىمالىي ئاسىيا رايونىدىكى ئالتاي تىللىرى سىستېمىسىغا مەنسۇپ مىللەتلەر ئوخشاشلا ئۇزاق مەزگىل شامان دىنىغا ئېتىقاد قىلغان. ئۇلار دۇنيادىكى ئەڭ تىپىك شامان مەدەنىيىتى رايونىنى ھاسىل قىلغان بولۇپ، ئۇلارنىڭ شامانىزم بىلەن باغلىنىدىغان ئۆرپ - ئادەتلىرى، ناخشا - ئۇسسۇللىرى ۋە كۈي - مۇزىكىلىرىدا غايەت زور ئورتاقلىقلار ساقلانغان، بولۇپمۇ «مۇزىكا تارىخى تەتقىقاتچىلىرى ئامېرىكا ئىندىئانلىرىنىڭ مۇزىكىلىرى، خەلق ناخشا ئاھاڭلىرى بىلەن شىمالىي جۇڭگودىكى مانجۇ، شىبە، ئېلۇنچۈن، ئېۋېنكى،

① «ئوتتۇرا ئاسىيا تەتقىقاتى ژۇرنىلى»، ئىنگلىزچە نەشرى، 1993 - يىللىق 1 — 2 - سان، 16 - بەت.

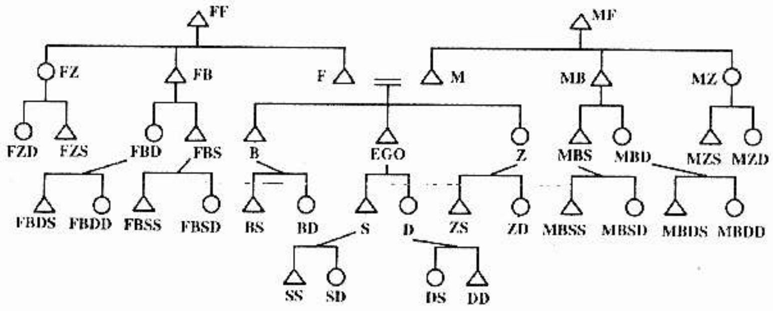

(△ئەر، ○ ئايال)

مودېلدىكى شەرتلىك بەلگىلەر: (ئاتا) F=father ؛ (ئانا) M=mother ؛(ئاكا. ئۇكا) B=brother
(ئاچا . سىڭىل) Z=sister ؛ (ئوغۇل) S=son ؛(قىز) D=daughter ؛(ئېرى) H=husband ؛(خوتۇنى) W=wife
(ئانىسىنىڭ ئاكا . ئۇكىسى) MB=mother's brather ؛ (بالىلار) FZD=father's sister's daughter ؛
(ئاتىسىنىڭ ئاچا ياكى سىڭلىسىنىڭ قىزى) C=child

1 ـ رەسىم. ئوماخا ئىندىئانلىرىنىڭ تۇغقانچىلىق مۇناسىۋىتىنى كۆرسىتىدىغان مودېل (△ئەر، ○ ئايال)

موڭغۇل، داغۇر قاتارلىق مىللەتلەرنىڭ خەلق ناخشا ـ كۈي ئاھاڭلىرىنىڭ ئورتاق ئاھاڭ قۇرۇلمىسىغا، ئورتاق مېلودىيە راۋاجىغا، ئورتاق رىتىم خۇسۇسىيىتىگە ۋە ئورتاق ماھارەت ۋاسىتىلىرىگە ئىگە ئىكەنلىكىنى بايقىغان»[1].

يەتتىنچى، ئامېرىكا ئىندىئانلىرىنىڭ شىمالىي ئاسىيا رايونىدىن كۆچۈپ بارغانلىقى ھەققىدە، ئىندىئانلارنىڭ ئۆزلىرىنىڭ ئەپسانە ـ رىۋايەتلىرىمۇ بىزنى مول ماتېرىياللار بىلەن تەمىنلەيدۇ. موكوي ئىندىئانلىرى ئارىسىدا كەڭ تارقالغان ئۆزلىرىنىڭ ئەسلى يىلتىزى بولغان توققۇز ئۇرۇقنىڭ غەرب تەرەپتىن كۆچۈپ

① «مۇزىكا تەتقىقاتى» ژۇرنىلى (خەنزۇچە)، 1987 ـ يىللىق 4 ـ سان، 53 ـ بەت.

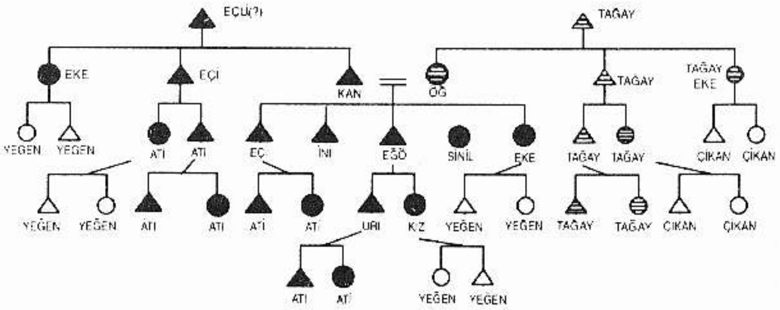

2 ـ رەسىم. كۆك تۈركلەرنىڭ تۇغقانچىلىق مۇناسىۋىتىنى كۆرسىتىدىغان مودېل(△ ئەرنى، ○ ئايالنى، ▲ بىلەن ● ئاتا تەرەپ تۇغقانلارنى، ◬ بىلەن ⊜ ئانا تەرەپ تۇغقانلارنى بىلدۈرىدىغان بەلگىلەردۇر.)

كەلگەنلىكى ھەققىدىكى ئەپسانە بىزگە،[1] تەبىئىي ھالدا، ئىندىئانلارنىڭ مەنبەسى ھەققىدىكى ئىلمىي تەسەۋۋۇرنىڭ ئەقىلگە مۇۋاپىق ئىكەنلىكىنى ھېس قىلدۇرىدۇ.

دەرۋەقە، بۇ ئىلىم ساھەسىدە تېخىچە تالاش ـ تارتىش قىلىنىۋاتقان بىر مەسىلە. ناۋادا ئىلىم ساھەسى ئىندىئانلار بىلەن ئالتاي تىللىرى سىستېمىسىدىكى مىللەتلەرنىڭ ئورتاق مەنبەدىن كېلىپ چىققانلىقى ھەققىدىكى قىياسنى تولۇق دەلىل ـ ئىسپاتلار بىلەن مۇئەييەنلەشتۈرەلىگەن كۈنى، بۆرە توتېمىنىڭ سىرلىق مەنبەسىمۇ ئاخىرقى ھېسابتا ئاشكارا بولىدۇ.

① مورگان: «قەدىمكى جەمئىيەت» ، 1 ـ كىتاب، 339 ـ، 340 ـ بەتلەر.

ئۈچىنچى باب

بۆرە توتېمىنىڭ كېلىپ چىقىشىدىكى ئاساسلار

توتېمىزم گەرچە ئىنسانىيەت تارىخىدىكى بارلىق دىنلاردىن ئىلگىرى پەيدا بولغان بىرخىل ئىپتىدائىي دىن بولسىمۇ، لېكىن ئۇنىڭ ئىلىم ساھەسى تەرىپىدىن رەسمىي تەتقىق قىلىنىشى تېخى يېقىنقى زاماندىكى بىر ئىش. شۇنداق بولسىمۇ، توتېمىزم يۈز نەچچە يىلدىن ئارتۇق ۋاقىتتىن بۇيان، ھەرساھە ئالىملىرى تەرىپىدىن بەس - بەستە تەتقىق قىلىنىپ، خەلقئارا ئىلىم ساھەسىدىكى «قىزىق نۇقتا» بولۇپ كەلدى.

دەرۋەقە فرېئۇدنىڭ سۆزى بىلەن ئېيتقاندا: «ئىنسانىيەت جەمئىيىتىدىكى تۇنجى دىنىي تۈزۈم — توتېم تۈزۈمىدۇر».[1]

شۇڭا، ئىپتىدائىي دىنلارنى تەتقىق قىلغان چاغدا، تۇنجى قەدىمىمىز شەك - شۈبھىسىزكى، توتېمدىن باشلىنىدۇ.

بۆرە توتېمى ئۇيغۇر قاتارلىق تۈركىي تىللىق خەلقلەر توتېم مەدەنىيىتىدىكى يادرولۇق نۇقتا، خۇددى دۇنيا توتېم مەدەنىيىتىدە، توتېمنىڭ كېلىپ چىقىشى كىشىنى ئەڭ جەلپ قىلىدىغان ۋە ئەڭ مۇرەككەپ مەسىلە بولغىنىدەك، ئۇيغۇر - تۈرك توتېم مەدەنىيىتىدىمۇ بۆرە توتېمىنىڭ كېلىپ چىقىشى ئەڭ مۇرەككەپ، ئەڭ چىگىش ۋە مۇنازىرە تەلەپ قىلىدىغان قىيىن تېما

① سىگموند فرېئۇد: «روھىي ئانالىز ئىلمىغا مۇقەددىمە»، سودا نەشرىياتى، 1986 - يىل، خەنزۇچە نەشرى، 276 - بەت.

ھېسابلىنىدۇ. بۈگۈنكى كۈنگە قەدەر، نۇرغۇن تەتقىقاتچىلار بۆرە توتېمىنىڭ كېلىپ چىقىشى ھەققىدە تۈرلۈك كۆز قاراشلارنى ئوتتۇرىغا قويۇپ ئۆتتى. لېكىن ئۇلارنىڭ قاراشلىرى نىسبەتەن ئاددىي، نەزەرىيىۋى دەرىجىسى تۆۋەن، قايىل قىلىش كۈچى ئاجىز بولۇپ، بۇ ھەقتىكى ئاخىرقى يەكۈن بولالمايتتى. شۇڭا، بىز ئالدىنقىلارنىڭ تەتقىقاتىنى ئومۇملاشتۇرۇپ، تېخىمۇ ئىلگىرىلىگەن ھالدا، ئۆز كۆز قاراشلىرىمىزنى ئوتتۇرىغا قويدۇق. ئىشىنىمىزكى، بۇ ھەقتىكى تەتقىقاتلار يەنىمۇ چوڭقۇرلاشقۇسى.

1. بىئولوگىيىلىك ئاساسلار

1. بۆرىنىڭ پەيدا بولۇشى

مەزكۇر تېما گەرچە ئەسىرىمىز بىلەن ھېچقانداق مۇناسىۋىتى يوقتەك كۆرۈنسىمۇ، لېكىن تېگى - تەكتىدىن ئېيتقاندا مۇئەييەن باغلىنىشقا ئىگە. چۈنكى بۆرىدىن ئىبارەت بۇ يىرتقۇچنىڭ يەر شارىدا قاچان پەيدا بولغانلىقى مەسىلىسى، بۆرىنىڭ توتېم قىلىنىش تارىخىنى ئېنىقلىشىمىزغا بىۋاستە چېتىلىدۇ.

ئېھتىمال، «ئەلمىساقتىن بېرى، ئادەم بىلەن بۆرىنىڭ ئىزى يەر يۈزىگە تەڭ چۈشۈپ، بىر - بىرى بىلەن ھەپىلىشىپلا ئۆتكەن»[1] بولۇشى مۇمكىن. ئەمما مەيلى بىئولوگىيە ئىلمى ياكى ھايۋاناتشۇناسلىق ئىلمى بولسۇن، بۆرىنىڭ زادى قاچان پەيدا بولغانلىقىغا كەسكىن بىر نەرسە دېيەلىگەن ئەمەس. چۈنكى ئىنسانىيەتتىن ئىبارەت بۇ ئالىي مەخلۇقنىڭ قاچان پەيدا بولغانلىقى مەسىلىسى تېخى تەخمىنىي قىياس ھالىتىدە تۇرۇۋاتقان يەردە، بۆرىنىڭ قاچان پەيدا بولغانلىقى مەسىلىسى ئەلۋەتتە قىيىن مەسىلە ھېسابلىناتتى.

① «بۆرە دېگەن بۆرە» — «زېرەدە» ژۇرنىلى، ئالمائاتا قازاقچە نەشرى، 1993 - يىللىق 3 - سان، 26 - بەت.

ھازىرقى ئەڭ يېڭى تەتقىقات نەتىجىلىرىدىن قارىغاندا، بۇنىڭدىن 6 مىليون يىللار ئىلگىرى ئادەم تۈرىدىكى جانلىقلار پەيدا بولۇشقا باشلىغان؛ 3 مىليون يىللار ئىلگىرىكى ۋاقىت، ئىنسانىيەتنىڭ رەسمىي پەيدا بولۇش نۇقتىسى بولۇپ، قورال ياساش ۋە ئوۋچىلىق مەيدانغا كەلگەن؛ 40 مىڭ يىللار ئىلگىرى ھازىرقى زامان بەدەن تۈزۈلمىسىگە ئىگە ئادەملەر، يەنى «يېڭى ئادەملەر» ياكى «ھازىرقى زامان ئادەملىرى» شەكىللەنگەن.[1]

دېمەك، ھەرقانداق بىر ئىپتىدائىي دىن ئىنسانىيەت پەيدا بولۇپ مۇئەييەن ئاڭ باسقۇچىغا كىرگەندىن كېيىنلا، ئاندىن مەيدانغا كېلىشكە باشلىغان بولۇپ، توتېمنىمۇ بۇنىڭدىن مۇستەسنا دېيىشكە بولمايدۇ. ياپونىيە ئالىمى ئابې تاكېئو: «دىنىنىڭ قاچان پەيدا بولغانلىقى ھەققىدەتەنمۇ جاۋاب بېرىش قىيىن بولغان مەسىلە. ئېھتىمال، بىز دىنىنىڭ پەيدا بولۇشىنى ئىنسانىيەتنىڭ كېلىپ چىقىشىغا باغلىشىمىز مۇمكىن»[2] دەيدۇ.

ئارخېئولوگىيىلىك ماتېرىياللاردىن قارىغاندا، ئەزەربەيجاننىڭ ئاچىقىز تاغ ئۆڭكۈرلىرى، فرانسىيىنىڭ دوردوگنىي (Dordogne) ئۆڭكۈرلىرى، شۋېتسارىيىنىڭ دراخېنلوگ (Drahenlog) ئۆڭكۈرلىرى ۋە گېرمانىيە، ئاۋستىرىيە، گرۇزىيە قاتارلىق ئەللەردىكى ئۆڭكۈر خارابىلىرىدىن، بۇنىڭدىن 200 — 250 مىڭ يىللار ئىلگىرىكى دەۋرگە مەنسۇپ، دەپنە قىلىنغان بۆرە ۋە ئېيىقلارنىڭ باش سۆڭەكلىرى بايقالغان.[3] شۇڭا ئالىملار مۇشۇ دەۋرنى، توتېم ئېڭى مەيدانغا كەلگەن دەۋر دەپ قارىماقتا.[4] يۇقىرىقى ئۆڭكۈر خارابىلىرىدىكى بۆرە ۋە ئېيىقنى دەپنە قىلىش ئادەتلىرى بىزگە ئەينى ۋاقىتتىلا توتېم ئېڭىنىڭ

[1] جېڭ يۈەنجې: «توتېم ئېستېتىكىسى ۋە ھازىرقى زامان كىشىلىرى»، شۆلىن نەشرىياتى، 1992 - يىل، خەنزۇچە نەشرى، 13 - ، 14 - بەتلەر.
[2] ئابې تاكېئو (ياپونىيە): «ئېتىكاپچىلىق ۋە غەرب ئىدىيىسى»، شائىخەي تەرجىمە نەشرىياتى، 1989 - يىل، خەنزۇچە نەشرى، 267 - بەت.
[3] [4] «توتېم ئېستېتىكىسى ۋە ھازىرقى زامان كىشىلىرى»، 21 - ، 22 - بەتلەر.

بىخ سۈرگەنلىكىنى چۈشەندۈرۈپ بېرىدۇ. شۇڭا، «توتېم ئېڭىنى ئىنسانىيەتنىڭ بارلىق ئىدراك شەكىللىرى ئىچىدىكى ئەڭ قەدىمىي شەكىل»[1] دېيىش مۇمكىن.

بۆرە توتېمى ئېڭىنىڭ ئويغىنىشىنى بۇنىڭدىن 200 — 250 مىڭ يىللار ئىلگىرىكى دەۋرگە باغلىساق، ئۇ ھالدا بۆرىنىڭ پەيدا بولۇشىنى ئۇنىڭدىنمۇ يىراق دەۋرلەرگە — تارىخنىڭ چەكسىز قاراڭغۇ دەۋرلىرىگە باغلايمىز.

ئىچكى ئاسىيا رايونىدا ئېلىپ بېرىلغان ئارخېئولوگىيىلىك تەكشۈرۈشلەر نەتىجىسىدىن قارىغاندا، ئىچكى ئاسىيا ۋە جەنۇبىي سىبىرىيە رايونلىرى بۆرە پەيدا بولغان ئەڭ قەدىمكى جايلار ھېسابلىنىدىكەن. بىئولوگىيە ۋە ھايۋاناتشۇناسلىق تارىخىدىن قارىغاندىمۇ، «شىمالىي قۇتۇپ چەمبىرىكى ئەتراپىدىكى تۇندار بەلباغ ئورمانلىرى ۋە يايلاقلىرى بۆرىلەرنىڭ ئوزۇقلۇق ئىزدەپ، نورمال ياشىيالىشىغا باب كېلىدىغان ئەڭ مۇۋاپىق رايونلار ھېسابلىنىدۇ. بولۇپمۇ بۆرىلەرنىڭ مۇتلەق كۆپ قىسمى يەر شارىنىڭ شىمالىي يېرىم شارىدا، يەنى شىمالىي كەڭلىك 20° ئەتراپىدىكى رايونلارغا تارقالغان».[2]

شۇنداق بولغاچقا ئىچكى ئاسىيا ۋە سىبىرىيە رايونلىرىدىكى خەلقلەر بۆرىنى ئەڭ دەسلەپ توتېم قىلغان خەلقلەرنىڭ بىرى ھېسابلىنىدۇ. ھۇن دەۋرىگە ئائىت بۆرە ئوبرازى چۈشۈرۈلگەن بۇيۇملارمۇ بۇ نوقتىنى ئىسپاتلايدۇ. ئۇنىڭدىن باشقا، ئالتاينىڭ پازىرىك رايونى، بايقال كۆلى ۋادىلىرى، سىبىرىيىدىكى لېنا ۋە يېنىسەي دەريا ھاۋزىلىرى ۋە ئىچكى موڭغۇلىيىدىكى يىنشەن تاغ تىزمىلىرى تەۋەسىدىن بايقالغان بۆرە ئوبرازى چۈشۈرۈلگەن بو-

[1] ئاندىرى لېۋۇئى - گورخان (فرانسىيە): «تارىختىن بۇرۇنقى دىن»، شائىخەي ئەدەبىيات - سەنئەت نەشرىياتى، 1990 - يىل، خەنزۇچە نەشرى، 29 - ، 30 - بەتلەر.
[2] «گرولېر ئاكادېمىيىسىنىڭ ئېنسىكلوپېدىيىسى»، ئامېرىكا، 1983 - يىل، ئىنگلىزچە نەشرى، 20 - توم، 195 - بەت.
(Grolie Academic Encyclopedia, Vol. 20. P. 195. USA Grolier Internationalpublishing house. 1983)

يۇملار ۋە قىيا تاش رەسىملىرىمۇ بۇ نوقتىنى ئىسپاتلايدۇ.

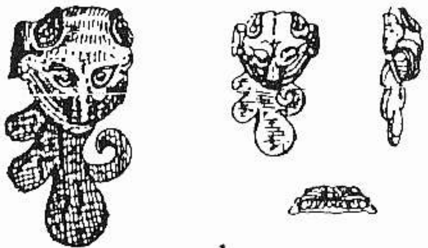

1

2

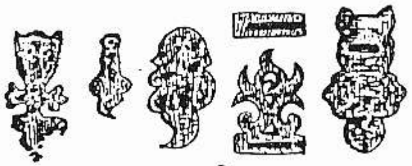

3

3 - رەسىم. ھۇن دەۋرىگە ئائىت ياغاچتىن ئويۇلۇپ، ئۇسلۇب بېرىلگەن بۆرە ئوبرازلىرى

2. بۆرىنىڭ ئىچكى - تاشقى خۇسۇسىيىتى

بۆرە، مايمۇن، ئېيىق قاتارلىق بىر قىسىم يۇقىرى دەرىجىلىك سۈت ئەمگۈچى ھايۋانلار نېرۋا ئىقتىدارى ۋە باشقا بىئولوگىيىلىك خۇسۇسىيەتلىرى جەھەتتىن ئىنسانلارغا نىسبەتەن يېقىنلىشىپ كېتىدىغان ھايۋانلار ھېسابلىنىدۇ. شۇڭا، بۆرە مۇشۇ جەھەتتىكى ئالاھىدىلىكلىرى بىلەن قەدىمكى ئىپتىدائىي ئىنسانلارنىڭ دىققەت - ئېتىبارىنى قوزغاپ، نۇرغۇن كىشىلەرنىڭ ئېتىقاد

قىلىدىغان توتېمىغا ئايلانغان.

«بۆرىلەر بەدەن تۈزۈلۈشى جەھەتتىن نىسبەتەن ئىنچىكىرەك ۋە چاققان كېلىدۇ. قۇيرۇقىنى قىسىپ ماڭىدۇ. چىشلىرى ئىتنىڭكىدىنمۇ ئۆتكۈر، ئېغىزى يوغان، كۆزلىرى قىيسىق، قۇلاقلىرى تىك كېلىدۇ...»[1] «بۆرىنىڭ پاچاقلىرى ئۇزۇن، بەدىنى زىلۋا، بېقىنى چوڭقۇر، ئاياغلىرى ئىنچىكە كېلىدۇ. قۇيرۇقى تۈكلۈك بولۇپ، دائىم ئېگىپ يۈرىدۇ. بېشى چوڭ ۋە ئۇزۇن، كۆزلىرى ئېگىك، قۇلاقلىرى تىك كېلىدۇ».[2]

«بۆرىلەرنىڭ چوڭ - كىچىكلىكى ياشاۋاتقان جۇغراپىيىلىك مۇھىتىغا قاراپ ئوخشاش بولمايدۇ. رەسمىي يېشىغا توشقانلىرى تۇمشۇق قىسمىدىن قۇيرۇقىغىچە 127 — 164 سانتىمېتىر (5 — 6.5 فۇت) ئەتراپىدا كېلىدۇ. ئېغىرلىقى 18 — 80 كىلوگىرامغىچە كېلىدۇ. قىزىل تۈكلۈك بۆرىلەرنىڭ جۇغى سەل كىچىك بولۇپ، ئېغىرلىقى 30kg ئەتراپىدا بولىدۇ. تېرىسىنىڭ رەڭگى ئادەتتە ياشاۋاتقان مۇھىتىغا قاراپ ئۆزگىرىپ تۇرىدۇ. بۆرىلەر ئاساسەن توپ - توپ بولۇپ يۈرىدۇ. كۆپىنچە ئەھۋاللاردا ئەركەك - چىشىسى قوشۇلۇپ، بىر يىل ياكى ئۇنىڭدىنمۇ ئارتۇق ۋاقىت بىللە يۈرىدۇ. بىر توپ بۆرە پادىسىنىڭ سانى كۆپ بولغاندا 36 غا يېتىدۇ. بىراق كۆپ ھاللاردا 2 — 8 گىچە بولۇپ ئوزۇقلۇق ئىزدەيدۇ. ھەربىر توپنىڭ ئۆز ئالدىغا ئىگىلىۋالغان زېمىنى ياكى تەسىر دائىرىسى بولۇپ، 130 — 13000 كۋادرات كىلومېتىرغىچە بولغان دائىرىگە سوزۇلىدۇ. بۇ دائىرىگە باشقا توپلارنىڭ ئۇسۇپ كىرىشىگە يول قويمايدۇ. ھەربىر توپ بۆرە پادىسىنىڭ ئۆز ئالدىغا يول باشچىسى بولىدۇ.»[3]

① «ئوكيانۇس»، شاڭخەي لۇغەت كىتابلار نەشرىياتى، 1979 - يىل، خەنزۇچە قىسقارتىلغان نەشرى، 823 - بەت.
② «تۈرك ئېنسىكلوپېدىيىسى»، ئەنقەرە، 1975 - يىل، تۈركچە نەشرى، 22 - توم، 375 - بەت.
③ «گرولېر ئاكادېمىيىسىنىڭ ئېنسىكلوپېدىيىسى»، 20 - توم، 196 - بەت.

«بۆرىلەرنىڭ جىسمانىي قۇۋۋىتى ناھايىتى كۈچلۈك بولۇپ، كۈنىگە 50 — 60 كىلومېتىرغىچە يول يۈرەلەيدۇ. ئادەتتىكى مېڭىشىدا سائىتىگە 5 — 7 كىلومېتىرغىچە، يۈگۈرگەن ۋاقىتتا 8 — 10 كىلومېتىرغىچە يول يۈرىدۇ. بۆرىلەر ھەر يىلى بىر قېتىمدىن جۈپلىشىدۇ. چىشى بۆرە 60 كۈندىن ئارتۇق قورساق كۆتۈرگەندىن كېيىن، 5 — 7 گىچە كۈچۈكلەيدۇ. بۆرە كۈچۈكى ئۈچ ھەپتە ئانىسىنى ئەمگەندىن كېيىن، سىرتقا چىقىپ پائالىيەت قىلىدۇ. بۆرىلەر ئادەتتە 12 — 15 يىلغىچە ئۆمۈر كۆرىدۇ. . . »[1]

بۆرىلەرنىڭ ئىچكى خۇسۇسىيىتىمۇ كىشىنى ھەيران قالدۇرىدۇ، «ئۇنىڭ سەزگۈرلۈك ۋە قۇۋۋلۇق دەرىجىسى ناھايىتى يۇقىرى بولىدۇ» .[2]

«بۆرىدىن ئىبارەت بۇ يىرتقۇچنىڭ يۈز گۆشلىرى ئۇنىڭ ئىچكى سېزىمىغا قاراپ ئۆزگىرىپ تۇرىدۇ. شۇڭا، بۆرىنىڭ مۇئەييەن بىر ۋاقىتتىكى ئىچكى پسىخىكىلىق ئوي - پىكرىنى (سوغۇق قانلىقىنى، خىرىس قىلىۋاتقان ھالىتىنى، خىجىل بولۇۋاتقانلىقىنى. . .) بىلىۋېلىشقا بولىدۇ. بۆرىلەر بىر - بىرىگە قاراپلا ئۆزئارا ئۇچۇر ئالماشتۇرالايدۇ. بۇنىڭغا جاۋابەن ئىتنىڭ ئۆز ئىگىسىنىڭ كۆزىگە تازا زەن سېلىپ قاراۋاتقان ھالىتىنى مىسال كەلتۈرۈشكە بولىدۇ. ئومۇمەن كۆپلىگەن ھايۋانلاردا ئىنسان بالىسىنىڭ ئىچكى دۇنياسىدىكى ئوي - پىكىرلىرىنى، قىياپىتىدىكى ئۆزگىرىشلىرىنى بىلىۋالىدىغان قابىلىيىتىنىڭ بارلىقىنى ئىلىم چەتكە قاقمايدۇ.

بۆرىنىڭ ئارزۇ - ئارمانلىرىنى، ئوي - پىكىرلىرىنى قۇلاق ۋە بەدىنىنىڭ ھەم قۇيرۇقىنىڭ قىمىرلاشلىرىدىن ھېس قىلغىلى

① «جۇڭگو ھايۋاناتلار تەزكىرىسى»، ياۋايى ھايۋانلار قىسمى، پەن نەشرىياتى، 1987 يىل، خەنزۇچە نەشرى، 8 - جىلد، 50 - بەت.
② يۇقىرىقى كىتاب، 50 - بەت.

بولىدۇ. بۆرە غىڭشىيدۇ، خىرىلدايدۇ، پۇشقۇرىتىدۇ، خالىسا ھۇۋلايدۇ. مۇشۇ ئاۋازلارنىڭ ھەر بىرى ئۇنىڭ دەل شۇ پەيتتىكى پسىخىكىلىق ئەھۋالىنى چۈشەندۈرۈپ بېرىدۇ. بۆرىلەرنىڭ بارلىق سەزگۈ ئەزالىرى، بولۇپمۇ پۇراش قابىلىيىتى ناھايىتى تەرەققىي قىلغان بولۇپ، ئىنسان بالىسىنىڭكىدىن مىڭ ھەسسە يۇقىرى تۇرىدۇ. پۇراش ئىقتىدارى بۆرىگە، ئۇنىڭ كۆزى ئارقىلىق سىرتقى مۇھىتتىن ئالىدىغان ئۇچۇرىغا قارىغاندا تېخىمۇ كۆپرەك ئۇچۇرلارنى بېرەلەيدۇ. . . »[1]

دېمەك، بۆرىنىڭ بىئولوگىيىلىك ۋە فىزىئولوگىيىلىك جەھەتتىكى بۇ خىل ئالاھىدىلىكلىرى تارىختىن بۇرۇنقى ئىپتىدائىي ئىنسانلارنىڭ زور قىزىقىشىنى قوزغىغان. چۈنكى بۈگۈنكى غايەت زور دەرىجىدە ئىجتىمائىيلاشقان جەمئىيەتتە ياشاۋاتقان ھازىرقى زامان كىشىلىرىگە قارىغاندا، ساپ تەبىئەت قوينىدا ياشىغان ئىپتىدائىي ئىنسانلارنىڭ بۆرە ھەققىدىكى بىلىملىرى خېلىلا چوڭقۇر ئىدى. شۇنداق بولسىمۇ ئۇلاردا دۇنيانى ئىلمىي يوسۇندا تونۇيدىغان ئەقلىي قابىلىيەت تۆۋەن بولغاچقا، بۆرىدىكى يۇقىرى دەرىجىلىك ھايۋانلارغا خاس ئالاھىدىلىكلەرنى قانداقتۇر «تەبىئەتتىن تاشقىرى كۈچ» دەپ قاراپ، ئۇنىڭغا ئىلاھلىق تونىنى كىيدۈرگەن. خۇددى فرانسىيە ئىنسانشۇناسى لېۋى - بروھل (Levi — Brohl) ئېيتقاندەك: «ئىپتىدائىي ئىنسانلار ئەتراپىتىكى ھەممە شەيئىلەرنى سىرلىق دەپ قارايتتى. ئىپتىدائىي كىشىلەرنىڭ كوللېكتىپ ئېڭىدا، بولۇپمۇ توتېم جەمئىيىتىگە مەنسۇپ ئىپتىدائىي كىشىلەر نەزىرىدە، ھەرقانداق ھايۋان، ھەرقانداق ئۆسۈملۈك ۋە ھەرقانداق مەۋجۇدات، توتېمنىڭ بىر تەركىبىي قىسمى ھېسابلىناتتى. ھەربىر كىشى ئۇنى ئۆز قان - قېرىندىشى دەپ ھېسابلاپ، ئۇنىڭغا نىسبەتەن ئۆزىدە مەجبۇرىيەت

① «بۆرە دېگەن بۆرە» — «زېرەد» ژۇرنىلى، ئالمائاتا، قازاقچە نەشرى، 1993 - يىللىق 3 - سان، 26 - بەت.

باردەك ھېس قىلاتتى ۋە ئۆزى بىلەن ئۇ ئوتتۇرىسىدىكى سىرلىق مۇناسىۋەتنى ئەمەلىيەتتە مەۋجۇت دەپ قارايتتى. . .»[1]

بۆرە بولۇپمۇ ئىچكى ئاسىيا ۋە شىمالىي يېرىم شارنىڭ يايلاق - داللىرىدىكى خەلقلەرنىڭ تۇرمۇشىدا دائىم ئۇچراپ تۇرىدىغان ۋە تىركىشىپ ياشايدىغان يىرتقۇچ ھايۋان بولغاچقا، قەدىمكى ئىپتىدائىي ئىنسانلارنىڭ ساددا ھېسسىياتىدا سىرلىق تۈسكە كىرگەن. ئۇلار بۆرىدىكى ئىچكى - تاشقى ئالاھىدىلىكلىرىگە قاراپ، ئۇنى ھەممىگە قادىر، ھەممىدىن ئۈستۈن تۇرىدۇ دەپ قارىغان. نەتىجىدە قەدىمكى زاماندىكى نۇرغۇن خەلقلەرنىڭ بىردەك ئۇلۇغلاپ، توتېم قىلىشىغا سازاۋەر بولغان.

2 . جۇغراپىيىلىك ئاساسلار

1 . بۆرە ۋە جۇغراپىيىلىك مۇھىت

ھەممىگە مەلۇمكى، يەر شارىدىكى تۈرلۈك جانلىقلار ئوخشاش بولمىغان جۇغراپىيىلىك مۇھىتتا پەيدا بولغان ۋە تەرەققىي قىلغان. شۇڭا، ئوخشاش بىر ھايۋان ياكى ئۆسۈملۈكنى يەر شارىنىڭ ھەممىلا يېرىدىن ئۇچرىتىش مۇمكىن ئەمەس. جۇغراپىيىلىك مۇھىت ئىنسانلاردا تۈرلۈك ئىرقىي ۋە پسىخىك ئالاھىدىلىكلەرنى كەلتۈرۈپ چىقارغىنىدەك، ھايۋاناتلار دۇنياسىدىمۇ خىلمۇخىل پەرقلەرنى شەكىللەندۈرگەن.

بۆرە توتېمىنىڭ تارقىلىش دائىرىسىگە نەزەر سالساق، جۇغراپىيىلىك مۇھىتنىڭ مۇھىم رول ئوينىغانلىقىنى ھېس قىلىمىز، مەسىلەن، ئېكۋاتور سىزىقى ئەتراپىدىكى ئىسسىق بەلباغلاردا ياشايدىغان خەلقلەردە بۆرە توتېمى مۇتلەق مەۋجۇت ئەمەس، چۈنكى بۆرە ئاساسەن سوغۇق بەلباغلاردا ياشاشقا لايىقلاشقان ھاي-

① لېۋى - بروھل (فرانسىيە): «ئىپتىدائىي تەپەككۇر»، سودا نەشرىياتى، 1987 - يىل، خەنزۇچە نەشرى، 28 - بەت.

ۋان ھېسابلىنىدۇ. ئىسسىق بەلباغ خەلقلىرىدە كۆپىنچە ئاشۇ رايونلاردا كۆپ كۆرۈلىدىغان مايمۇن، پىل، سۇ كالىسى، يىلان، سۇ ھايۋانلىرى ۋە تۈرلۈك ئىسسىق بەلباغ ئۇچار قۇشلىرى توتېم قىلىنغان. شىمالدىكى سوغۇق بەلباغنىڭ يايلاق - داللىرىدا ياشايدىغان خەلقلەردە بولسا مۇشۇ رايوندا كۆپ كۆرۈلىدىغان ئېيىق، بۆرە، يىلپىز، قوتاز، ۋە سوغۇق بەلباغ ئۇچار قۇشلىرى توتېم قىلىنغان. شۇ سەۋەبتىن توتېم ئوبيېكتلىرىنىڭ تارقىلىشى روشەن رايون چەكلىمىلىكىگە ئىگە بولغان.

مۇشۇ نۇقتىدىن قارىغاندا، «بۆرىلەر ئوخشاش بولمىغان جۇغراپىيىلىك مۇھىتلارغا ماسلىشىپ ياشاش ئىقتىدارىغا ئىگە، لېكىن شىمالىي قۇتۇپ ئەتراپىدىكى توندرا بەلباغ ئورمانلىرى ۋە كەڭ كەتكەن يايلاقلار ئۇلارنىڭ ئوزۇقلۇق ئىزدەپ، نورمال ياشىشىغا باب كېلىدىغان ئەڭ مۇۋاپىق رايونلار ھېسابلىنىدۇ. بۆرىلەر دائىم قومغاق ئېدىرلىقلار ۋە ئېگىز تاغلار ئارىسىدا كېزىپ يۈرىدۇ. بۆرىلەرنىڭ مۇتلەق كۆپ قىسمى يەر شارىنىڭ شىمالىي يېرىم شارىدا، يەنى شىمالىي كەڭلىك 20° ئەتراپىدىكى رايونلاردا ياشايدۇ. شىمالدا شىمالىي قۇتۇپ چەمبىرىكى ئەتراپلىرىدىن جەنۇبتا مېكسىكىنىڭ ئوتتۇرا قىسمىغىچە بولغان رايونلاردىمۇ بۆرە تىپىدىكى ھايۋانلار ياشايدۇ. كونا قۇرۇقلۇقتىكى بۆرىلەر ئاساسەن سابىق سوۋېت ئىتتىپاقى، جۇڭگو، شىمالىي ھىندىستان، شەرقىي ياۋروپا قاتارلىق ئەللەرنىڭ قىسمەن رايونلىرىدا تارقالغان، ئاز بىر قىسىم بۆرىلەر غەربىي ياۋروپا ۋە سكاندىناۋىيە يېرىم ئاراللىرىغىمۇ تارقالغان. يېڭى قۇرۇقلۇقتىكى بۆرىلەر ئاساسەن كانادا ۋە ئالياسكىلاردا ئۇچرايدۇ. . .»[1]

«تۈرك ئېنسىكلوپېدىيىسى» دىكى مەلۇماتلاردىن قارىغاندا: «بۆرىلەر ئاساسەن ئاسىيا، ياۋروپا ۋە ئامېرىكا قىتئەلىرىنىڭ

① «گرولىر ئاكادېمىيىسىنىڭ ئېنسىكلوپېدىيىسى»، 20 - توم، 196 - بەت.

شىمالىي قىسمىغا تارقالغان، ئاز بىر قىسمى شىمالىي ھىندىس-
تاندا ئۇچرايدۇ. غەربىي ياۋروپادا يوق دېيەرلىك، شەرقىي ۋە
شىمالىي ياۋروپانىڭ تاغلىق رايونلىرىدىمۇ ئۇچرايدۇ. يەنە ئاق
دېڭىز ۋە ستىسلىيە ئاراللىرىدىمۇ بار، تۈركىيىدە نادىردۇر. . . »①

«بۆرىلەرنىڭ ئېكولوگىيىلىك ماسلىششچانلىقى ناھايىتى
كۈچلۈك، ئوخشاش بولمىغان رايونلار ۋە دېڭىز يۈزىدىن ئېگىز-
لىكى ئوخشىمىغان جايلارنىڭ ھەممىسىدە بۆرە ئىزلىرىنى ئۇچ-
راتقىلى بولىدۇ. ئۇنىڭ پائالىيەت دائىرىسى تاغلىق، ئېدىرلىق،
تۈزلەڭلىك، ئورمانلىق، يايلاق، چۆل ۋە تۈندرا بەلباغ رايونلى-
رىغا مەركەزلەشكەن. ئىراق ئىسسىق بەلباغ رايونلىرىدا ئۇچرى-
مايدۇ. جۇمۇلاڭما چوققىسىنى تەكشۈرۈش ئەترىتىنىڭ 1974 -
يىلىدىكى مەلۇماتىغا قارىغاندا، دېڭىز يۈزىدىن 5400 مېتىر
ئېگىزلىكتىكى مۇز ئۆڭكۈرىدىن بۆرە جەسىتى بايقالغان. بۇ
بۆرىلەرنىڭ ياشاش مۇھىتى ئىچىدىكى دېڭىز يۈزىدىن ئەڭ ئېگىز
بولغان رىكورد ئىدى. . . »②

دېمەك، يۇقىرىقىدەك تەبىئىي شارائىتلار بۆرە توتېمىنىڭ
رايون خاراكتېرلىكىنى كەلتۈرۈپ چىقارغان. شۇڭا، ئىنسانلار-
نىڭ ئىپتىدائىي ئېتىقادىدا بۆرە توتېمىنى شىمالىي يېرىم شارنىڭ
شىمالىي قىسمىدىكى رايونلاردا ياشايدىغان خەلقلەر ئارىسىدىنلا
ئۇچرىتىش مۇمكىن. يەنى بۆرە توتېمى جۇغراپىيىلىك جەھەتتىن
سىبىرىيە ۋە موڭغۇل ئېگىزلىكىدىكى رايونلاردا، ئالتاي، تەڭرى
تاغلىرى ۋە كەڭ كەتكەن ئوتتۇرا ئاسىيا داللىرىدا، ئۇندىن باشقا
«ئوتتۇرا يەر دېڭىزىنىڭ شىمالىي قىرغاقلىرى، شىمالىي ياۋرو-
پا، سكاندىنوۋىيە يېرىم ئارىلى، شەرقىي ياۋروپا داللىرى ۋە
شىمالىي ئامېرىكا قىتئەسىنىڭ شىمالىي قىسىملىرىدا ياشايدىغان
خەلقلەرنىڭ ئىپتىدائىي ئېتىقادلىرىدا توتېملىق ئورنىغا كۆتۈرۈ-

---

① «تۈرك ئېنسىكلوپېدىيىسى»، 22 - توم، 375 - بەت.
② «جۇڭگو ھايۋاناتلار تەزكىرىسى»، ياۋايى ھايۋانلار قىسمى، 8 - جىلد، 49 - بەت.

لۈپ، ئۇلۇغلانغان» .①

2. بۆرە ۋە يايلاق خەلقلىرىنىڭ تۇرمۇشى

شۇنى كېسىپ ئېيتىشقا بولىدۇكى، بىزنىڭ ئەجدادلىرىمىز
پائالىيەت ئېلىپ بارغان شىمالدىكى بىپايان يايلاق داللاردا بۆرە
بولمىغان بولسا، ئۇلارنىڭ ئىپتىدائىي ئىشەنچ - ئېتىقادلىرىدىمۇ
بۆرە توتېمىمۇ مەڭگۈ مەۋجۇت بولمىغان بولاتتى.

ئوتتۇرا ئاسىيا ۋە جەنۇبىي سىبىرىيە رايونى تارىختىن بۇ-
يان، تۈركىي تىللىق خەلقلەرنىڭ توپلىشىپ ئولتۇراقلاشقان را-
يونى، شۇنداقلا بۆرىدىن ئىبارەت بۇ يىرتقۇچنىڭ پەيدا بولغان
ماكانلىرىدىن بىرى ھېسابلىنىدۇ. مانا مۇشۇ كەڭرى تەبىئەت
قوينىدا بىزنىڭ ئەجدادلىرىمىزنىڭ تۇنجى ھاياتلىق قەدىمى بۆرە
بىلەن ياندىشىپلا باشلانغان. ئۇلارنىڭ ئاساسىي ئىگىلىك شەكلى
كۆچمەن چارۋىچىلىق (قىسمەن ئوۋچىلىق) بولۇپ، بۆرە ئۇلار-
نىڭ تۇرمۇشىدىكى دائىملىق كۈشەندىلىرىنىڭ بىرى ئىدى. شۇ-
ڭا، مەلۇم نۇقتىدا، بۆرە بىلەن يايلاق خەلقلىرى ئوتتۇرىسىدا
ئۇزۇن مۇددەتلىك تىركىشىپ تۇرۇش مۇناسىۋىتى شەكىللەنگەن،
«قەدىمدە شىمالدا ياشىغۇچى ئۇرۇق - قوۋملار ھاۋاسى ساپ، ئوت
- چۆپلىرى بولۇق ۋە ئوۋچىلىق، چارۋىچىلىق ئىگىلىكىگە ناھاي-
تى ئەپلىك بولغان كەڭ موڭغۇل داللىرى، ئالتاي تاغلىرى،
چوڭ قۇملۇقنىڭ جەنۇبىي شىمالى، يىنشەن تاغ تىزمىسى، خې-
شى كارىدورى قاتارلىق كەڭ ماكاندا پائالىيەت ئېلىپ بارغان.
بولۇپمۇ يىنشەن تاغ تىزمىلىرى باغرىدا كۆپرەك ھەرىكەت ئېلىپ
بارغان، ھەتتا خانلىق ئوردىلىرىنىمۇ يىنشەن تېغى ئىچىگە سال-
دۇرغان» .②

---

① «دىن ئېنسىكلوپېدىيىسى»، نيۇ - يورك، 1987 - يىل، ئىنگلىزچە نەشرى، 15-
توم، 431 - ، 432 - بەتلەر. The Encyclopedia of Religion Vol. 15, pp. 431 - 432, (Macmillan publishing company New - york, 1987
② راھىلە داۋۇت: «ئۇيغۇرلارنىڭ بۆرە توتېمى ئۇستىدە ئىزدىنىش» — «مىراس»
ژۇرنىلى، 1993 - يىللىق 1 - سان، 65 - بەت.

ئارخېئولوگىيىلىك ماتېرىياللارغا قارىغاندا، قەدىمكى يىنشەن تاغ تىزمىسى رايونى پۈتكۈل موڭغۇل ئېگىزلىكىدىكى ئوۋچىلىق ۋە چارۋىچىلىق ئىگىلىكىنىڭ گۈللەنگەن مەركەزلىرىدىن بىرى بولغان. يېقىنقى يىللاردىن بۇيان، يىنشەن تېغىنىڭ جەنۇبىي باغرىدىكى ئوردوس يايلاقلىرى ۋە ئىچكى موڭغۇل يايلاقلىرىدىن زور تۈركۈمدىكى ئوۋچىلىق ئىگىلىكىنى ئەكس ئەتتۈرىدىغان تاش قوراللار دەۋرىگە ئائىت قەدىمكى ئىزلار بايقالدى. بۇ ھەقتە جۇڭگونىڭ ئاتاقلىق ئارخېئولوگى جيا لەنپو (贾兰坡) ئەپەندى مۇنداق دەيدۇ: «بىز مۇز دەۋرىنىڭ ئىنسانىيەتنىڭ كېلىپ چىقىشى ۋە تارقىلىشىغا ئېلىپ كەلگەن غايەت زور تەسىرىنى كۆزدە تۇتۇپلا قالماي، يەنە مۇز دەۋرىدىن كېيىن شەكىللەنگەن جۇغراپىيىلىك مۇھىتنىمۇ نەزەر - گۇزىرىمىزگە ئېلىشىمىز كېرەك. موڭغۇل دالىسىنىڭ ھازىرقى كېلىماتى ناھايىتى زور دەرىجىدە ئۆزگەرگەن بولۇپ، ئوتتۇرىچە ھۆل - يېغىن مىقدارى ناھايىتى ئاز، غەربىي شىمالدىكى ئاز بىر قىسىم رايونلارنى ھېسابقا ئالمىغاندا، بىپايان گوبى چۆللۈكىنىڭ مۇتلەق كۆپ قىسىم جايلىرى خېلىلا قۇرغاق. بىراق، يېڭى تاش قوراللار دەۋرىدە، ئەھۋال پۈتۈنلەي باشقىچە ئىدى. . . 1922 - يىلىدىن 1962 - يىلىغىچە بولغان 40 يىل ئىچىدە، بۇ رايوندىن 80 گە يېقىن قەدىمكى مەدەنىيەت ئىزلىرى بايقالدى. ھەممە يېڭى تاش قوراللار دەۋرىدە بۇ رايوندىكى ئاھالىلەر نوپۇسىنىڭ ھازىرقىدىن زىچلىقى ئېنىقلاندى. . . مۇز دەۋرى ئاخىرلاشقان مەزگىللەردە، غايەت زور مۇز قاتلىمىنىڭ تەسىرىدە، بۇ رايوننىڭ كېلىماتى تەدرىجىي ئىللىغان. . . يېڭى تاش قوراللار دەۋرىگە كەلگەندە، زور مىقداردىكى قار - مۇزلار ئېرىپ، نۇرغۇن كۆل - دەريالارنى ھاسىل قىلغان. شۇنىڭ بىلەن بۇ رايوندا ھايۋانلار، ئۆسۈملۈكلەر ۋە بېلىق تۈرىدىكى سۇ ھايۋانلىرى كۆپەيگەن. شۇنىڭ بىلەن بىر ۋاقىتتا، ياۋايى ھايۋانلارنىڭ زور دەرىجىدە ئاۋۇشىغىمۇ شارائىت

ھازىرلانغان. . . » . ①

دېمەك، يېڭى تاش قوراللار دەۋرىدە موڭغۇل دالىسىدا مەيدانغا كەلگەن بۇ خىل كېلىماتتىكى غايەت زور ئۆزگىرىش، بۇ رايوندا ياۋايى ھايۋانلارنىڭ تېز كۆپىيىشىنى كەلتۈرۈپ چىقارغان. بولۇپمۇ بۆرە بۇ دەۋردە زور دەرىجىدە كۆپەيگەن بولۇشى مۇمكىن، يىنشەن تاغ تىزمىسىدىكى قىيا تاشلارغا چۈشۈرۈلگەن بۆرە ئوبرازلىرىمۇ بۇ نۇقتىنى ئىسپاتلايدۇ. «ئىچكى موڭغۇلنىڭ ۋۇيۈەن ناھىيىسىنىڭ غەربىي شىمالىدا بۆرە تېغى دەپ ئاتىلىدىغان تاغ بار. بۇتخار خوشۇنىنىڭ غەربىدە بۆرە چوققىسى بار. يىنشەن تاغ تىزمىسى بۆرە تېغىنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ. بۇ تاغ ۋە چوققىلارنىڭ بۆرە نامى بىلەن ئاتىلىشى ئاساسسىز بولمىسا كېرەك، بەلكىم ئەينى دەۋرلەردە بۇ ئەتراپتا بۆرە كۆپ بولغان بولۇشى مۇمكىن» . ② يېڭى تاش قوراللار دەۋرىگە ئائىت جەنۇبىي سىبىرىيىدىن بايقالغان ئىسكىت - سىبىر تىپىدىكى قىيا تاش رەسىملىرىدىمۇ بۆرە ئوبرازى ئالاھىدە گەۋدىلىنىپ تۇرىدۇ ۋە يۇقىرىقى پىكرىمىزنى كۈچەيتىدۇ.

شۇنىسى ئېنىقكى، ھەرقانداق بىر سەنئەت رېئال تۇرمۇشنىڭ ئىنكاسى. قىيا تاش رەسىملىرىدىكى بۆرە ئوبرازلىرىنىڭ كۆپلۈكى، ئەينى دەۋردە ئەجدادلىرىمىزنىڭ بۆرە توپلىرى بىلەن بولغان قويۇق مۇناسىۋىتىنى چۈشەندۈرۈپ بېرىدۇ.

مەشھۇر ئالىم D. ۋون ستەيىن برازىلىيە ئىندىئانلىرىنىڭ سەنئىتى ھەققىدە توختىلىپ: «بىز بۇ كىشىلەرنى ئوۋچىلىق تۇرمۇشىنىڭ مەھسۇلى دەپ قارىغىنىمىزدىلا، ئاندىن ئۇلارنى چۈشىنەلەيمىز. ئۇلارنىڭ ئىگىلىكى ئىچىدىكى ئەڭ مۇھىم قىسىملىرى ھايۋانات دۇنياسىغا باغلانغان. ئۇلارنىڭ دۇنيا قارىشى

① جيا لەنپو: «مۇز ئېقىنى ۋە ئارخېئولوگىيە» — «تاش قاتما» ژۇرنىلى (خەنزۇچە نەشرى) ، 1973 - يىللىق 2 - سان.

② راھىلە داۋۇت: «ئۇيغۇرلارنىڭ بۆرە توتېمى ئۈستىدە ئىزدىنىش» — «مىراس» ژۇرنىلى، 1993 - يىللىق 1 - سان.

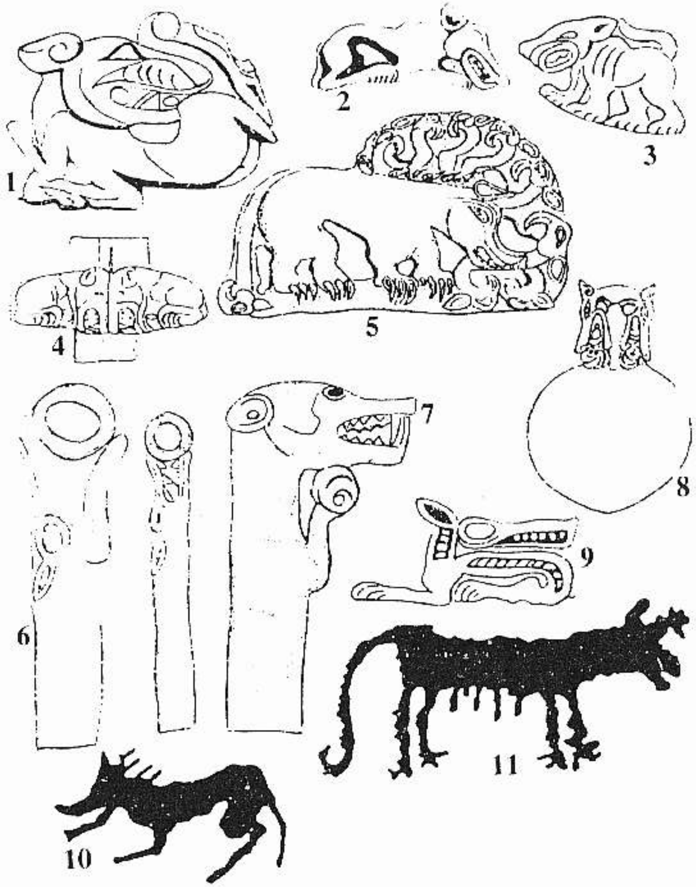

4 - رەسىم. ئىسكىف - سىبىر تېپىدىكى راۋاجلانغان بۆرە ئوبرازىنىڭ تەسۋىرى (1 - ئالتاي — پازىرىدىك؛ 2 -، 3 -، 4 -، 6 -، 8 -، 10 - مىنىسكى ئويمانلىقى؛ 5 - پېتردىن تېپىلغان سىبىرىيە ئەۋرىشكىلىرى؛ 7 - تاشقى بايقال؛ 9 - قازاقىستان؛ 11 - يەتتە سۇ.)

مۇ مۇشۇ تەجرىبىلەر ئاساسىدا شەكىللەنگەن. بۇنىڭغا ماس ھالدا، ئۇلارنىڭ سەنئىتىنىڭ باش تېمىسىمۇ ھايۋانات دۇنياسىدىن كەلگەن. شۇنداق دېيىشكە بولىدۇكى، ئۇلارنىڭ ئادەتتىن تاشقىرى گۈللەنگەن سەنئىتىنىڭ مەنبەسى دەل ئوۋچىلىق تۇرمۇشىدۇر»[1] دەيدۇ. خۇددى شۇنىڭغا ئوخشاشلا «ئوۋچىلىق دەۋرىدىكى يىنشەن تېغى ئاھالىلىرىنىڭ قىيا تاش سەنئىتى تېمىلىرى ھايۋانات دۇنياسىدىن ئېلىنغان. ئۇلارنىڭ ئۇسۇللىرىنىڭ كۆپ قىسمى ھايۋانلارنىڭ ھەرىكىتىگە تەقلىد قىلىنغان. ئۇلارنىڭ بېزەك بۇيۇملىرىمۇ ھايۋانلاردىن كەلگەن. ھەتتا ئۇلارنىڭ ئېستېتىك ئېڭىمۇ ئوۋچىلىق ئەمگىكى ئاساسىدا مەيدانغا كەلگەن...»[2]

دېمەك، يىنشەن تېغىنى مەركەز قىلغان شىمالدىكى كۆچمەن چارۋىچى مىللەتلەرنىڭ تۇرمۇشى ھايۋانات دۇنياسى، بولۇپمۇ بۆرە تېپىدىكى يىرتقۇچ ھايۋانلار بىلەن چەمبەرچاس باغلىنىپ كەتكەن. «ئۇلارنىڭ بالىلىرى كىچىكىدە قويلارنى مىنىپ، قۇش ۋە چاشقانلارنى ئوۋلايتتى. سەل چوڭ بولغاندا توشقان تۈلكىلەرنى ئوۋلايتتى... ئۇلارنىڭ ئادىتى، چارۋا - ماللارغا ئەگىشىپ، ھايۋان ۋە ئۇچار قۇشلارنى ئىستېمال قىلىپ ياشايدىغان تۇرمۇش ئىدى»[3]. شىمالدىكى خەلقلەر بۆرە بىلەن بولغان ئۇزاق مۇددەتلىك تىركىشىپ ياشاش جەريانىدا، بۆرىلەرنىڭ قاتتىق خىرىسلىرىغا ئۇچرىغان ۋە ئۇنىڭ «كۆپكە قادىر» ئىقتىدارىدىن ساراسىمىگە چۈشۈپ، ئۇنىڭدىن قورققان. يەنە بىر تەرەپتىن، ئۇلار بۆرىنىڭ ۋۇجۇدىدىكى ۋەھشىيلىك، ياۋۇزلۇق، كۈچ - قۇۋۋەت ۋە ھېچنېمىدىن يانمايدىغان خاراكتېرىدىن ھەۋەسلەنگەن ۋە ئۆزلىرىنىڭمۇ شۇنداق كۈچكە ئىگە بولۇشىنى ئۈمىد قىلغان. نەتىـ

---

[1] «پىلىخانوف پەلسەپە ئەسەرلىرىدىن تاللانما»، خەنزۇچە نەشرى، 3 - توم، 376 - بەت.

[2] گەي شەنلىن / گەي جىيى: «يىنشەن تېغىنىڭ تارىختىن بۇرۇنقى ئوۋچىلىق مەدەنىيىتى» — «ئىچكى موڭغۇل ئىجتىمائىي پەنلىرى» ژۇرنىلى (خەنزۇچە)، 1988 - يىللىق 2 - سان، 51 - بەت.

[3] «خەننامە. ھونلار تەزكىرىسى»

جىدە تەدرىجىي ھالدا بۆرىگە چوقۇنۇش كېلىپ چىققان. دېمەك، شىمالدىكى يايلاق - داللارنىڭ ئۆزىگە خاس جۇغراپىيىلىك مۇھىتى ئەجدادلىرىمىز بىلەن بۆرە ئوتتۇرىسىدىكى ئۈزۈلمەس باغلىنىشنى كەلتۈرۈپ چىقارغان، شۇڭا، جۇغراپىيىلىك مۇھىت بۆرە توتېمىنىڭ كېلىپ چىقىشىدا مۇھىم رول ئوينىغان. ئەلۋەتتە، خەنزۇلارنىڭ ئەجدىھا توتېمى، ھىندىلارنىڭ كالا توتېمى ۋە شىمالدىكى تونگۇس تىللىق خەلقلەرنىڭ ئېيىق توتېمىمۇ بەلگىلىك جۇغراپىيىلىك مۇھىتنىڭ تۈرتكىسىدە مەيدانغا كەلگەن.

3 . فىزىئولوگىيىلىك ئاساسلار

بۆرىدە راستىنلا ئىنسان بالىسىنى ئېمىتىپ چوڭ قىلالايدىغان فىزىئولوگىيىلىك ئىقتىدار مەۋجۇدمۇ - يوق؟

بۇ مەسىلە ئۇزاقتىن بۇيان ھەر ساھە ئالىملىرىنىڭ دىققىتىنى قوزغاپ كەلدى. پۈتۈن دۇنيا مىقياسىدىكى بۆرە توتېمى ئەپسانىلىرىنى تەكشۈرۈپ كۆرسەك، مۇنداق بىر ئورتاقلىقنى بايقايمىز: — مەلۇم سەۋەبلەر تۈپەيلىدىن چۆل داللارغا تاشلىۋېتىلگەن بوۋاقلارنى ئانا بۆرىلەر قۇتقۇزۇۋالغان ۋە ئۆز سۈتىنى ئېمىتىپ چوڭ قىلغان...

تۈركلەرنىڭ كېلىپ چىقىشى ھەققىدىكى ئەپسانىدە، پۈتىنى كېسىپ، سازلىققا تاشلىۋەتكەن ئون ياشلىق بىر بالىنى چىشى بۆرە قۇتقۇزۇۋالىدۇ ۋە گۆش بىلەن باقىدۇ.[1] ئۇسۇن خانىنىڭ كۇنبېيىسى چۆلگە تاشلىۋېتىلگەندە، ئانا بۆرە ئۆز سۈتى بىلەن ئۇنى ئېمىتىدۇ.[2] يۇنان تارىخچىسى ھىرودىدىنىڭ مەلۇماتىغا قارىغاندا قەدىمكى پېرسىيە پادىشاھى گېل كىچىك چېغىدا چۆلگە تاشلىۋېتىلگەندە ئانا بۆرە (بەزى مەلۇماتلاردا ئانا ئىت) تەرىپىدىن

[1] «جۇنامە. تۈركلەر تەزكىرىسى»، 50 - جىلد.
[2] «تارىخىي خاتىرىلەر. پەرغانە تەزكىرىسى»؛ «خەننامە. جاڭچيەن تەزكىرىسى».

قۇتقۇزۇۋېلىنىپ ھايات قالىدۇ.[1] سلاۋيان ئەپسانىلىرىدە، قوشكېزەك باتۇرلار دەپ ئاتالغان ۋالگور (Walgor) بىلەن ۋېلۋىدوپ (Welvidob) نى كىچىكىدە بۆرە بىلەن ئېيىق ئېمىتىپ چوڭ قىلىدۇ.[2] گېرمان ئەپسانىلىرىدە قەھرىمان كىتلېخ (Kitleh) نى بۆرە بېقىپ ئۆستۈرىدۇ.[3] رىم ئەپسانىلىرىدە، قەدىمكى رىم شەھىرىنىڭ قۇرغۇچىلىرىدىن بولغان رومۇلۇس (Romulus) بىلەن رېمۇس (Remus) تۇغۇلغان ۋاقتىدا، قارانىيەت تاغىسى ئامىلىئوس (Amilios) تەرىپىدىن تىبېر دەرياسى (Tiber R.) غا تاشلىۋېتىلگەندە، ئانا بۆرە تەرىپىدىن قۇتقۇزۇۋېلىنىدۇ ۋە ئانا بۆرىنى ئېمىپ چوڭ بولىدۇ.[4] كالىفورنىيىدىكى ئىندىئان ئەپسانىلىرىدە، خەتەرگە يولۇققان بىر جۈپ قىز - ئوغۇل بالىلارنى بىر جۈپ بۆرە بالىسى قۇتۇلدۇرۇۋالىدۇ...[5]

دېمەك، پۈتۈن دۇنيا مىقياسىدىكى بۆرە توتېمى ئەپسانىلىرىنى ۋاراقلىساق ھەممىسىدە دېگۇدەك، ئانا بۆرىلەرنىڭ ئىنسان بالىلىرىنى ئېمىتىپ ئۆستۈرگەنلىكى كۆزىمىزگە چېلىقىدۇ. بۆرە ئەپسانىلىرىدىكى بۇ خىل ئورتاق موتىف بىزدە، ئانا بۆرىلەردە راستىنلا ئىنسان بالىلىرىنى بېقىپ ئۆستۈرەلەيدىغان تەبىئىي فىزىئولوگىيىلىك ئىقتىدار بارمۇ - يوق؟ دېگەن گۇماننى پەيدا قىلىدۇ.

ھەممىگە مەلۇمكى، بۆرە — يۇقىرى دەرىجىلىك سۈت ئەمگۈچى ھايۋان. ھايۋانات دۇنياسىدا بۆرە، ئېيىق، مايمۇن، ئورانگوتان قاتارلىق بىر قىسىم يۇقىرى دەرىجىلىك ھايۋانلارنىڭ

[1] ئېدۋارد تەيلور (ئەنگلىيە): «ئىپتىدائىي مەدەنىيەت»، شاڭخەي ئەدەبىيات - سەنئەت نەشرىياتى، 1992 - يىل، خەنزۇچە نەشرى، 282 - بەت.
[2] يۇقىرىقى كىتاب، 283 - بەت.
[3] يۇقىرىقى كىتاب، 283 - بەت.
[4] H. M باۋنېۋېنىنىڭ (سابىق سوۋېت ئىتتىپاقى): «ئەپسانىلەر لۇغىتى». سودا نەشرىياتى، 1985 - يىل، خەنزۇچە نەشرى، 189 — 190 - بەتلەر.
[5] «توتېم مەدەنىيىتىگە ئائىت ھېكايىلەردىن 100 مىسال»، خۇنەن نەشرىياتى، 1991 - يىل، خەنزۇچە نەشرى، 46 - ، 47 - بەتلەر.

نېرۋا ئىقتىدارى ۋە فىزىئولوگىيىلىك ئالاھىدىلىكلىرى مەلۇم جەھەتلەردە ئىنسانلارغا يېقىنلىشىپ كېتىدۇ. ئالىملارنىڭ تەتقىقاتىغا قارىغاندا «ئانا بۆرىلەرنىڭ ئانىلىق ئىقتىدارى ناھايىتى كۈچلۈك بولۇپ، بۆرە بالىلىرىدىن باشقا ئىت كۈچۈكلىرىنىمۇ قوبۇل قىلالايدىكەن...»① مۇشۇ ئەسىر ئىچىدە دۇنيانىڭ ھەرقايسى جايلىرىدا كەينى - كەينىدىن يۈز بەرگەن «بۆرىنىڭ ئادەم بالىلىرىنى بېقىۋېلىشى» دەك غەيرىي ھادىسىلەر، قەدىمكى بۆرە ئەپسانىلىرى سۇژىتىنىڭ ئاساسسىز ئەمەسلىكىنى كۆرسەتتى.

1920 - يىلى ھىندىستاندىكى كالكۇتتا شەھىرىنىڭ شەرقىي شىمالىدىكى مىدناپور دەپ ئاتىلىدىغان كىچىك بازار ئەتراپىدا، كىشىلەر دائىم تۆت ئاياغلىنىپ ماڭىدىغان «ئادەم سۈپەت غەلىتە مەخلۇق» نى كۆرۈشكەن. ئۇلار شۇ چاغدا ئۈچ بۆرىگە ئەگىشىپ، يېقىن ئەتراپتىكى ئورمانلىققا كىرىپ كەتكەن. بۇ خەۋەر تارقالغاندىن كېيىن، بىر پوپ ئورمانلىققا كىرىپ، بىر چىشى بۆرىنى ئۆلتۈرۈۋېتىپ ئۇنىڭ ئۇۋىسىدىن ئىككى بۆرە كۈچىكى بىلەن ئىككى يالىڭاچ قىزچاقنى تېپىۋالغان. قىزچاقلارنىڭ بىرى تەخمىنەن يەتتە - سەككىز ياشلاردا، يەنە بىرى ئىككى ياشلاردا ئىكەن. ئىككى بۆرە بالا مىدناپوردىكى دارىلىتامغا ئېلىپ كېلىنگەن، ئۇلارنىڭ چوڭىغا كامارا، كىچىكىگە ئامارا دەپ ئىسىم قويۇلغان. ئامارا ئىككى يىلدىن كېيىن ئۆلۈپ كەتكەن. كامارا 1929 - يىلغىچە ياشىغان... ئۇ 1922 - يىلى ئاران ئۆرە تۇرالايدىغان بولغان. 1926 - يىل ماڭالايدىغان بولغان، ئۇنىڭ پەقەت تىلى چىقمىغان، تۆت يىلدا ئاران ئالتىلا سۆز ئۆگەنگەن...②

---

① جۇگوشىڭ: «بۆرە بالا. قار ئادەم. تاشقا ئايلانغان ئوت»، تيەنجىن خەلق نەشرىياتى، 1979 - يىل، خەنزۇچە نەشرى، 11 - بەت.

② سىنگىر (ھىندىستان): «بۆرە بالا»، چېن سۇشىن تەرجىمە قىلغان، جىلىن خەلق نەشرىياتى، 1982 - يىل خەنزۇچە نەشرى؛ «بىلىم كۈچ» (خەنزۇچە) ژۇرنىلى، 1957 - يىل 5 - سان 7 - بەت.

1954 - يىلى 1 - ئاينىڭ 17 - كۈنى ھىندىستاننىڭ راكلۇ شەھىرى ۋوگزالىدا رام ئىسىملىك بىر بۆرە بالا ئۇچرىغان. ئۇ چاغدا بۇ بالا تۆت ئاياغلاپ ماڭاتتى... ھازىر... گەرچە يەنىلا ئېنىق تىلى چىقمىغان بولسىمۇ، لېكىن ئۇ ۋارقىراش ياكى قىسمەن ئىما - ئىشارەت ئارقىلىق ئۆزىنىڭ ئارزۇسىنى ئىپادىلىيەلەيدىغان بولغان.①

1972 - يىلى ھىندىستاننىڭ رېكناي شەھىرى ئەتراپىدىكى دالىدىن بىر بۆرە بالا بايقالغان... بۇ دۇنيادا بىردىنبىر ياشاۋاتقان باسكال ئىسىملىك بۆرە بالا. ئۇ چېنىقتۇرۇلۇش ئارقىلىق ھازىر ئىككى ئاياغلىق بولۇپ ئۆرە ماڭالايدىغان بولدى. كىشىلەر بۇ ئون ياشلىق بۆرە بالىنىڭ سۆزلىيەلىشىنى ۋە خاتىرىسىنىڭ ئەسلىگە كېلىپ بۆرە بالىلىق ھاياتىنى سۆزلەپ بېرىشىنى ئۈمىد قىلىشقان بولسىمۇ، بىراق بۇ ئۈمىد يەنىلا غۇۋا تۇرماقتا...②

ئامېرىكىنىڭ ئالياسكا شتاتىغا جايلاشقان ئانكىراژى بازىرىدىكى ئاھالىلەر، خېلى يىللار ئىلگىرى بۆرە توپلىرى ئارىسىدا ياشاۋاتقان بىر بالىنى بايقاشقان. كېيىن، بىر ئوۋچى بۇ بالىنى قۇتقۇزۇۋېلىپ، داۋالاش مەركىزىگە تاپشۇرۇپ بەرگەن. ئەسلىدە مورلى ئىسىملىك بۇ قىزچاق بوۋاق مەزگىلىدە، روھىي كېسەلگە گىرىپتار بولغان ئانىسى تەرىپىدىن تاشلىۋېتىلگەندە بۆرىلەرنىڭ ياردىمىگە ئېرىشىپ، ئانا بۆرىنى ئېمىپ چوڭ بولغانىكەن. بۇ قىزنى كېيىن ئەنگلىيىلىك بىر ئەر - ئايال بېقىۋېلىپ، قايتىدىن كىشىلىك تۇرمۇشقا ئېلىپ كىرگەن، بىراق مورلى ئۆزىنى بېقىپ چوڭ قىلغان بۆرە توپلىرىنى ھەرگىزمۇ ئۇنتۇپ قالمىغان. ئۇ ھەر يىلى ئامېرىكىغا قايتىپ ئالياسكىدىكى بۆرە دوستلىرى بىلەن دىدارلىشىشنى تەلەپ قىلغان. مورلى ھەر قېتىم بۆرە

---

① «ئىلىم - پەن رەسىملىك ژۇرنىلى» (خەنزۇچە)، 1963 - يىلى 4 - ئايلىق سانى، 157 - بەت.

② «پايدىلىنىش خەۋەرلىرى» گېزىتى (خەنزۇچە)، 1979 - يىلى، 6 - ئاينىڭ 7 - كۈنىدىكى سانى؛ «بېيجىڭ گېزىتى»، 1979 - يىل 10 - ئاينىڭ 10 - كۈنىدىكى سانلىرىغا قاراڭ.

توپلىرى بىلەن ئۇچراشقان ۋاقىتتا، ۋەھشىيلىكى چىقىپ تۇرغان بۆرىلەر بىردىنلا مۇلايىم ھالەتكە كىرگەن. ھەتتا ئانكىراژى بازىرىدىكى نۇرغۇن ئاھالىلەر تاماشا كۆرگىلى كەلگەندىمۇ بۆرە توپلىرى قىلچە ئۈركىمىگەن. مورلى بىلەن بۆرىلەر قىزغىن كۆرۈشۈپ، بىر - بىرىنى پۇرىشىپ بىر ھازا تۇرۇشقاندىن كېيىن، بۆرە توپلىرى ئۆزلۈكىدىنلا جىمجىت ھالدا تارقىلىپ كەتكەن. مۇلايىم ۋە نازۇك چوڭ بولغان مورلى ھازىر 20 نەچچە ياشقا كىرگەن بولۇپ، ئۇنىڭ ئالياسكىدىكى بۆرىلەر بىلەن بولغان ئالاقىسى بىر يىلمۇ ئۈزۈلۈپ قالمىغان...①

بۇنداق ۋەقەلەر دۇنيانىڭ ھەرقايسى جايلىرىدا نۇرغۇن قېتىملار يۈز بەرگەن بولۇپ، ھازىرغىچە كىشىلەر كەم دېگەندە ياۋايى ھايۋانلار توپى ئىچىدە چوڭ بولغان ئادەم باللىرىدىن 30 نەچچىنى بايقاشقان. بۇلارنىڭ ئىچىدە «بۆرە بالا»، «ئېيىق بالا»، «يىلپىز بالا»، «مايمۇن بالا» قاتارلىقلار بار ئىكەن.②

دېمەك، مەيلى قەدىمكى بۆرە توتېمى ئەپسانىلىرىدە بولسۇن، ياكى ھازىرقى زاماندا يۈز بەرگەن بۆرىگە مۇناسىۋەتلىك ئەمەلىي ۋەقەلەردە بولسۇن، بىز بۆرىنىڭ ئادەم باللىرىنى بېقىپ ئۆستۈرەلەيدىغان ئالاھىدە ئانىلىق ئىقتىدارىنى كۆرەلەيمىز. بىراق قەدىمكى بۆرە ئەپسانىلىرىدە تىلغا ئېلىنغان بۆرە بىلەن ئادەمنىڭ جۈپلىشىپ ئەۋلاد قالدۇرۇشى قانداق ھادىسە؟ بۇنىڭ فىزىئولوگىيىلىك ئاساسى بارمۇ - يوق؟

ئىپتىدائىي كىشىلەر بالىنىڭ تۇغۇلۇشىدىن ئىبارەت بۇ فىزىئولوگىيىلىك ھادىسىنىڭ سەۋەب - نەتىجىلىك مۇناسىۋىتىنى چۈشەنمىگەچكە، ئاياللار بىلەن بۆرە قوشۇلسا بالا تۇغۇلىدۇ دەپ قارىغان. «كامچاتكىلىقلار، بۆرە چوقۇم قوشكېزەك باللارنىڭ

① «سانجى گېزىتى» (خەنزۇچە)، 1989 - يىل 5 - ئاينىڭ 6 - كۈندىكى سانىغا قاراڭ.

② «بۆرە بالىدىن تۇغۇلغان ئىلھاملار» — «شىنجاڭ گېزىتى» (خەنزۇچە)، 1983 - يىل 3 - ئاينىڭ 30 - كۈندىكى سانىغا قاراڭ.

ئاتىسى، ئەرلەر قوشكېزەك بالا تاپالمايدۇ، ئىككى بالىنىڭ بىرى چوقۇم بۆرىنىڭ پۇشتى دەپ قارىغان. شۇڭا ئۇلاردا ئاياللارنىڭ ئەرلىرىگە سادىق بولۇشى قاتتىق تەلەپ قىلىنىدىكەن. بولمىسا قاتتىق جازالىنىدىكەن. ئەگەردە قايسى ئايال قوشكېزەك بالا تۇغۇپ قويسا، ئۇنىڭ گۇمانلىق كەچۈرمىشى ئاشكارىلىنىپ قالىدىكەن. قاتتىق قىيىن قىستاقتا ئېلىنغان تۇغۇتلۇق ئايال ئاران نەپەس ئېلىۋېتىپمۇ ئۆزىنىڭ قانداق قىلىپ بۆرە بىلەن غەيرىي مۇناسىۋەتتە بولغانلىقىنى چۈشەنمەيدىكەن. بىراق توي قىلمىغان قىزلارغا ئۇنداق پەرھىزلەر قويۇلمايدىكەن...»①

ئۇنىڭدىن باشقا قەدىمكى بۆرە ئەپسانىلىرىنىڭ ھەممىسىدە دېگۈدەك بۆرە قۇتقۇزۇۋالغان ئوغۇل باللار بىلەن ئانا بۆرىلەر ئوتتۇرىسىدىكى جىنسىي مۇناسىۋەت ۋە ئەۋلاد قالدۇرۇش ۋەقەلىرى سۆزلەنگەن.

شۇنىسى ئېنىقكى، ئانا بۆرىلەرنىڭ ئىنسان باللىرىنى باقالايدىغان تەبىئىي ئانىلىق ئىقتىدارى بولسىمۇ، لېكىن ئادەم بىلەن جۈپلىشىپ ئەۋلاد قالدۇرالايدىغان پەۋقۇلئاددە ئىقتىدارى يوق. ھازىرقى زامان فىزىئولوگىيە ئىلمى ئۆزىنىڭ ئەمەلىي تەجرىبىلىرى ۋە كۈچلۈك نەزەرىيىۋى ئاساسى ئارقىلىق ئادەم بىلەن ھايۋانلار ئوتتۇرىسىدىكى جىنسىي ئالاقىدىن تۆرەلمە ھاسىل بولالمايدىغانلىقىنى ئىسپاتلىدى. شۇڭا، بۆرىدىن ئىبارەت بۇ يۇقىرى دەرىجىلىك سۈت ئەمگۈچى يىرتقۇچ ھايۋاننىڭ ئەڭ يۇقىرى فىزىئولوگىيىلىك تەبىئىي ئىقتىدارى پەقەت ئىنسان باللىرىنى ئۆز سۈتى بىلەن ئېمىتىپ باقالايدىغانلىقى بىلەنلا چەكلىنىدۇ، خالاس.

قەدىمكى كىشىلەر ئادەم ۋە تەبىئەت دۇنياسىدىكى نۇرغۇنلىغان ھادىسىلەرنىڭ سىر - ئەسرارلىرىنى ئىلمىي يوسۇندا بىلىشكە

① «بۆرە ئەپسانىسى» — «تەرمىلەر» ژۇرنىلى (خەنزۇچە)، 1985 - يىل 1 - سان، 31 - بەت.

تېخى قادىر بولمىغاچقا، ھەممە نەرسىگە گۇمانىي پوزىتسىيە بىلەن قارىغان. بولۇپمۇ ئاياللارنىڭ ھامىلدار بولۇشى، بالىنىڭ تۇغۇلۇشى قاتارلىق بىرمۇنچە ھادىسىلەر ئۇلارغا سىرلىق تۇيۇلغان. شۇنىڭ بىلەن ئۆزىنىڭ مەنبەسىنى، يىلتىزىنى بىلىشكە قىزىققان. خۇددى ماكس مۇللېر ئېيتقاندەك: «ھەربىر مىللەت، ھەربىر ئۇرۇق ۋە ھەربىر جەمەت ناھايىتى قەدىمكى چاغلاردىلا ئۆز ئەجدادلىرىنى بىلىشكە ھاجەتمەن بولغان» .① مانا مۇشۇنداق كۈچلۈك ئېھتىياج ئاستىدا، ئىنسانىيەتنىڭ ئۆز يىلتىزىنى ئىزدەش يولىدىكى تۇنجى دادىل قەدىمى سۈپىتىدە توتېم مەيدانغا كەلگەن.

دەرۋەقە، قەدىمكى چاغلاردا ئېكولوگىيىلىك تەڭپۇڭلۇق ھازىرقىدىن كۆپ ياخشى بولغاچقا، بۆرە توپلىرىنىڭمۇ چۆل - داللاردا نۇرغۇن بولۇشى تەبىئىي ئىدى. ئۇنىڭ ئۈستىگە ئۇ زامانلاردا ئۇرۇش - جىدەل، تەبىئىي ئاپەت قاتارلىق تۈرلۈك سەۋەبلەر تۈپەيلىدىن بوۋاق بالىلار دالا - چۆللەرگە تاشلىنىپ قالىدىغان ئەھۋاللارمۇ كۆرۈلۈپ تۇراتتى. خې شىڭلياڭ ئەپەندىنىڭ سۆزى بىلەن ئېيتقاندا: «يايلاقلاردا بۆرىلەر كۆپ بولغاچقا، تاشلىنىپ قالغان بوۋاقلارنىڭ بۆرىگە يولۇقۇپ، ئانا بۆرىلەرنى ئېمىپ چوڭ بولۇشىنىڭ ھېچقانداق ئەجەبلىنەرلىكى يوق ئىدى، كىشىلەر بۆرىلەرنىڭ ئادەم بالىلىرىنى گۆش، سۈت بىلەن باققانلىقىنى كۆرۈپ، بۆرىدىكى ئادەملىك تەبىئەتنى ھېس قىلغان، بۆرە بىلەن ئادەم ئوخشاش دەپ قاراپ، بۆرىنى ئۆز تۇغقىنى ياكى ئەجدادى ھېسابلىغان. نەتىجىدە بۆرىگە چوقۇنۇش كېلىپ چىققان» .②

---

① ماكس مۇللېر (ئەنگلىيە): «دىنشۇناسلىققا مۇقەددىمە»، شاڭخەي خەلق نەشرىياتى، 1989 - يىل، خەنزۇچە نەشرى، 32 - بەت.

② خې شىڭلياڭ: «توتېم مەدەنىيىتى ۋە ئىنسانىيەتنىڭ بىرقانچە خىل مەدەنىيەت تۈرىنىڭ كېلىپ چىقىشى»، جۇڭگو ئەدەبىيات - سەنئەتچىلەر بىرلەشمىسى نەشرىياتى شىركىتى، 1991 - يىل، خەنزۇچە نەشرى، 214 - بەت.

شۇڭا، بۆرىدىكى تەبىئىي فىزىئولوگىيىلىك ئىقتىدار، ئىپتىدائىي كىشىلەرنىڭ نەزەرىدە ئالاھىدە سىرلىق ھادىسە ئىدى. ئۇلار ئۆزلىرىنىڭ پەيدا بولۇشىنى ۋە كۆپىيىشىنى بۆرىدىكى «تەبىئەتتىن تاشقىرى سىرلىق كۈچ»نىڭ رول ئوينىغانلىقىدىن بولغان دەپ قارىغان. بۆرىدىكى مانا بۇخىل فىزىئولوگىيىلىك ئىقتىدارمۇ بۆرە توتېمى ئېتىقادىنىڭ كېلىپ چىقىشىغا مەلۇم دەرىجىدە ئاساس بولغان.

«گەرچە بۆرە قانخور، ۋەھشىي ۋە يىرتقۇچ ھايۋان بولسىمۇ، لېكىن ئۇ خەلق فولكلورى ۋە بالىلار چۆچەكلىرىدە ئاۋام تەرىپىدىن ئىزچىل تۈردە خاراكتېرى ئۆزگەرتىلىپ تەسۋىر قىلىنىپ كەلدى. قىزىقارلىقى شۇكى، بۆرە ئەپسانە ۋە چۆچەكلەردە قوغدىغۇچى، ئاسرىغۇچى بىر كۈچ سۈپىتىدە مەيدانغا چىقتى. بىرقانچە ئەسىرلەردىن بۇيان، قانچىلىغان تەتقىقاتچىلار ئۆزلىرىنىڭ تەتقىقاتلىرىدا بۆرىنىڭ تەبىئەت دۇنياسى ۋە ئېكولوگىيىلىك سىستېمىدىكى ئورنى، خاراكتېرى ۋە رولىنى ئېنىق شەرھلەپ، ئىنسانلار تەسەۋۋۇرىدا ئىزچىل تۈردە مۇرەككەپلىكى ۋە سېھرى تۈسى بىلەن خاتا ئۇقۇملارنى پەيدا قىلىپ كەلگەن بۇ ھايۋان ئۈستىدە ئىلمىي يەكۈن چىقىرىشقا مۇۋەپپەق بولدى» .①

گەرچە بۆرىدىكى سۈت ئەمگۈچى ھايۋانلارغا خاس تەبىئىي فىزىئولوگىيىلىك ئىقتىدار بىرخىل تاشقى سەۋەب بولسىمۇ، لېكىن ئۇنىڭ ئىپتىدائىي كىشىلەرنىڭ نەزەرىدىكى سىرلىق ئورنىنى تۆۋەن مۆلچەرلىگىلى بولمايدۇ. چۈنكى قەدىمكى ئىنسانلار دەل مۇشۇ نۇقتىدا بۆرىنى سىرلىقلاشتۇرغان ۋە ئۇنىڭغا ئىلاھىي تون كىيدۈرگەن.

---

① «گرولىېر ئاكادېمىيىسىنىڭ ئېنسىكلوپېدىيىسى»، 20 - توم، 196 - بەت.

4 . پسخنك ئاساسلار

1 . بۆرە — قورقۇش تۇيغۇسى

توتېم ئوبيېكتىلىرى گەرچە تۈرلۈك - تۈمەن شەيئىلەرنى،
يەنى هايۋانلارنى، ئۆسۈملۈكلەرنى ۋە باشقا جانسىز تەبىئەت هادى-
سىلىرىنى ئۆز ئىچىگە ئالسىمۇ، لېكىن ئەڭ دەسلەپكى ۋە ئەڭ
ئاساسىي توتېم ئوبيېكتىلىرى هايۋانلار ئىدى. ئەلۋەتتە، بۇنداق
بولۇشىنىڭمۇ ئاساسى باردى. ئارخېئولوگىيىلىك تەكشۈرۈش نە-
تىجىلىرىگە قارىغاندا، يىراق قەدىمكى دەۋرلەردە هايۋانلار بولۇپمۇ
يىرتقۇچ هايۋانلار ناهايىتى كۆپ بولغان، شىنجاڭ تەۋەسىدىن
تېپىلغان قىيا تاش رەسىملىرىنىڭ مۇتلەق كۆپ قىسمىدا هايۋان-
لار ئوبرازى ئاساسىي ئورۇننى ئىگىلىگەن. دېمەك، مۇشۇنداق
شارائىتتا، ئىپتىدائىي كىشىلەرنىڭ هاياتلىق مەۋجۇدلۇقىغا بول-
غان ئەڭ زور تەهدىت، يىرتقۇچ هايۋانلاردىن كېلەتتى. گەرچە
ئۇلارنىڭ تۇرمۇشىدا ئاچ قېلىش، كېسەل بولۇش ۋە باشقا تۈر-
لۈك ۋەھىمىلەر بولسىمۇ، لېكىن بۇلارنىڭ ھەممىسى ئىپتىدائىي
كىشىلەرنىڭ نەزىرىدە ئىككىنچى ئورۇندىكى مەسىلىلەر ئىدى. خۇد-
دى ماركس، ئېنگېلسلار كۆرسىتىپ ئۆتكەندەك: «ئىنسانىيەت
تارىخىنىڭ بىرىنچى ئالدىنقى شەرتى، شەك - شۈبھىسىزكى هايات-
لىق ئىقتىدارى بولغان شەخسلەرنىڭ مەۋجۇدلۇقىدۇر. شۇڭا،
مۇشۇ بىرىنچى ئېھتىياج بەلگىلىگەن كونكرېت ئەمەلىيەت، دەل
مۇشۇ شەخسلەرنىڭ جىسمانىي تۈزۈلمىسى ھەمدە جىسمانىي تۈ-
زۈلمىسىنىڭ چەكلىشىگە ئۇچرىغان ئۇلار بىلەن تەبىئەت ئوتتۇر-
سىدىكى مۇناسىۋەتتۇر» .①
شۇنىڭدىن قارىغاندا، ئادەمنىڭ هاياتلىق مەۋجۇدىيىتى بار-

① «ماركس، ئېنگېلس ئەسەرلىرى»، 3 - توم، 23 - بەت.

لىق ئېهتىياجلار ئىچىدىكى ئەڭ مۇھىم ۋە ئەڭ زۆرۈر ئېهتىياج
ئىدى. ھەرقانداق ئادەم ھەرقانداق ۋاقىتتا مۇشۇ ئېهتىياجنىڭ
كاپالەتكە ئىگە بولۇشىنى ئىستەيتتى. بىراق، يىراق ئىپتىدائىي
جەمئىيەتتە، شەخسلەرنىڭ هاياتىغا تولۇق كاپالەتلىك قىلالايدىغان
كۈچ يوق ئىدى. ئۇلار ئورمان - داللاردىكى تۈرلۈك - تۈمەن
يىرتقۇچ هايۋانلار بىلەن ھەر زامان تىركىشىپ ياشايتتى. ئارخې-
ئولوگىيىلىك مەلۇماتلاردىن قارىغاندا، يىراق قەدىمكى زاماندا
يىرتقۇچ هايۋانلار بىلەن زەھەرلىك هاشارەتلەر ناهايىتى كۆپ
بولغان. مەسىلەن، بېيجىڭ ئادىمى بىلەن شىر، يولۋاس، بۆرە
ۋە ئېيىق قاتارلىق هايۋانلار تەڭلا ياشىغان.① خېتاۋ ئادىمى
بىلەن چوڭ چىشلىق پىل، كەركىدان، قۇلان، ياۋا كالا، بۆرە
قاتارلىق ياۋايى هايۋانلار بىللە ياشىغان.② مانا مۇشۇنداق شارا-
ئىتتا، ئىپتىدائىي ئىنسانلار ياۋايى هايۋانلارنىڭ هۇجۇمىغا ھەر
ۋاقىت ئۇچراپ تۇراتتى. ئۆلۈم ۋەھىمىسى خۇددى بىر يوقالماس
سايىدەك ئۇلارنى ئەگىشىپ يۈرەتتى.
دەرۋەقە، ئۆلۈم — بىرخىل قورقۇنچلۇق ۋەھىمە. ئۇ ھەر-
قانداق بىر ۋەھىمىدىنمۇ ئۈستۈن تۇرىدىغان، ئادەمنىڭ قەلبىنى
لەختە - لەختە قىلىۋېتىدىغان قورقۇنچلۇق سايە. ئۆلۈمدىن قور-
قۇش، ئۆلۈمدىن قېچىش ۋە ئامانلىق ئىستەش ئادەمنىڭلا ئە-
مەس، هايۋانلارنىڭمۇ تەبىئىي ماهىيىتى. ئىنسانىيەتتە مانا مۇ-
شۇنداق قورقۇش ۋە ۋەھىمە تۇيغۇسى بولغانلىقى ئۈچۈنلا، ئۇلار
روھىي قالقان ئىزدەشكە، مەنىۋى پاناھ تېپىشقا مەجبۇر بولغان.
نەتىجىدە ئىنسانىيەتنىڭ تۇنجى پىسخىك تەسەللىسى — توتېم
مەيدانغا كەلگەن.
روھىي ئانالىز ئىلمىنىڭ ئاساسچىسى سىگموند فرېئود بۇ

① جيا لەنپو: «جوڭگو مايمۇنسىمان ئادىمى»، لوڭمېن بىرلەشمە كىتاب ئىدارىسى،
1950 - يىل، خەنزۇچە نەشرى، 105 - ، 111 - بەتلەر.
② جيا لەنپو: «خې تاۋ ئادىمى»، لوڭمېن بىرلەشمە كىتاب ئىدارىسى، 1951 - يىل،
خەنزۇچە نەشرى، 53 - ، 55 - بەتلەر.

كى، ئىپتىدائىي ئىنسانلارنىڭ ئەجداد ۋە يىلتىز چۈشەنچىلىرى بىلەن ساددا پىسخىك ئېڭى ئۆزئارا گىرەلىشىپ كەتكەن. ئۇلار توتېم هايۋاندا گەۋدىلەنگەن قۇدرەت، يۈكسەكلىك ۋە تەبىئەتتىن تاشقىرى كۈچ ئارقىلىق ئۆزىدىكى ئادەم ماهىيەتلىك كۈچىنى نامايەن قىلغان. سىگموند فرېئۇد روهىي ئانالىز نۇقتىسىدا تۇرۇپ: «توتېم قارىشىدا گەۋدىلەنگەن توتېم هايۋان دەل ئاتا ئورنىدىكى ئوبرازدىن ئىبارەت»[1] دەيدۇ. دەرۋەقە، يىلتىز — مەنبە. ئۇ ئادەم ئۈچۈن مىسلىسىز زور تەسەللىي بولالايدۇ. شۇنداقلا هەر ماكان، هەر زامان ئىنسانغا غۇرۇر ۋە غەيرەت - شىجائەت بەخش ئېتەلەيدۇ. شۇڭا، ئەجدادتىن ئىبارەت بۇ يىلتىز بولغانلىقى ئۈچۈنلا ئەۋلادلارمۇ مەڭگۈلۈك هاياتىي كۈچكە ئىگە بولالىغان. توتېم — ئىپتىدائىي ئىنسانلارنىڭ ئۆز يىلتىزىنى ئىزدەش يولىدىكى تۇنجى دادىل قەدىمى بولغاچقا، ئۇلارنىڭ توتېم هايۋانغا بولغان هېسسىياتى، دەل كىچىك بالىلارنىڭ ئۆز ئاتىسىغا بولغان هۆرمىتى ۋە ئۇنىڭ «سۈرلۈك، هەيۋەتلىك قىياپىتى»دىن ئەيمەنگەن ۋە پەخىرلەنگەن چاغدىكى هېسسىياتىغا ئوخشىشىپ كېتىدۇ.

شۇ سەۋەبتىن نۇرغۇنلىغان ئىپتىدائىي مىللەتلەردە ۋە توتېم قالدۇقلىرى نىسبەتەن قويۇق ساقلىنىپ قالغان هازىرقى زامان مىللەتلىرىدە، ئۆزلىرى چوقۇنغان توتېم هايۋانلارنى ئالاهىدە هۆرمەتلەپ، ئۇنىڭ ئىسمىنى بىۋاستە ئاتاشتىن ئەيمىنىپ، ئاتىسىنىڭ ياكى قان قېرىنداشلىرىنىڭ نامى بىلەن ئاتاش ئادىتى شەكىللەنگەن. مەسىلەن، گەنسۇدىكى شەرقىي يۇغۇرلار بۆرىنى «قارا تۇمشۇقلۇق تاغا» دەپ ئاتايدۇ.[2] قازاق چارۋىچىلىرى بۆرىنىڭ ئېتىنى تىلغا ئالمايدۇ. ئاتاپ قويساق بالاغا قالىمىز دەپ

① فرېئۇد: «توتېم ۋە پەرهىز»، جۇڭگو خەلق ئەدەبىيات - سەنئەت نەشرىياتى، 1986 - يىل، خەنزۇچە نەشرى، 165 - بەت.
② راهىلە داۋۇت: «ئۇيغۇرلارنىڭ بۆرە توتېمى ئۈستىدە ئىزدىنىش» — «مىراس» ژۇرنىلى، 1993 - يىللىق 1 - سان، 65 - بەت.

ئەنسىرەيدۇ. شۇڭا، قازاقلار بۆرىنى «قاسقىر»، «ئىت قۇش»، «شۇناي» دەپ ئاتايدۇ.[1] قىرغىزلار قەدىمدە بۆرىنى «كۆك جال»، «كۆك چولاق»، «غۇلام» ياكى بىۋاستە «باتۇر» دەپ ئاتىغان.[2] تۇركلەر بۆرىنى «قۇرت» دەپ ئاتىغان. ئىستونىيەلىكلەر بۆرىنى «تاغا»، «مالچى» ياكى «ئۇزۇن قۇيرۇق» دەپ ئاتىسا، بۇريات موڭغۇللىرى بۆرىنى «ساماۋى ئىت» دەپ ئاتىغان، ياقۇتلار بۆرىنى «ئۇلۇغ تويۇن ئىلاهىنىڭ ئوغلى» دەپ ئاتىسا، كىلياكلار بۆرىنى «بۇغىنىڭ خوجايىنى»، «مۇز بەلباغنىڭ بوۋىسى» دەپ ئاتىغان.[3]

ئۇنىڭدىن باشقا ئافرىقىدىكى بېژېنىلار ئۆزلىرىنىڭ توتېمى بولغان كىتنى «ئاتا» دەپ ئاتىسا،[4] بانبارىلىقلار ياۋا كالا توتېمىنى «ئاتا» دەپ ئاتىغان.[5] خېجىلار يولۋاس توتېمىنى «غوجام»، «بوۋام» دەپ ئاتىسا،[6] ئېلۇنچۇنلار ئېيىق توتېمىنى «بوۋا»، «موما»، «تاغا» دەپ ئاتىغان.[7]

دېمەك، قەدىمكى كىشىلەر ئۆزلىرى چوقۇنغان هايۋانلارنى «ئاتا»، «بوۋا»، «تاغا» قاتارلىق ناملار بىلەن ئاتاش ئارقىلىق ئۆزلىرىنىڭ ئۇلارنىڭ ئەۋلادى ئىكەنلىكىنى، ئۇلاردىن قورقۇپ ۋە ئۇلارغا بېقىنىپ ياشايدىغانلىقىنى بىلدۈرگەن. ئۇلار ئۆزلىرىگە تەهدىت سېلىۋاتقان يىرتقۇچ هايۋانلار قانچىكى قورقۇنچلۇق، قانچىكى ۋەهشىي بولسا، ئۇلارنى شۇنچە ئۇلۇغلىغان ۋە هەممىدىن

① مۇتەللىپ ئالپامىش ئوغلى: «قازاق ئېپوسلىرىدىكى باتۇرلار ئوبرازىنىڭ هايۋانلارغا ئوخشىتىلىشىدىكى ئېستېتىكىلىق كۆز قاراش» — «شىنجاڭ ئىجتىمائىي پەنلىرى» ژۇرنىلى (قازاقچە)، 1990 - يىللىق 1 - سان، 68 - بەت.
② جاڭ يەنپىڭ: «قىرغىزلارنىڭ توتېم مەدەنىيىتىنىڭ ئىچكى مەزمۇنى ۋە ئۆزگىرىشى» — «غەربىي يۇرت تەتقىقاتى» ژۇرنىلى (خەنزۇچە)، 1993 - يىللىق 3 - سان، 39 - بەت.
③ «بۆرە ئەپسانىسى» — «تەرمىلەر» ژۇرنىلى (خەنزۇچە)، 1985 - يىللىق 1 - سان، 30 - ، 31 - بەتلەر.
④ فرازېر (ئەنگلىيە): «ئالتۇن شاخ»، جۇڭگو خەلق ئەدەبىيات - سەنئەت نەشرىياتى، 1987 - يىل، خەنزۇچە نەشرى، 2 - كىتاب، 695 - بەت.
⑤ سېن جياۋۇ: «توتېم سەنئىتى تارىخى»، 15 - بەت.
⑥ ۋۇ بىڭئەن: «سىرلىق شامان دۇنياسى»، شاڭخەي ئۈچ بىرلەشمە كىتابخانىسى، 1989 - يىل، خەنزۇچە نەشرى، 71 - بەت.
⑦ يۇقىرىقى كىتاب، 74 - بەت.

مۇھىم ئورۇندىكى توتېم ھېسابلىنغان. مەسىلەن، شىمالىي ئامېرىكا ئىندىئانلىرىنىڭ 400 گە يېقىن ئورۇقى ئىچىدە، 32 سى بۆرىنى، 32 سى ئېيىقنى ۋە 11 ى يىلاننى توتېم قىلغان.[1]

دېمەك، بۆرىنىڭ توتېم قىلىنىشىدىكى مۇھىم بىر پسىخىك سەۋەب، دەل بۇ يىرتقۇچ ھايۋاننىڭ ۋەھشىيلىكى، قانخورلۇقى ۋە ھېچنېمىدىن يانمايدىغان خىرسچانلىقى بولۇپ، قەدىمكى ئىنسانلار نەزىرىدە ئاجايىپ قورقۇنچلۇق مەخلۇق ئىدى. يايلاق - دالىلاردا توپ - توپ بولۇپ يۈرگەن بۆرىلەر تەلۋىلەرچە نەرە تارتىپ، كۆزلىرىدىن ئوت چاقنىتىپ، ئۆتكۈر چىشلىرى بىلەن مال - چارۋىلارغا زىيان سالاتتى. گاھىدا پات - پاتلا ئادەملەرنىڭ ھاياتىغىمۇ خەۋپ يەتكۈزۈپ تۇراتتى، ئەينى چاغدا يايلاق خەلقلىرىنىڭ تۇرمۇشىدا بۆرىدىنمۇ قورقۇنچلۇقراق، ۋەھشىيراق كۈچ يوق ئىدى. مانا مۇشۇنداق ئېغىر ۋەھىمە، كۈچلۈك تەھدىت، تىنچسىز مۇھىت ئاخىرقى ھېسابتا بۆرىنى ئىلاھلاشتۇرۇشقا ئېلىپ باردى.

2. بۆرە — رازىمەنلىك تۇيغۇسى

رازىمەنلىك ياكى تەسىرلىنىش تۇيغۇسى ئىپتىدائىي ئىنسانلارنىڭ توتېم تاللىشىدىكى مۇھىم بىر پسىخىك سەۋەب بولۇپ، ئۇنىڭ ئاساسىي نۇقتىئىينەزىرى مەلۇم ھايۋان ياكى شەيئىنىڭ مەلۇم خەلق ياكى قوۋمگە پايدا يەتكۈزگەنلىكى، شاپائەت كۆرسەتكەنلىكى ياكى بولمىسا ھەل قىلغۇچ قىيىن پەيتلەردە چىقىش يولى كۆرسىتىپ بەرگەنلىكىدە ئىپادىلىنىدۇ. دۇنيادىكى ھەرقايسى مىللەتلەرنىڭ توتېملىرىنىڭ كېلىپ چىقىش تارىخىغا نەزەر تاشلىساق، ئۇلارنىڭ ھەممىسىدە دېگۈدەك رازىمەنلىك تۇيغۇسىدىن ئىبارەت پسىخىك سەۋەبنىڭ مۇھىم رول ئوينىغانلىقىنى ھېس قىلىمىز.

ئىنسان تەبىئىتى نۇقتىسىدىن ئېيتقاندا، ھەرقانداق بىر

① مورگان: «قەدىمكى جەمئىيەت»، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، 1992 - يىل، ئۇيغۇرچە نەشرى، 1 - كىتاب، 120 - ، 228 - بەتلەر.

ئادەمدە مەنپەئەتدارلىق تۇيغۇسى ناھايىتى كۈچلۈك بولىدۇ. ئىپتىدائىي ئىنسانلارمۇ بۇنىڭدىن مۇستەسنا ئەمەس، ئەلۋەتتە، ھەرقانداق بىر خەلق تاللىغان توتېم ئوبيېكتىدىن ھەر جەھەتتە (مۇھىمى روھىي ۋە پسىخىك جەھەتتە) رازىمەنلىك ياكى قايىللىق ھېس قىلغاندىلا، ئاندىن ئۇنىڭغا نىسبەتەن مۇستەھكەم ئىشەنچ - ئېتىقاد تۇرغۇزالايدۇ.

پۈتكۈل دۇنيا مىقياسىدىكى بۆرە توتېمى ئەپسانىلىرىگە نەزەر تاشلىساق، ئۇلاردا ئىلاھىي مەخلۇق بۆرىنىڭ ئىنسانلارغا خەير - ساخاۋەت، مېھىر - شەپقەت ۋە ياخشىلىق كۆرسەتكەنلىكىنى بايقايمىز. مەسىلەن، ئۇيغۇرلارنىڭ «ئوغۇزنامە» داستانىدا، ئوغۇزخان ھەربىي يۈرۈشكە ئاتلانغان چاغدا ئۇنىڭ قوشۇنىنىڭ ئالدىدا، كۆك تۈكلۈك، كۆك يايلىلىق بىر ئەركەك بۆرە يول باشلاپ ماڭىدۇ. بۆرە توختىسا، ئوغۇزخانمۇ توختايدۇ. بۆرە ماڭسا ئوغۇزخاننىڭ قوشۇنىمۇ ماڭىدۇ ۋە غەلىبىدىن غەلىبىگە ئېرىشىدۇ. نەتىجىدە بۆرىنىڭ شاپائىتىدىن قاتتىق تەسىرلەنگەن ئوغۇزخان تەنتەنىلىك ھالدا:

مەن سىلەرگە بولدۇم خاقان،
ئېلىڭلار يا بىلەن قالقان.
تامغا بولسۇن بىزگە بۇيان،
كۆك بۆرە بولسۇن ئۇران.[1]

دەپ جاكارلايدۇ. مانا بۇ كۆك بۆرىنىڭ توتېم قىلىنغانلىقىنىڭ مۇھىم سەۋەبى ئىدى. ئۇيغۇرلارنىڭ بۆرە توتېمى ھەققىدىكى يەنە بىر ئەپسانىدە، ئۇيغۇرلار ئۇرۇشتا يېڭىلىپ بىر تاغ قاپتىلىغا سولىنىپ قالغاندا، بىر بۆرە پەيدا بولۇپ، كۈن پېتىشتىكى بىر

① گېڭ شىمىن / تۇرسۇن ئايۇپ نەشرگە تەييارلىغان: «ئوغۇزنامە»، مىللەتلەر نەشرىياتى، 1980 - يىل نەشرى، 46 - بەت (ئۇران — ئۇرۇش شۇئارى دېگەن مەنىدە).

ئۆڭكۈرگە كىرىپ كېتىدۇ. ئۇيغۇرلار بۆرىنىڭ كەينىدىن مې-
ڭىپ، ئۆڭكۈردىن ئۆتۈپ، گۈزەل بىر يايلاققا چىقىپ قالىدۇ
ۋە خەۋپتىن قۇتۇلۇپ قالىدۇ. . . ①

ئۇنىڭدىن باشقا ھەرقايسى خەلقلەر بۆرە ئەپسانىلىرىنىڭ
ھەممىسىدە، بۆرىنىڭ دۈشمەنلەر تەرىپىدىن تاشلىۋېتىلگەن بو-
ۋاقلارنى قۇتۇلدۇرۇۋالغانلىقى، ئۇلارنى ئۆز سۈتى بىلەن بېقىپ
چوڭ قىلغانلىقى، بۇ بالىلارنىڭ چوڭ بولغاندىن كېيىن، خەلقنى
ئۇيۇشتۇرۇپ، كۈچلۈك خانلىقلارنى قۇرغانلىقى بايان قىلىنىدۇ.

مۇشۇ ئەپسانىلەردىن قارىغاندا، بۆرە ئىنسانلارغا شاپائەت
يەتكۈزگۈچى، ئاسرىغۇچى ۋە قوغدىغۇچى كۈچ سۈپىتىدە مەيدانغا
چىقىدۇ. . . دەرۋەقە بۆرە ئەپسانىلىرىمۇ باشقا ئەپسانىلەرگە ئوخ-
شاشلا ئىپتىدائىي ئىنسانلارنىڭ ئۆزىنى ۋە سىرتقى دۇنيانى ئىز-
دەش يولىدىكى بىر خىل ساددا تەسەۋۋۇرىنىڭ نەتىجىسى. ناھايە-
تى ئېنىقكى، بۆرە ئەپسانىلىرىدىكى ئىنسانىيەتكە ئۈمىد يولى
كۆرسىتىپ ماڭغان «شاپائەتچى بۆرە» لەرنىڭ رېئاللىقتا بولۇشى
مۇمكىن ئەمەس، لېكىن مانا مۇشۇنداق ئىلاھىي «بۆرە» ئوبرازى-
غا پىلتە بولغان ئۇششاق تاسادىپىي ۋەقەلەرنىڭ قەدىمكى زاماندا
يۈز بەرمەسلىكىمۇ مۇمكىن ئەمەس. قاتتىق ۋەھىمە ئىچىدە بۇ
تۇراقسىز دۇنياغا ئاپرىدە بولغان ئىپتىدائىي ئىنسانلار، ئاچلىق،
كېسەللىك تەبىئىي ئاپەت ۋە يىرتقۇچ ھايۋانلارنىڭ كۈچلۈك تەھ-
دىتى ئاستىدا ئالاقىزادىلىك بىلەن كۈن كەچۈرۈۋاتقاندا، ئۇلار-
نىڭ ۋەھىمىدىن لەختە - لەختە بولغان ۋۇجۇدى ئاجايىپ بىر
نىجاتكارغا تەلپۈنۈپ تۇراتتى. مانا مۇشۇنداق كۈنلەرنىڭ بىرىدە
ئۇلار تۇيۇقسىز ئانا بۆرىلەرنىڭ ئادەم بالىلىرىنى ئېمىتىپ تۇر-
غان تەسىرلىك مەنزىرىنى كۆرۈپ قالىدۇ - دە، ئىچ - ئىچىدىن

① «جۇنامە. تۈركلەر تەزكىرىسى» ؛ ئەبۇلغازى باھادىرخان: «شەجەرەئى تۈرك» ، تاش-
كەنت «چولپان» نەشرىياتى، 1992 - يىل ئۆزبېكچە نەشرى، 28 - ، 29 - بەتلەر؛ رەشىدىدىن
(ئىران) : «جامىئۇل تاۋارىخ» ، سودا نەشرىياتى، بېيجىڭ 1992 - يىل، خەنزۇچە نەشرى، 1-
توم، 1 - كىتاب، 251 - 252 - بەتلەر.

سۆيۈنۈپ كېتىدۇ. ئاجايىپ كۈچلۈك رازىمەنلىك تۇيغۇسى ئۇلار-
نىڭ ئۇزاقتىن بۇيان غايىۋى بىر يۆلەنچۈككە تەشنا بولۇپ كەلگەن
يۈرىكىنى بەختىيار ھېسلارغا چۈمۈلدۈرىدۇ. مانا مۇشۇ خاسىيەت-
لىك كۈندىن باشلاپ ئۇلار تاغدەك مەنىۋى تۈۋرۈككە — تۇنجى
ئۇلۇغ تەڭرىگە ۋە باش قويۇپ چوقۇنىدىغان نىجادكارغا ئېرىشى-
دۇ. شۇنىڭدىن باشلاپ بۆرە ئانا توغرىسىدىكى ئاجايىپ تەسىرلىك
ئەپسانە - رىۋايەتلەر مەيدانغا كېلىشكە باشلايدۇ. . .

دېمەك، تارىخنىڭ چەكسىز قاراڭغۇ دەۋرلىرىدىكى ۋەھىمە-
لىك يىللاردا، بۆرىدىن ئىبارەت ۋەھشىي ھايۋان تەرىپىدىن ئېرى-
شىلگەن كىچىككىنە مەنپەئەتدارلىق ۋە ئۇنىڭدىن كېلىپ چىققان
رازىمەنلىك تۇيغۇسى ئاخىرى بېرىپ، بۆرىنى تەڭرىلىك سەلتەنە-
تىگە چىقارغان.

3. بۆرە — سىرلىقلىق تۇيغۇسى

ئىپتىدائىي كىشىلەرنىڭ نەزىرىدە ئەتراپتىكى نۇرغۇنلىغان
شەيئىلەرنىڭ ھەممىسى سىرلىق تۇيۇلاتتى. ئۇلارنىڭ ساددا ئەق-
لىي قابىلىيىتى بىلەن بۇ سىرلىق نەرسىلەرگە جاۋاب تېپىش
مۇمكىن ئەمەس ئىدى. ئىپتىدائىي ئىنسانلار ئەتراپتىكى تۈرلۈك
- تۈمەن شەيئىلەرگە خۇددى كىچىك بالىلارنىڭ ھەيرانلىقىغا
ئوخشاش ئەجەپلىنىش، ھاڭ - تاڭ بولۇش ھالىتىدە مۇئامىلە
قىلاتتى. شۇڭا، سىگمۇند فرېئۇدمۇ ئىپتىدائىي كىشىلەرنىڭ
توتېم ئېڭىنى بالىلار پسىخولوگىيىسى ئارقىلىق چۈشەندۈرۈشنى
تەشەببۇس قىلغان. ① ئامېرىكا ئالىمى S. ئارېئىت (S. Areit)
مۇ: «ئىپتىدائىي كىشىلەردە نۇرغۇنلىغان كىچىك بالىلارغا ئوخ-
شاشلا بىرخىل قالدۇق سېزىم (eidetic) شەكلىدىكى خىيالىي
تەجرىبە مەۋجۇت بولۇشى مۇمكىن» ② دەيدۇ.

① فرېئۇد: «توتېم ۋە پەرھىز» ، 129 - ، 180 - بەتلەر.
② S. ئارېئىت (ئامېرىكا) : «ئىجادىيەتنىڭ سىرى» ، لياۋنىڭ خەلق نەشرىياتى، 1987-
يىل، خەنزۇچە نەشرى، 258 - بەت.

دەرۋەقە، ئەجەپلىنىش تۇيغۇسى بىر خىل سىرلىقلىقنى كەلتۈرۈپ چىقىرىدۇ، سىرلىقلىق ئاخىرقى ھېسابتا مۇقەددەسلىكنى، مۇقەددەسلىك چوقۇنۇشنى پەيدا قىلىدۇ.

ئىپتىدائىي ئىنسانلار تەبىئەت دۇنياسىدىكى نۇرغۇنلىغان ھايۋانلارغا، ئۇچار قۇشلارغا، سۇ ھايۋانلىرىغا ۋە تۈرلۈك تەبىئەت ھادىسىلىرىگە توغرا ۋە ئىلمىي جاۋاب تاپالمىغاچقا، ئۇلارنى چۈشەنگىلى بولمايدىغان سىرلىق نەرسىلەر دەپ قارايتتى. خۇددى لېۋى بروھل كۆرسىتىپ ئۆتكەندەك: «ئىپتىدائىي كىشىلەر ئەتراپتىكى شەيئىلەرنىڭ ھەممىسىنى سىرلىق دەپ چۈشىنەتتى. ھەمدە ھەربىر شەخس بىلەن ئۇلار ئوتتۇرىسىدا ئالاھىدە مۇناسىۋەت مەۋجۇت دەپ قارايتتى»[1].

ھايۋانات دۇنياسى، بولۇپمۇ يىرتقۇچ ھايۋانلار، ئۇچار قۇشلار ۋە بېلىق تۈرىدىكى سۇ ھايۋانلىرى ئۇلارغا ئادەتتىن تاشقىرى غەلىتە تۇيۇلاتتى. ئۇلاردىكى ئادەملەردىنمۇ ئۈستۈن تۇرىدىغان ئالاھىدە ئىقتىدارلار ئۇلارنى ھەيران قالدۇراتتى. مەسىلەن، ئۇچار قۇشلار تۈركۈمىدىن بۈركۈت بۇنىڭ ئەڭ ياخشى ئۈلگىسى بولالايتتى، دۇنيادا نۇرغۇنلىغان مىللەتلەر بۈركۈتنى توتېم قىلغان بولۇپ، ئۇلارنىڭ نەزىرىدە بۈركۈتتە ئىلاھىي سۈپەتلەر بار ئىدى. بۈركۈتنىڭ كۆك قەھرىدە ئەركىن پەرۋاز قىلالىشى، شۇنچە ئېگىزدە تۇرۇپ يەر يۈزىدىكى كىچىككىنە نەرسىنىمۇ ئىلغا قىلالىشى، ئادەتتىكى كىچىك ھايۋانلارنىلا ئەمەس، ھەتتا بىر قىسىم گۆشخور ھايۋانلارنىمۇ ئوۋلىيالىشى، ئۇنىڭ كۆك قەھرىدىن يەرگە شۇڭغىغان چاغدىكى ئاجايىپ ھەيۋەتلىك قىياپىتى ئىپتىدائىي ئىنسانلاردا چەكسىز ھەيرانلىق تۇيغۇسى قوزغىغان. شۇنىڭ بىلەن ئۇلار بۈركۈت كۆپكە قادىر ئىلاھىي قۇش، ئۇنىڭ سىرلىق كارامىتىنى باشقا ھېچقانداق نەرسىگە سېلىشتۇرغىلى

① لېۋى بروھل (فرانسىيە): «ئىپتىدائىي تەپەككۇر»، سودا نەشرىياتى، 1987 ـ يىل، خەنزۇچە نەشرى، 28 ـ بەت.

بولمايدۇ، دەپ چۈشىنىپ، ئۇنىڭغا چوقۇنۇشقا باشلىغان.

دەرۋەقە، بۆرىدىكى نۇرغۇن ئالامەتلەرمۇ ئىپتىدائىي ئىنسانلارغا نىسبەتەن سىرلىق تېپىشماق ئىدى. بۆرىنىڭ غالجىرلىقى تۇتقان چاغدىكى ئەسەبىي قىياپىتىنى ئۇلار مەڭگۈ ئۇنتۇيالمايتتى. ئۇلار دائىم قاراڭغۇ تۈنلەردە كۆزلىرىدىن ئوت چاقنىتىپ، قۇلاقلىرىنى دىڭ تۇتۇپ، تۈكلىرىنى ھۈرپەيتىپ، ئېغىزىنى يوغان ئاچقىنىچە ئۆتكۈر چىشلىرىنى چىقىرىپ تۇرغان ئەسەبىي بۆرە توپلىرىنى كۆز ئالدىغا كەلتۈرگىنىدە، پۈتكۈل ۋۇجۇدى سوغۇق تەرگە چۆمىلەتتى...

«ئالتاي تاغلىرىنىڭ مەركىزىي ئاسىياغا تەۋە قىسمىدىن مىلادىيىدىن ئىلگىرىكى 6 ـ ، 7 ـ ئەسىرلەرگە تەئەللۇق تۈركىي خەلقلەرگە ئائىت بىر قورغان تېپىلغان. قورغاندىن چىققان بىر قامچا دەستىسىگە ئۈچ بۆرە بېشى ئويۇلغان. قورغاننى كولاش خىزمىتىگە قاتناشقان رودىنكو بۇ ھەقتە توختىلىپ مۇنداق دەيدۇ: ‹بۇ قامچا ناھايىتى چىرايلىق نەقىشلەنگەن بولۇپ، ئۇنىڭغا ئويۇلغان بۆرىنىڭ بېشى، ھېڭگىيىپ تۇرغان ئۆتكۈر چىشلىرى، يىراققا قاراپ چەكچىيىپ تۇرغان كۆزلىرى، ھەرقانداق شەپىنى ئاڭلاشقا تەييار تۇرغان ئىككى قۇلىقى كىشىنى ھەيران قالدۇرىدۇ›»[1]. دېمەك، قەدىمكى ئەجدادلىرىمىز ھەرخىل بۇيۇملارغا بۆرىدىن ئىبارەت بۇ سىرلىق مەخلۇقنىڭ ئاجايىپ ھەيۋەتلىك قىياپىتىنى سەنئەتلىك تۈستە ئويۇپ قالدۇرغان.

ئۇنىڭدىن باشقا، بۆرىنىڭ ھەرقانداق بىر نىشانغا جان ـ جەھلى بىلەن خىرىس قىلىشى، ھېچنېمىدىن قورقماسلىقى، توپلىشىپ ياشاش ئادىتى، قويۇندەك تېزلىكتە يۈگۈرەلىشى، ھەممىنى بېسىپ چۈشىدىغان ھوشيارلىقى، ئۆتكۈر پۇراش سېزىمى، بىر قېتىمدا 5 — 7 گىچە كۈچۈكلىيەلىشى... قاتارلىق ئالاھىـ

① «مىراس» ژۇرنىلى، 1993 ـ يىللىق 1 ـ سان، 62 ـ بەت؛ ئەسلى مەنبە «سوۋېت تۈركولوگىيىسى» ژۇرنىلى (رۇسچە)، 1987 ـ يىللىق سانلىرى، 68 ـ بەت.

ده خۇسۇسىيەتلىرىمۇ ئىپتىدائىي كىشىلەردە قاتتىق ھەيرانلىق تۇيغۇسى پەيدا قىلغان. ئۇلار بۆرىنىڭ ھەرقانداق ھەرىكىتى باشقا ھەممە نەرسىنى بېسىپ چۈشىدۇ، بۆرىدە ئىنسانلار چۈشىنەلمەيدىغان بولمايدىغان «تەبىئەتتىن تاشقىرى ئالاھىدە ئىقتىدار» مەۋجۇت دەپ قاراپ، بۆرىنى تەدرىجىي سىرلىقلاشتۇرغان. ئۇلاردىكى بۇ خىل سىرلىقلاشتۇرۇش شۇ دەرىجىگە يەتكەنكى، بۆرىنىڭ سىرلىقلاشتۇرۇلغان ئوبرازى، ئۇنىڭ ئەسلى ئىقتىدارىدىن زور دەرىجىدە ئېشىپ كەتكەن. نەتىجىدە تەبىئەت دۇنياسىدىكى بۇ ئادەتتىكى يىرتقۇچ پەيدىن - پەي ئىنسانىيەتنىڭ چوقۇنۇش ئوبيېكتىغا ئايلىنىپ، ئەڭ ئاخىرىدا ئىلاھلىق سەھنىسىگە چىقىرىلغان.

بىز يۇقىرىدا شەرھلەپ ئۆتكەن بۆرە توتېمىنىڭ كېلىپ چىقىشىدىكى ئۈچ تۈرلۈك پسىخىك سەۋەب بىر - بىرىگە ئورگانىك يوسۇندا باغلانغان بولۇپ، بىر - بىرىنى شەرت قىلىدۇ ۋە بىر - بىرىنى تولۇقلايدۇ. بۇنى 5 - رەسىمدە كۆرسىتىلگەندەك سىخېما ئارقىلىق چۈشەندۈرۈش مۇمكىن.

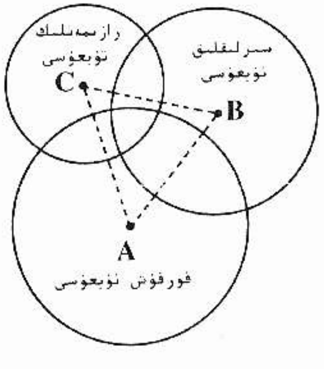

5 - رەسىم. بۆرىنىڭ توتېم قىلىنىشىدىكى پسىخىك قۇرۇلما

5 . ئېستېتىك ئاساسلار

ئېستېتىك تۇيغۇ، يەنى گۈزەللىك ۋە ئۇنىڭغا ئىنتىلىش ئىنسانىنىڭ تەبىئىي ماھىيەتلىرىدىن بىرى ھېسابلىنىدۇ. شۇڭا، ئىنسانىيەتنىڭ تارىختىن ئاۋۋالقى بارلىق دىنىي ئېتىقادى، ئەدەبىياتى ۋە سەنئىتى مەلۇم ۋاقىتتا مۇئەييەن گۈزەللىك ئېلېمېنتلىرىغا ھامىلدار بولغان بولىدۇ. پلېخانوف دارۋىننىڭ ئىنسان تەبىئىتى بىلەن گۈزەللىك تۇيغۇسىنىڭ مۇناسىۋىتى ھەققىدىكى بايانلىرىغا باھا بېرىپ: «ئىنسان تەبىئىتى ئۇنى ئېستېتىك ھەۋەس ۋە ئېستېتىك قاراشقا ئىگە قىلىدۇ. ئۇنىڭ ئەتراپىدىكى شارائىت بۇ مۇمكىنچىلىكنىڭ قانداق قىلىپ رېئاللىققا ئايلىنىشىنى بەلگىلەيدۇ»[①] دەيدۇ. ئاتاقلىق ئېستېتىكشۇناس جورجى سانتىيانامۇ بۇ ھەقتە توختىلىپ: «بىزنىڭ تەبىئىتىمىزدە چوقۇم بىرخىل گۈزەللىك تۇيغۇسى ۋە گۈزەللىكنى سۆيۈشتەك ئەڭ نېگىزلىك خاھىش مەۋجۇت، ئەگەردە ھەرقانداق پسىخىك پرىنسىپلارنىڭ بايانى مۇشۇ خىل روشەن ئىقتىدارغا سەل قارايدىكەن، ھەممىنى ئاستىن - ئۈستىن قىلىۋەتكەن بولىدۇ»[②] دەپ كۆرسىتىدۇ.

مۇشۇ نۇقتىدىن قارىغاندا، ئېستېتىك تۇيغۇ ھازىرقى زامان ئادەملىرى ۋە ئۇلارنىڭ سەنئىتىدە مۇھىم رول ئويناپلا قالماستىن، بەلكى ئىپتىدائىي ئىنسانلار ۋە ئۇلارنىڭ سەنئىتىدىمۇ مۇھىم ئورۇن تۇتقان. «ئىپتىدائىي دەۋرلەردە، گۈزەللىك ئېلېمېنتلىرى دىنىي ۋە سېھىرگەرلىك ئېلېمېنتلىرى بىلەن قوشۇلۇپ، مۇراسىملارنىڭ پسىخىك رولىنى كۈچەيتكەن»[③]. شۇنداق بولغاچقا، توتېمدىن ئىبارەت بۇ تۇنجى ئىپتىدائىي دىن ۋە سەنئەتنىڭ كېلىپ چىقىشىدا ئىپتىدائىي ئىنسانلارنىڭ گۈزەللىك قاراشلىرى مۇھىم رول ئوينىغان. شۇڭا، «گۈزەللىك تۇيغۇسىنىڭ ئىچىدە، بىزدىن ئىلگىرىكى دەۋرلەردىكى كىشىلەرنىڭ، ھەتتا تارىختىن بۇرۇنقى كىشىلەرنىڭ قالدۇق كېنىلىرى

---

① «پلېخانوف ئېستېتىكا ماقالىلىرى توپلىمى»، خەلق نەشرىياتى، 1983 - يىل، خەنزۇچە نەشرى، 1 - توم، 320 - بەت.
② جورجى سانتىيانا (ئامېرىكا): «گۈزەللىك تۇيغۇسى»، جۇڭگو ئىجتىمائىي پەنلەر نەشرىياتى، 1982 - يىل، خەنزۇچە نەشرى، 1 - بەت.
③ D.M. ئۇگرىنوۋىچ (سابىق سوۋېت ئىتتىپاقى): «دىن پسىخولوگىيىسى»، ئىجتىمائىي پەن ئەسەرلىرى نەشرىياتى، 1989 - يىل خەنزۇچە نەشرى، 158 - بەت.

ساقلىنىپ قالغان».[1]

توتېم، يىراق قەدىمكى زاماندا مەيدانغا كەلگەن ئەڭ دەسلەپكى ئىپتىدائىي دىن بولغاچقا، ئۇنىڭ كېلىپ چىقىش سەۋەبلىرىنى چۈشەندۈرۈش ھەقىقەتەنمۇ قىيىن مەسىلە. 19 - ئەسىرنىڭ كېيىنكى يېرىمىدىن باشلاپ، ئىلىم ساھەسىدىكىلەر توتېمنىڭ كېلىپ چىقىشى توغرۇلۇق نۇرغۇنلىغان نەزەرىيىلەرنى ئوتتۇرىغا قويغان بولسىمۇ، لېكىن بۈگۈنكى كۈنگە قەدەر، «كىشىلەرنى قايىل قىلارلىق جاۋاب تاپالمىدى».[2] 1920 - يىلى توتېمنىڭ كېلىپ چىقىشى توغرىسىدا 40 خىل نەزەرىيە مەيدانغا كەلگەن بولسا؛[3] 1958 - يىلىغا كەلگەندە، 60 خىلغا يېقىن نەزەرىيە بارلىققا كەلدى.[4] روھىي ئانالىز ئىلمىنىڭ ئاساسچىسى فرېئۇد بۇ ھەقتە ئۈچ خىل نەزەرىيىنى ئوتتۇرىغا قويدى.[5]

توتېمنىڭ كېلىپ چىقىشىدا خىلمۇخىل نەزەرىيىۋى قاراشلار بار بولسىمۇ، لېكىن بىز بۇلارنىڭ ئىچىدە ئىستېتىك ئاساس ھەممىدىن مۇھىم رول ئوينايدۇ، دەپ قارايمىز. خۇددى ماركس ئېيتقاندەك: «جەمئىيەتنىڭ ئالغا ئىلگىرىلىشى كىشىلەرنىڭ گۈزەللىككە ئىنتىلگەنلىكىنىڭ نەتىجىسى». گەرچە ئىپتىدائىي ئىنسانلار فىزىئولوگىيىلىك جەھەتتىن داۋاملىق تەرەققىي قىلىش باسقۇچىدا تۇرغان، ئەقلىي جەھەتتىن داۋاملىق يېتىلىۋاتقان، تەسەۋۋۇرى ساددا، تەپەككۇرى ئاددىي بولسىمۇ، لېكىن ئۇلاردا يەنىلا مۇئەييەن ئىستېتىك ئاڭ مەۋجۇت ئىدى. ئامېرىكا ئالىمى فرانس بوئاس (Frans Boas) نىڭ سۆزى بىلەن ئېيتقاندا: «ھەر-

① ئانتون ئاللانسۇبخ (ئاۋسترىيە): «سەنئەتتىكى كۆرۈش، ئاڭلاش سېزىمىغا پسىخىك تەھلىل»، جۇڭگو خەلق ئۇنىۋېرسىتېتى نەشرىياتى، 1989 - يىل خەنزۇچە نەشرى، 83 - بەت.

② خې شىڭلياڭ: «توتېمنىڭ كېلىپ چىقىشى»، — «جۇڭگو ئىجتىمائىي پەنلىرى» ژۇرنىلى (خەنزۇچە)، 1989 - يىللىق 5 - سان، 31 - بەت.

③ ئا. ۋان گېننېپ: «توتېم ھەققىدىكى ئاكتىۋال مەسىلىلەر»، پارىژ، 1920 - يىل فرانسۇزچە نەشرى؛ (A. Van Gennep: L etat actuel du problema totemique. Paris. 1920)

④ خايتون: «توتېمىزم»، ستالىنئاباد، 1958 - يىل رۇسچە نەشرى؛ 108 - بەت. (Д. Е. Файтун. ≪Тотемизм≫. Сталинабад 1958. С. 108)

⑤ فرېئۇد: «توتېم ۋە پەرھىز»، 140 - بەت.

قانداق ئادەم پەقەت ئىپتىدائىي قەبىلىلەر بىلەن بىللە تۇرمۇش كەچۈرگەندىلا، ئۇلار خۇشاللىنىشقا شېرىك، ئازابىغا ھەمدەم بولغاندىلا، ئۇلارنى مىكروسكوپ ئاستىدىكى ھۈجەيرە ھالىتىدە ئەمەس، بەلكى ئادەملىك نۇقتىسىدىن تەتقىق قىلغاندىلا ھەمدە ئۇلارنى ھەم ھېسسىياتى، ھەم تەپەككۇرى بولغان ئادەم دەپ تونىغاندىلا، ئاندىن ئۇلارنىڭ قانداقتۇر ئاتالمىش ‹ئىپتىدائىي كالىلىق›، ‹لوگىكىسىز تەپەككۇرلۇق›، كىشىلەر ئەمەسلىكىنى، بەلكى ئۇلارنىڭ زامانىمىزدىكى ئەر - ئايال، قېرى - ياش كىشىلەرگە ئوخشاش، ئىدىيىۋى ھېسسىياتقا ۋە ھەرىكەت ئىقتىدارىغا ئىگە نورمال ئادەملەر ئىكەنلىكىنى ھەقىقىي ئېتىراپ قىلىدۇ».[1]

شۇڭا، ئىپتىدائىي دىن ۋە سەنئەتنىڭ كېلىپ چىقىشىدا، شۈبھىسىزكى، ئىپتىدائىي كىشىلەرنىڭ ساددا ئىستېتىك ئېڭى مۇھىم رول ئوينىغان.

ھەممىگە مەلۇمكى، بۆرە توتېمى دۇنيا مىقياسىدا تارقىلىش دائىرىسى كەڭ، مەنبەسى چوڭقۇر، تەسىرى زور بولغان توتېملارنىڭ بىرى ھېسابلىنىدۇ. ھازىرغىچە بولغان تەتقىقاتلاردا، بۆرە توتېمىنىڭ كېلىپ چىقىشىنى ئىستېتىك نۇقتىدىن تەھلىل قىلغانلار ئاساسەن كۆرۈلۈپ باقمىدى ھەمدە بۇ نۇقتىغا دىققەت قىلىنمىدى. بىزنىڭ قارىشىمىزچە، ئىستېتىك ئاساس، بۆرە توتېمىنىڭ كېلىپ چىقىشىدىكى ئەڭ مۇھىم سەۋەبلەرنىڭ بىرى ھېسابلىنىدۇ. شۇڭا، بۇ ھەقتىكى دەسلەپكى تەتقىقاتىمىزنى تۆۋەندە كىتابخانلارغا سۇندۇق.

1. سىمۋول: مۇقەددەس كۆك رەڭ ۋە بۆرە

ئىپتىدائىي ئىنسانلاردا، يەنى بىزنىڭ يىراق قەدىمكى ئەجدادلىرىمىزدا بىرخىل ساددا سىمۋول قىلىش ئىقتىدارى بولغانمۇ يوق؟ ئۇلارنىڭ توتېم تاللىشىدا بۇ خىل «سىمۋول» ئىقتىدارى

① فرانس بوئاس (ئامېرىكا): «ئىپتىدائىي سەنئەت»، شاڭخەي ئەدەبىيات - سەنئەت نەشرىياتى، 1989 - يىل، خەنزۇچە نەشرى، 6 - بەت.

قانداق رول ئوينىغان؟ بەزى كىشىلەر تارىختىن بۇرۇنقى ئىنسانلارنىڭ ئاڭلىق يوسۇندا «سىمۋول» ئىشلەتكەنلىكىدىن گۇمانلىنىدۇ. دەرۋەقە، بۇ خىل گۇمانلىنىش ئەقىلگە ئۇيغۇندەك قىلسىمۇ، لېكىن ئىپتىدائىي كىشىلەرنىڭ كوللېكتىپ يوشۇرۇن ئېڭىدا ئاللىقاچان سىمۋوللۇق بەلگە ئىقتىدارىنىڭ ھازىرلانغانلىقى ئېھتىمالدىن يىراق ئەمەس. خۇددى ماركس «كاپىتال» ناملىق ئەسىرىدە ئېيتقاندەك: «گەرچە ئۇلار بۇ نۇقتىنى ھېس قىلالمىسىمۇ، لېكىن ئۇلار مۇشۇنداق قىلىدۇ».

ئىپتىدائىي ئىنسانلارنىڭ ساددا تەسەۋۋۇرىدا، سىمۋول ئېڭى شەيئىلەرنىڭ ئىچكى مەزمۇنىغا قارىغاندىمۇ كۆپرەك ئۇلارنىڭ سىرتقى ئوبرازىنى ئاساس قىلغان. شۇڭا، ئۇلاردا ئابستراكت تەپەككۇر (سىمۋول) غا قارىغاندا ئوبرازلىق تەپەككۇر (ياكى سىمۋول) نىسبەتەن تەرەققىي قىلغان. ئۇلاردىكى ھېسسىي تۇيغۇ، ئىدراك (سەزگۇ)، تەسەۋۋۇر، تەقلىد قىلىش، بەلگە ئىقتىدارى ۋە ئۆزلۈك ئېڭى قاتارلىقلارنىڭ ھەممىسى ئالدى بىلەن ئوبرازلىق تەپەككۇر شەكلى ئارقىلىق ئىشقا ئاشقان. شۇڭا، گېگىلمۇ: «سىرتقى ئوبراز — بالىلار ۋە مىللەتنىڭ بالىلىق دەۋرىدىكى بىرخىل ئورتاق ھەۋەس ئوبيېكتىدۇر» دەيدۇ.

ئامېرىكا ئالىمى S. ئارىيېتى: «تەسەۋۋۇرنىڭ ئۆزى ئىجادىيەت كۈچىنىڭ ئالدىنقى شەرتى»[1] دەپ كۆرسىتىدۇ. دەرۋەقە، ئىپتىدائىي كىشىلەر «ئىلگىرىكى بارلىق تەسىراتلىرى بىلەن ئاڭلىرىنى ئۆز ئارا بىرلەشتۈرگەن»[2]. ۋە ئۇنىڭدىن ئېرىشكەن «قالدۇق سېزىم» (eidetic)[3] ئارقىلىق ئوبرازلىق سىمۋول ئىقتىدارىنى ئىشقا سالغان. بۇ خىل ئۇلانما تەسەۋۋۇر توتېمنىڭ كېلىپ چىقىشىغا قوزغاتقۇچلۇق رول ئوينىغان.

---

① S. ئارىيېتى: «ئىجادىيەتنىڭ سىرى»، 48 - ، 258 - بەتلەر.
② دارۋىن (ئەنگلىيە): «ئىنسانىيەتنىڭ كېلىپ چىقىشى»، سودا نەشرىياتى، 1986 - يىل، خەنزۇچە نەشرى، 1 - توم، 111 - 112 - بەتلەر.
③ S. ئارىيېتى: «ئىجادىيەتنىڭ سىرى»، 258 - بەت.

مۇشۇ خىل مەنىدىن ئېيتقاندا، ئۇيغۇر ۋە تۈركىي تىللىق خەلقلەردە بۆرە توتېمىنىڭ كېلىپ چىقىشىنى، قەدىمكى كۆك (ئاسمان) ۋە كۆك تەڭرى ئېتىقادى ۋە ئۇنىڭدىن كېلىپ چىققان كۆك رەڭ مۇقەددەسلىكى بىلەن باغلايمىز. چۈنكى توتېم ئېستېتىكىسى نۇقتىسىدىن ئېيتقاندا، قەدىمكى ئەجدادلىرىمىزنىڭ ئوبرازلىق سىمۋول ئىقتىدارى ئۈچۈن، بۇنىڭدىنمۇ مۇۋاپىق ئاساس بولمىسا كېرەك.

ھەممىگە مەلۇمكى، كۆككە چوقۇنۇش بىر خىل ئەڭ قەدىمكى ئېتىقاد شەكلى، ئەجدادلىرىمىز قۇياش، ئاي، يۇلتۇزلار پارلاپ تۇرغان بىپايان بوشلۇق (كائىنات) نى بىرخىل ئىلاھىي كۈچ دەپ قارىغان ۋە ئۇنى كۆك تەڭرى دەپ ئاتاپ ئۇنىڭغا چوقۇنغان. «كۆك تەڭرى يايلاق قوۋملىرى ئېتىقادىدا تەنها ياراتقۇچى سۈپىتىدە مەيدانغا چىقىدۇ ۋە ئىپتىدائىي دىن سىستېمىسىنىڭ مەركىزىدىن ئورۇن ئالىدۇ. ھۇنلار، ئۇسۇنلار، كۆك تۈركلەر ۋە ئۇيغۇرلار قاتارلىق تارىختىكى تۈرك توپلۇقلىرىدا، قۇربانلىقلار بېرىلگەن مۇقەددەس شەيئىلەرنىڭ بېشىدا ۋە ھەممىسىنىڭ ئۈستىدە تۇرىدۇ. تەڭرى، ئەينى زاماندا ‹ساماۋى› ماھىيەتتە ئىپادىلىنەتتى. . . »[1] تۈرك تارىخى ۋە مەدەنىيىتى ھەققىدە تەتقىقاتلار ئېلىپ بارغان فرانسۇز ئالىمى رېنى گىرائۇد (Rene Graud) مۇنداق دەيدۇ: «كۆك تەڭرى ئېتىقادى تۇغرىدىن - تۇغرا پۈتۈن تۈركلەرنىڭ ئانا ئېتىقادى سۈپىتىدە مەيدانغا چىقىدۇ. ئورخۇن ئابىدىلىرىدە تىلغا ئېلىنغان ‹تەڭرى› بەزىدە ‹تۈرك تەڭرىسى› شەكلىدىكى نامى بىلەن، ئاشۇ زاماندىكى تۈركلەرنىڭ ‹مىللىي تەڭرىسى› سۈپىتىدە ئوتتۇرىغا چىقىدۇ»[2].

دەرۋەقە، خەنزۇ مەنبەلىرىدىن مەلۇم بولۇشىچە، ئوتتۇرا ۋە شىمالىي ئاسىيا رايونىدا خانلىق قۇرغان پۈتكۈل تۈركىي قوۋملار

---

① ② ئىبراھىم كافەس (تۈركىيە): «قەدىمكى تۈرك دىنى»، ئەنقەرە، 1980 - يىل، تۈركچە نەشرى، 55 - ، 56 - بەتلەر.

ۋە ئۇنىڭدىنمۇ بالدۇر سەلتەنەت سۈرگەن هۇنلاردا «تەڭرى» ۋە «كۆك تەڭرى» ئېتىقادى ناهايىتى مۇهىم ئورۇندا تۇرىدۇ. ئاتاقلىق تارىخچى سىماچيەن، مىلادىيىدىن ئىلگىرىكى 3 - ئەسىردىلا هۇنلارنىڭ تىلىدا «تەڭرى» (撑犁 teng li) سۆزىنىڭ مەۋجۇدلىقىنى قەيت قىلىدۇ.[1] «دەسلەپكى تۈرك خانلىقى دەۋرىدىن كېيىن، ئۇلار چوقۇنغان تەڭرىلەرنىڭ ئەڭ بۇيۇكى كۆك تەڭرىسى ئىدى. بۇ بۇيۇك تەڭرى تۈرك خاقانلىقى دائىرىسىگە كىرگەن بارلىق ئۇلۇسلار ئۇچۇن ئورتاق ئېتىقاد ئوبيېكتى بولغان».[2]

كۆك تۈرك خانلىقى ۋە ئورخۇن ئۇيغۇر خانلىقى دەۋرىدە تىكلەنگەن مەڭگۇ تاشلاردا، كۆك تەڭرى ئېتىقادى ئاساسىي ئورۇندا تۇرىدۇ. خۇددى تۈركىيە ئالىمى ئابدۇلقادىر ئىنان ئېيتقاندەك: «خاقانلارنى تەختكە چىقارغان، تۈركلەرنى زەپەر قۇچتۇرغان، پالاكەتلەردىن قورۇغان تۈرك تەڭرىسى — كۆك تەڭرىدۇر».[3]

تۈرك - ئۇيغۇر مەڭگۇ تاشلىرىدا «تەڭرى يارلىقادۇق ئۇچۇن»،[4] «تەڭرى ياشايدۇ»[5] «تۈرك تەڭرىسى»،[6] «تەڭرى ۋە يەر ساقلىدى»،[7] «تەڭرى كۈچ - قۇۋۋەت بەرگەنلىكى ئۇچۇن»،[8] «تەڭرى، ئۇماي، مۇقەددەس يەر - سۇ بىزگە مەدەت بېرىدۇ. . .»،[9] «تەڭرىتەك، تەڭرىدىن تۆرەلگەن تۈرك بىلگە خاقان»[10] قاتارلىق قۇرلار ئۇچرايدۇ. بىز بۇنىڭدىن كۆك تۈرك خانلىقى دەۋرىدە تەڭرى ئېتىقادىنىڭ يۇكسەك پەللىگە چىققانلىقىنى پەرەز قىلالايمىز. R. گىرائۇد ئەپەندىمۇ بۇ نۇقتىنى مۇئەييەنلەشتۇرۇپ: «هەرقايسى مەڭگۇ تاشلاردا،

① سىماچيەن: «تارىخىي خاتىرىلەر. هۇنلار تەزكىرىسى»، 110 - جىلد.
② ③ ئابدۇلقادىر ئىنان (تۈركىيە): «قەدىمكى تۈرك دىنى تارىخى»، ئىستانبۇل، 1976 - يىل تۈركچە نەشرى، 15 - ، 16 - بەتلەر.
④ «بىلگە خاقان مەڭگۇ تېشى»، جەنۇب تەرەپ، 10 - قۇر.
⑤ «كۆلتېگىن مەڭگۇ تېشى»، شىمال تەرەپ، 10 - قۇر.
⑥ «كۆلتېگىن مەڭگۇ تېشى» شەرق تەرەپ، 10 - قۇر.
⑦ «بايانچۇر مەڭگۇ تېشى».
⑧ «كۆلتېگىن مەڭگۇ تېشى» شەرق تەرەپ، 12 - قۇر.
⑨ «تۇنيۇقۇق مەڭگۇ تېشى»، 38 - قۇر.
⑩ «كۆلتېگىن مەڭگۇ تېشى»، جەنۇب تەرەپ، 1 - قۇر.

كۆك تەڭرى (tangri, tengri) نىڭ نامى كۆپ قېتىم تىلغا ئېلىنىدۇ. بۇ دەل تۈركلەرنىڭ مۇهىم ئېتىقادى ئىكەنلىكىنى، كۆك تەڭرىگە چوقۇنۇشنىڭ قەدىمكى چوڭ تۈركچىلىك چۈشەنچىسىگە باغلىنىدىغانلىقىنى كۆرسىتىدۇ»[1] دەيدۇ.

كۆككە چوقۇنۇش تۈركىي خەلقلەردىن باشقا يەنە دۇنياۋىي تۇسكە ئىگە بولغان، «ئالتاي تىللىرى سىستېمىسىدىكى خەلقلەر تىلىغا مەنسۇپ بولغان ‹tengri› ۋە ئۇنىڭدىن كېلىپ چىققان كۆك تەڭرى ئېتىقادى هىندى - ياۋروپا تىللىرى سىستېمىسىدىكى خەلقلەردە ۋە ئۇلارنىڭ يايلاق، ئورۇقداشلىق، كۆچمەنچىلىك، شۇنىڭدەك تېرىم مەدەنىيىتىدە مۇهىم تەسىرگە ئىگە. ئۇلارنىڭ ئىپتىدائىي ئېتىقادىدا كۆككە چوقۇنۇش هەممىدىن كۈچلۈك ۋە هەممىگە تونۇشلۇق بولغان ئېتىقاد هېسابلىنىدۇ. گرېكلاردىكى زېۋس (Zeus)، لاتىنلاردىكى يۇپىتېر (Jupiter)، يەهۇدىيلاردىكى يەهۋە (Yahveh) ۋە خەنزۇلاردىكى تيەن (Tien) دەل ئۇلارنىڭ كۆك تەڭرىلىرىدۇر».[2]

گەرچە كۆك تەڭرىگە چوقۇنۇش دۇنيادىكى نۇرغۇن خەلقلەرنىڭ ئىپتىدائىي ئېتىقادىدا مەۋجۇت بولسىمۇ، لېكىن ئالتاي تىللىرى سىستېمىسىدىكى خەلقلەرنىڭ شامانلىق ئېتىقادى ۋە تۈركىي قوۋملارنىڭ كۆك (ئاسمان) ئېتىقادىدەك، بۇنچىلىك چوڭقۇر ۋە بۇنچىلىك ئىزچىل ئەمەس. كۆك تەڭرى ئېتىقادى نەتىجىسىدە، ئۇيغۇر ۋە تۈركىي قوۋملار «تەڭرى» سۆزىنى كېيىن ئېتىقاد قىلغان دىنلىرىغىمۇ ئېلىپ كىرگەن. مەسىلەن، بۇددا دىنىنىڭ ئىلاهىنى «تەڭرى بۇرخان» دەپ ئاتىغان؛ مانى دىنىنىڭ ئىلاهى — «مانى» نى «تەڭرى مانى» دەپ ئاتىغان؛

① رېنې گرائۇد (Rene Geaud): «شەرقىي تۈرك خانلىقى مەڭگۇ تاشلىرىغا ئېنىقلىما»، 137 - بەت، شىنجاڭ ئىجتىمائىي پەنلەر ئاكادېمىيىسى تارىخ تەتقىقات ئورنى، 1984 - يىل خەنزۇچە ئىچكى باسما نۇسخا.
② «دىن ئېنسىكلوپېدىيىسى»، 13 - توم، 350 - ،351 - بەتلەر، نيۇ - يورك، 1987 - يىل ئىنگلىزچە نەشرى.

زارۇئاستىر (ئاتەشپەرەستلىك) دىنىنىڭ ئىلاھى — «ئەزرۇ» نى «ئەزرۇئا تەڭرى» دەپ ئاتىغان؛ ئىسلام دىنىنىڭ ئىلاھى — «ئالla» نى «تەڭرى» ياكى «بايات»، «ئىدى» دەپ ئاتىغان.[1] ھەتتا «قۇتادغۇبىلىك» داستانىدىكى 6774 بېيىتتە، ئىسلام ئىلاھىنىڭ نامى 235 قېتىم تىلغا ئېلىنغان بولۇپ، 26 بېيىتتە «تەڭرى» دەپ ئاتىلىدۇ.[2]

دېمەك، تەڭرى ئېتىقادى ئالتاي تىللىرى سىستېمىسىدىكى مىللەتلەرنىڭ شامان ئېتىقادىدا، بولۇپمۇ تۈركىي خەلقلەرنىڭ ئىپتىدائىي ئىشەنچ - ئېتىقادىدا يادرولۇق ئورۇن تۇتقان بولۇپ، ئۇنىڭ يۈكسەك ئورنىنى باشقا ھېچقانداق ئىلاھىي كۈچ بىلەن سېلىشتۇرۇش مۇمكىن ئەمەس ئىدى. «كۆك تەڭرى تۈركىي قوۋملارنىڭ قوغدىغۇچى ئىلاھى سۈپىتىدە مەيدانغا چىققان بولۇپ، بارلىق ئەقىل - پاراسەت ۋە ئىقتىدارنىڭ ئىگىسى ئىدى، ھەممە بارلىق تەڭرىلەردىن ئۈستۈن تۇرىدىغان يىگانە تەڭرى ئىدى...».[3] «كۆك تەڭرى ياراتقۇچى ھەم قوغدىغۇچى ئىدى. ئۇ دۆلەت ئىلاھى سۈپىتىدە، تۈركىي قوۋملارنى ھالاكەتلىك تەقدىردىن قۇتقۇلدۇراتتى. ئەگەر ئۇلار گۇناھ ئۆتكۈزسە جازالايتتى. ۋەزىيەت خەتەرلىك مىنۇتلارغا يۈزلەنگەندە، تۈركلەرنىڭ بىر ئوغلانىنى مەيدانغا چىقىرىپ، زەپەر قۇچقۇچى خاقانغا ئايلاندۇراتتى».[4] شۇڭا، «كۆك تەڭرى تۈركىي تىللىق خەلقلەرنىڭ مەنىۋى تۈۋرۈكى ۋە باشپاناھى سۈپىتىدە، پۈتكۈل خەلقنىڭ چوقۇنۇش ئوبيېكتىغا ئايلانغان».[5]

---

① قۇربان ۋەلى: «ئۇيغۇرلارنىڭ تارىختىن بۇيانقى دىنىي ئېتىقادلىرى ھەققىدە سېلىشتۇرما مۇلاھىزە» — «ئۈرۈمچى كەچلىك گېزىتى»، 1986 - يىل 12 - ئاينىڭ 5 - كۈنىدىكى سانى.

② قۇربان ۋەلى: «‹قۇتادغۇبىلىك› تىكى ‹بايات› ئاتالغۇسى ھەققىدە مۇلاھىزە» «بۇلاق» ژۇرنىلى، 1990 - يىللىق 2 - سان، 105 - بەت.

③ رېنې گرائۇد: «شەرقىي تۈرك خانلىقى مەڭگۈ تاشلىرىغا ئېنىقلىما»، 5 - بەت.

④ رېنې گرائۇد: «شەرقىي تۈرك خانلىقى مەڭگۈ تاشلىرىغا ئېنىقلىما»، 144 - بەت.

⑤ شۆزوڭجېڭ: «تۈركلەر تارىخى»، جۇڭگو ئىجتىمائىي پەنلەر نەشرىياتى، 1992 - يىل خەنزۇچە نەشرى، 726 - بەت.

خوش، تۈركىي قوۋملاردا كۆك تەڭرى ئېتىقادى شۇنچىلىك چوڭقۇر ئورۇن ئالغانىكەن، ئۇنداقتا ئۇنىڭ ماددىي مەنىدىكى كۆك (ئاسمان) بىلەن باغلىنىشى بارمۇ - يوق؟ كۆك رەڭ مۇقەددەسلىكى ئېتىقادىنىڭ مەنبەسى نەدە؟...

كۆك رەڭنى ئۇلۇغلاش، ئۇنى مۇقەددەس دەپ بىلىش قەدىمكى زاماندا شامان دىنى ئېتىقادىغا زىچ مۇناسىۋەتلىك بولغان چۈشەنچىلەرنىڭ بىرى. بىزگىچە يېتىپ كەلگەن تارىخىي ۋەسىقىلەردىن كۆك تۈرك خانلىقى (552 — 744) ۋە ئورخۇن ئۇيغۇر خانلىقى (744 — 840) دەۋرىدە ھەتتا ئۇنىڭدىنمۇ ئاۋۋالقى ھۇنلار سەلتەنىتى دەۋرىدىلا ئەجدادلىرىمىزنىڭ كۆك رەڭنى ئۇلۇغلىغانلىقىنىڭ ئىزلىرىنى ئۇچراتقىلى بولىدۇ. قەدىمكى زامانلاردا ئەجدادلىرىمىز كۆك (ئاسمان) نى «تەڭرى» دېگەن مۇقەددەس سۆز ئارقىلىقمۇ چۈشەندۈرگەن. مەھمۇد قەشقەرى: «خۇدا ئۇرغۇر كاپىرلار ئاسماننى ‹تەڭرى› دەيدۇ. ئۇلار كۆزلىرىگە چوڭ كۆرۈنگەن ھەرقانداق نەرسىنى — ئېگىز تاغ، يوغان دەرەخلەرنىمۇ ‹تەڭرى› دەيدۇ. شۇڭا، بۇنداق نەرسىلەرگە سەجدە قىلىدۇ. ئۇلار يەنە بىلىملىك ئادەمنى ‹تەڭرىكەن› دەيدۇ. بۇنداق ئازغۇنلىقتىن خۇدا ساقلىسۇن»[1] دەپ خاتىرىلەيدۇ. مەھمۇد قەشقەرىنىڭ بۇ يەردە «كاپىر» دەۋاتقىنى بۇددىست ئۇيغۇرلار ئىدى. ئاتاقلىق تۈركولوگ بارتولدمۇ: «تۈركىي مىللەتلىرىنىڭ روھىي ھالىتىنى پىششىق بىلىش ئۈچۈن، ئالدى بىلەن ئۇلارنىڭ دىنىي ئېتىقادىنى چۈشىنىش ناھايىتى مۇھىم. مەڭگۈ تاش ئابىدىلىرىدە پەقەت كۆك (ئاسمان) ۋە يەر (تۇپراق) گە بولغان ئېتىقاد تىلغا ئېلىنىدۇ. بولۇپمۇ ‹تۈركلەرنىڭ تەڭرىسى›، ‹تۈركلەرنىڭ يەر سۈيى› دېگەن جۈملىلەر كۆپ ئۇچرايدۇ. بۇ يەردىكى ‹تەڭرى› سۆزى ئېھتىمال ماددىي مەنىدىكى ‹كۆك› (ئاسمان)

---

① مەھمۇد قەشقەرى: «تۈركىي تىللار دىۋانى»، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، 1983 - يىل نەشرى، 3 - توم، 515 - بەت.

ۋە ئىلاھىي مەنىدىكى ‹ كۆك › (تەڭرى) نى كۆرسەتسە كېرەك»[1]
دەيدۇ. بىزنىڭ قارىشىمىزچە، كۆك رەڭنىڭ شۇ قەدەر ئۇلۇغ-
لىنىشى ئاسماننىڭ كۆك رەڭدە بولغانلىقىدىن بولسا كېرەك.
شامان ئېتىقادىدىكى ئەڭ يۇكسەك ئىلاھ — كۆك تەڭرىنىڭ
ئاسماننىڭ ئەڭ يۇقىرىسىدا تۇرۇشى، زۇمرەتتەك كۆكۈش ئاس-
ماننىڭ ئۇنى ئوراپ تۇرۇشى، تەبىئىي ھالدا كۆك رەڭنىڭ ئىلا-
ھىي تۈسىنى كەلتۈرۈپ چىقارغان. چۈنكى قەدىمكى ئەجدادلىرى-
مىزنىڭ نەزىرىدە كۆك تەڭرى (ئاسمان ئىلاھى) بارچە ئىلاھلار-
دىن ئۈستۈن تۇرىدىغان، گويا «ئولىمپىس تېغىدىكى خۇدالارنىڭ
خۇداسى — زېۋس» قا ئوخشاش، ھەممىۋا تەڭرىلەرنىڭ تەڭرىسى
ئىدى. شۇڭا، ئۇلار كۆك رەڭنى «ئىلاھىي رەڭ» ، «مۇقەددەس
رەڭ» دەپ قاراپ، كۆك رەڭ بىلەن باغلىنىدىغان بارلىق نەرسى-
لەرنى ياخشى كۆرگەن ھەتتا چوقۇنغان. شۇ دەۋرلەردە كۆك رەڭ
ئۇلارنىڭ ئېستېتىك تۇيغۇسىدا يۇكسەك ئورۇن تۇتقان.[2]

شامان دىنى تەتقىقاتچىسى ۋۇبىڭئەن ئەپەندى: «شىمالدىكى
مىللەتلەرنىڭ شامان دىنىدىكى كۆك (ئاسمان) نىڭ ئىلاھىي ئۇ-
قۇمى بولسىمۇ، لېكىن بىۋاسىتە كۆرگىلى بولىدىغان كۆكۈش
ئاسمان خۇددى ‹ ئاسماننىڭ گۇمبىزى بارىگاھسىمان › ، دېگەن شې-
ئىردىكىگە ئوخشاش، تۆۋرۈكى بار بوشلۇق سۈپىتىدە چۈشىنىل-
دۇ. بۇ يۇكسەك قاتلام ئىلاھ (تەڭرى) بىلەن ئىنسانلارنى ئاي-
رىپ تۇرىدۇ»[3] دەيدۇ. ئابدۇلقادىر ئىنانمۇ: «كۆك تۈرك ۋە
دەسلەپكى ئۇيغۇر خاقانلىقى دەۋرىدە ماددىي بىر بارلىق سۈپىتىدە
تەسەۋۋۇر قىلىنغان ‹ كۆك › بىلەن ئۇنىڭ ئىگىسى بولغان روھ

① ۋ. ۋ. بارتولد (رۇسىيە شەرقشۇناسى) : «ئوتتۇرا ئاسىيا تۈركلەر تارىخىدىن ئون ئىككى لېكسىيە» ، جۇڭگو ئىجتىمائىي پەنلەر نەشرىياتى، 1984 - يىل، خەنزۇچە نەشرى، 11.، 12 - بەتلەر.
② ئەسەت سۇلايمان: «قۇمۇل خەلق ناخشا - قوشاقلىرىدىن شامان دىنى ئىزنالىرىغا بىر نەزەر» — «شىنجاڭ ئۇنىۋېرسىتېتى ئىلمىي ژۇرنىلى» ، 1992 - يىللىق 4 - سان، 124 - بەت.
③ ۋۇ بىڭئەن: «سىرلىق شامان دۇنياسى» ، شاڭخەي ئۈچ بىرلەشمە نەشرىياتى، 1989. يىل، خەنزۇچە نەشرى، 8 - بەت.

بىر - بىرىدىن ئايرىلمىغان بولسا كېرەك»[1] دەپ قەيت قىلى-
دۇ. ئابدۇلقادىر ئىنان ئۆزىنىڭ يەنە بىر مۇھىم ئەسىرى «تارىخ-
تا ۋە بۈگۈن شامانىزم» دا: «قەدىمكى تۈرك تىلىدا ‹ تەڭرى ›
سۆزى كۆز بىلەن كۆرگىلى بولىدىغان كۆك (ئاسمان) ۋە ‹ ئال-
لا › دېگەن مەنىلەرنى بىلدۈرىدۇ»[2] دەيدۇ. ئۇ يەنە: «قەدىمكى
تۈرك تىلىدىكى «تەڭرى» سۆزى ھازىرقى ھەرقايسى تۈركىي
دىئالېكىتلاردا Tangara ، Tanri ، Tangri ، Tingri ،
Tengere ، Tengri ، Ture شەكىللىرىدە ئېيتىلىدۇ. ھازىرقى
شامان ئېتىقادىدىكى تۈركىي تىللىق خەلقلەر قوللىنىۋاتقان ‹ تەڭ-
رى › سۆزىنىڭ مەنىسى قەدىمكى تۈرك تىلىدىكى مەنىسى بىلەن
ئوخشاش. . . يۇقىرىدا ئېيتقىنىمىزدەك قەدىمكى تۈرك تىلىدا،
كۆك (ئاسمان، ساما) بىلەن «ئەڭ بۈيۈك روھ» نى ئىپادىلەيدى-
غان بىردىنبىر سۆز ‹ تەڭرى › دۇر. كۆك (كۆك رەڭ) ئۇنىڭ
سۈپىتىنى بىلدۈرۈش ئۈچۈن ئىشلىتىلىدۇ. ئىسلام دىنىغا بەي-
ئەت قىلىدىغان تۈركىي تىللىق خەلقلەر ‹ كۆك › سۆزىنى ‹ ئاس-
مان › مەنىسىدە، ‹ تەڭرى › سۆزىنى ‹ ئاللا › مەنىسىدە چۈشىنى-
دۇ»[3] دەپ كۆرسىتىدۇ.

دېمەك، قەدىمكى تۈركىي تىلىدا «كۆك» سۆزى ئەسلىدە
ماددىي مەنىدىكى «ئاسمان» ، «ساما» ، «كائىنات» نى بىلدۈرەت-
تى. كېيىن كۆك (ئاسمان) غا چوقۇنۇش ئېتىقادى تەدرىجىي
ھالدا ئاسماننىڭ روھىغا، يەنى كۆك تەڭرىگە چوقۇنۇشقا ئۆزگەر-
گەندىن كېيىن، «تەڭرى» سۆزى ئاسمان مەنىسىدىن باشقا،
ئاسمان ئىلاھىنىمۇ بىلدۈرىدىغان ئاتالغۇغا ئايلانغان، «تەڭرى»
سۆزىنىڭ دەسلەپكى «كۆك» (ئاسمان) مەنىسىدىن «ئاسمان

① ئابدۇلقادىر ئىنان (تۈركىيە) : «قەدىمكى تۈرك دىنى تارىخى» ، 17 - بەت.
② ئابدۇلقادىر ئىنان (تۈركىيە) : «تارىختا ۋە بۈگۈن شامانىزم» ، جۇڭگو ئىجتىمائىي پەنلەر ئاكادېمىيىسى مىللەتلەر تەتقىقات ئورنى. 1979 - يىل خەنزۇچە ئىچكى باسما. 33 - بەت. (Adbulkadir Inan; Tarihte ve Bugun Samanizm. Ankara 1972)
③ يۇقىرىقى كىتاب، 34 - بەت.

ئىلاھى»غا تەرەققىي قىلىشى، كۆك تەڭرى ئېتىقادىنىڭ ئورنىنى تېخىمۇ يۈكسەكلىككە ئىگە قىلغان. شۇنىڭ بىلەن زۇمرەتتەك كۆكۈش ئاسماننىڭ رەڭگى تەڭرىنىڭ ئىلاھىي سۈپىتىنى بىلدۈرىدىغان رەڭگە ئايلانغان ۋە كۆك رەڭ مۇقەددەسلىكى كېلىپ چىققان. خۇددى تەتقىقاتچى لاڭ يىڭ خانىم كۆرسىتىپ ئۆتكەندەك: «كۆك ئاسمان قەدىمكى تۈركىي قوۋملارنىڭ نەزىرىدە ئىنتايىن مۇقەددەس نەرسىگە ئايلانغان. تۈركىي تىللىق خەلقلەرنىڭ ئېپوسلىرىدا، قەھرىمانلار كۆككە قاراپ قەسەم ئىچىدۇ. كىمكى ۋەدىسىدىن يانسا كۆك (ئاسمان) نىڭ جازالىشىغا ئۇچرايدىغانلىقىغا چوڭقۇر ئىشىنىدۇ. ئاسماننىڭ رەڭگى كۆك بولغاچقا، تۈركىي تىللىق خەلقلەردە كۆك رەڭنى مۇقەددەس بىلىپ، كۆك رەڭ بىلەن مۇناسىۋەتلىك بولغان بارلىق نەرسىلەرنى ئۇلۇغلاش چۈشەنچىسى كېلىپ چىققان. ئۇلارنىڭ ئېپوسلىرىدا دائىم قەھرىمانلار ‹كۆك بۆرە›، ‹كۆك جال› دېگەن سۆزلەر بىلەن سۈپەتلىنىدۇ...».①

«ماناس» ئېپوسىدا، قەھرىمان ماناسنىڭ «كۆك بۆرە ماناس»، «كۆك جال ماناس» دەپ ئاتىلىشى؛ «ئوغۇزنامە»دە، ئوغۇزخاننىڭ تۇغۇلغان چاغدا يۈز - كۆزىنىڭ كۆپ - كۆك بولۇشى؛ ئورمانلىقتا ئاسماندىن بىر كۆك نۇرنىڭ چۈشۈشى بىلەن، دەرەخ كاۋىكىدا گۈزەل قىزنىڭ پەيدا بولۇشى؛ قىزنىڭ كۆزلىرىنىڭ كۆك ئاسماندىنمۇ كۆكرەك بولۇشى؛ كۆك نۇر ئىچىدىن پەيدا بولغان كۆك يايلىلىق، كۆك تۈكلۈك ئەركەك بۆرىنىڭ ئوغۇزخاننىڭ قوشۇنىغا يول باشلىشى... مانا بۇلارنىڭ ھەممىسى كۆك رەڭنى ئۇلۇغلاش ئاساسىدا مۇقەددەسلەشتۈرۈلگەن نەرسىلەردۇر. ھازىرغىچە قۇمۇل رايونىدا ساقلىنىپ

---

① لاڭ يىڭ / رېن چىن دورجى تۈزگەن: «ئالتاي تىللىرى سىستېمىسىدىكى مىللەتلەرنىڭ بايانىي ئەدەبىياتى ۋە شامان مەدەنىيىتى»، ئىچكى موڭغۇل ئۇنىۋېرسىتېتى نەشرىياتى، 1990 - يىل، خەنزۇچە نەشرى، 150 - بەتلەر.

كېلىۋاتقان قەدىمىيلىكى كۈچلۈك بولغان — «كۆك مەشرىپى» مۇ دەل كۆك رەڭ مۇقەددەسلىكىگە باغلىنىدىغان مۇراسىم ئادەتلىرىنىڭ بىرى ھېسابلىنىدۇ.

ئۇل خۇدانىڭ قۇدرىتى بىلەن،
بىرلا كۆكەردى شۇ كۆكۈم.
شاھى رەڭلىك، غۇنچە مەڭلىك،
دەرمەھەل ئۆستى كۆكۈم.

كۆك ئۆچكىنى ئۆلتۈرۈپ،
چەرۋىسىنى ئوتقا قاقلىسىلا.
كۆكنى تۇتقان بىز ئىدۇق،
بىزنىمۇ ئۇنتۇپ قالمىسىلا.

مېنىڭچە، «كۆك مەشرىپى» نىڭ شامان ئېتىقادىدىكى كۆك ئاسمانغا سىمۋول قىلىنغان كۆك رەڭ مۇقەددەسلىكى بىلەن مەلۇم باغلىنىشلىقى بولۇشى مۇمكىن. چۈنكى، شامانىزم ئېتىقادىدىن قارىغاندا سىمۋوللۇق رەڭلەر ئىنسانلار تۇرمۇشىنىڭ ئۇششاق تەرەپلىرىگىچە سىڭىپ كەتكەن. كۆك رەڭدىن ئەسەر بەرگۈچى تەبىئەتنىڭ جىمى رەڭدار جۇلاسى ئۆچكەن قىش پەسلىدە، كىشىلەرنىڭ مۇقەددەس كۆك رەڭدىكى يۇمران مايسىنى ئۆستۈرۈپ ئەي قىلىشى ۋە ئۇنى مەدھىيىلەپ بېيىتلەر توقۇشى، مەشرەپ - مۇراسىم ئۆتكۈزۈشى، ئەجەبا، بۈيۈك كۆك تەڭرىنىڭ بەلگىسىنى ئەكس ئەتتۈرگۈچى كۆك رەڭگە بولغان ئېتىقادنىڭ قالدۇقلىرىدىن دالالەت بەرمەمدۇ؟

ئۇنىڭدىن باشقا كۆك رەڭنى ئۇلۇغلاش قازاق، قىرغىز قاتارلىق چارۋىچىلىقنى ئاساس قىلغان تۈركىي تىللىق خەلقلەر ئارىسىدىمۇ ناھايىتى چوڭقۇر يىلتىز تارتقان. قازاق شائىرى

ئۆمەرغازى ئايتان ئوغلى بۇ ھەقتە مۇنداق دەيدۇ: «كۆك تۇس (رەڭ) قازاق تۇرمۇشىدا ئەڭ كەڭ قوللىنىلىدۇ. دىنىي ۋە مىستىك (ئەپسانىۋى) جەھەتتىن ‹كۆك ئۇرسۇن›، ‹كۆك سوققۇر›، ‹كۆك ئالغۇر› دېگەندەك قارغىش سۆزلەر ئۇچرايدۇ. بۇ يەردىكى ‹كۆك› سۆزى خاسىيەتلىك مەنىنى، يەنى ئۇلۇغ تەڭرى ۋە مۇقەددەس كۆك رەڭنى بىلدۇرىدۇ. قازاقلاردا ئەڭ ھۆرمەتلىك مېھمانغا كۆك قاشقا تاي سويۇلىدۇ. بالىلاردا بولىدىغان بىرخىل يۆتەل تۇرىنى ‹كۆك يۆتەل› دەپ ئاتايدۇ ۋە ئۇنىڭغا كۆك سېيىرنىڭ سۈتى دەۋا بولىدۇ دەيدۇ... تارىختا ئۆتكەن داڭدار شەخسلەر بىلەن ئەۋلىيا، باتۇرلارغىمۇ كۆك تۇس ئىسىم قىلىپ قويۇلغان. مەسىلەن، ئالتاي تۆرىلىرىنىڭ ئەڭ مەشھۇرلىرىدىن بىرىنىڭ ئېتى كۆگاداي، ۋاق ئۇرۇقىنىڭ مەشھۇر باتۇرىنىڭ ئېتى — ئەر كۆكچە. ‹سالىقا سامەن› داستانىدىكى ئەۋلىيانىڭ ئېتى — كۆكچە ئەۋلىيا، ‹كۆك جال›، ‹كۆك پېرىسى بار› دېگەن سۆزلەرمۇ بىكارغا ئېيتىلمايدۇ. ئۇنىڭدىكى ‹كۆك جال› بۆرىنىڭ كۆك يايلىنى كۆرسىتىدۇ. ئادەتتە ‹كۆك جال›، بۆرە ياكى بۆرىنىڭ كۆك يايلى دەپمۇ ئاتىلىدۇ. بۇنىڭدا ھېچنېمىدىن يانمايدىغان كۆك بۆرىنىڭ ئوبرازى بار. بەلگىلىك بىر ئادەمنىڭ ئەرلىكىنى، باتۇرلۇقىنى ۋە ھېچنېمىدىن يانماس قەيسەرلىكىنى ماختىغاندا كۆكجالنىڭ ئۆزى ياكى كۆكجالنىڭ ئۇرۇقى دەپ سۈپەتلەيدۇ...»[1]

ئەجدادلىرىمىز يەنە «كۆك» سۆزى بىلەن سۈپەتلىنىدىغان نۇرغۇن يەر - جاي نامىلىرىنى ۋە باشقا خاس ئاتالغۇلارنى مەيدانغا كەلتۈرگەن. مەسىلەن، يەر - جاي نامىلىرىدىن كۆكنۇر (چىڭخەي كۆلى)، كۆكچىتاغ، كۆكيار، كۆك تۆپە، كۆك داۋان، كۆك قۇدۇق... ۋە باشقىلار؛ مىللەت نامىلىرىدىن كۆك تۈرك،

[1] ئۆمەرغازى ئايتان ئوغلى: «بۆرە ۋە كۆك تۇس» — «مۇرا» ژۇرنىلى (قازاقچە)، 1986 - يىللىق 1 - سان 113 - ، 114 - بەتلەر.

كۆك مونچاق... قاتارلىقلار؛ ئىلاھ نامىلىرىدىن كۆك تەڭرى، كۆك بۆرە... قاتارلىقلار؛ سۈپەت سۆزلىرىدىن كۆك بۆرەك (قورقماس)، كۆك كۆز... ۋاھاكازالار.

ئۇيغۇر قاتارلىق تۈركىي تىللىق خەلقلەر قەدىمدىن تارتىپلا كۆك رەڭنى ئالاھىدە قەدىرلەپ، ئۇنى ئۆزىنىڭ مىللىي بەلگىسى قىلىپ كەلگەن. تۇغ - بايراقلىرىنىمۇ سىياھ (قېنىق كۆك) رەڭدە لاھىيىلىگەن. فىردەۋسىنىڭ «شاھنامە» سىگە ئوخشاش قەدىمكى ئىران قەھرىمانلىق داستانىدا: «ئىران - تۇراندىن ئىبارەت ئىككى تەرەپنىڭ قەھرىمانلىرىنى ۋە ئوردىلىرىنىڭ سىرتىدىكى بايراقلىرىنى تىلغا ئالىدۇ. مۇشۇ مەلۇماتلاردىن قارىغاندا، تۈركلەرنىڭ ۋە بۈيۈك تۈرك ھۆكۈمدارى ئافراسىيابنىڭ بايرىقى سىياھ (قېنىق كۆك) رەڭدە ئىكەن...».[1] ھەتتا تارىم ۋادىسىدىكى ئۇيغۇرلار بۇددىزمغا ئېتىقاد قىلغان دەۋرلەردىمۇ كۆك رەڭنى ئالاھىدە قەدىرلەپ ئىشلەتكەن. «ئوتتۇرا ئاسىيادىكى كارۋان توپلىرى ئەڭ كۆپ كېلىدىغان قايناق بازار كۇچادا كۆك رەڭ تۈرلۈك ساھەلەردە كەڭ قوللىنىلغان، بۇ يەردىكى نۇرغۇنلىغان بۇددىزم رەسىملىرىدە كۆك رەڭنىڭ يېشىل رەڭگە ماسلىشىپ، باشقا ھەرقانداق رەڭلەردىنمۇ بەكرەك گەۋدىلەنگەنلىكىنى كۆرۈۋېلىش تەس ئەمەس».[2] مەھمۇد قەشقەرى «تۈركىي تىللار دىۋانى» دا، ‹تۆمۈر› سۆزىگە ئىزاھات بېرىپ مۇنداق دەيدۇ: «بۇ سۆز kök tümur karu turmas دېگەن ماقالىدىمۇ كەلگەن. بۇ ‹كۆك تۆمۈر بىكار تۇرمايدۇ. تەگكەن يېرىنى يارىلايدۇ› دېگەن بولىدۇ. بۇنىڭ باشقا بىر مەنىسىمۇ بار. قىرغىز، ياباقۇ، قىپچاق ۋە باشقا خەلقلەر قەسەم ئىچكەندە ياكى ۋەدە قىلغاندا، قىلىچنى يالىڭاچلاپ، ئالدىغا كۆندىلەڭ قويىدۇ - دە ‹بۇ كۆك

[1] «ئىسلام ئېنسىكلوپېدىيىسى»، ئىستانبۇل، 1979 - يىل تۈركچە نەشرى، 2 - توم، 404 - بەت.

[2] «دىن ئېنسىكلوپېدىيىسى»، نيۇ - يورك، 1987 - يىل ئىنگلىزچە نەشرى، 3 - توم، 564 - بەت.

كىرسۇن، قىزىل چىقسۇن، دەيدۇ. بۇ ‹ۋەدە بۇزۇلسا، قىلىچ قانغا بويالسۇن، تۆمۈر ئۆچ ئالسۇن› دېگەن بولىدۇ. چۈنكى ئۇلار كۆك تۆمۈرگە ھۆرمەت قىلىدۇ».[1] بۇلارنىڭ ھەممىسى شامان ئېتىقادىدىكى كۆك تەڭرىنىڭ سۈپىتى بولغان كۆك رەڭ ئاساسىدا مۇقەددەسلەشتۈرۈلگەن نەرسىلەردۇر. «تۈركىي قوۋملارنىڭ شامان ئېتىقادىدا، كۆك تەڭرى ھەممىگە قادىر، ھەممىنى بېسىپ چۈشىدىغان ئىلاھىي كۈچ ھېسابلىنىدۇ. دۇنيا كۆك تەڭرى تەرىپىدىن يارىتىلىدۇ. يەر يۈزىدىكى شامان (قام) لار كۆك تەڭرى تەرىپىدىن ئەۋەتىلىدۇ. قەھرىمانلارمۇ كۆك تەڭرىگە بەيئەت قىلغاندىلا، ئاندىن غەلىبىدىن غەلىبىگە ئېرىشەلەيدۇ، ئۇ تۇغماس ئاياللارغا پەرزەنت ئاتا قىلالايدۇ. كىشىلەرنىڭ ئۈمىدىنى رېئاللىققا ئايلاندۇرالايدۇ».[2]

دېمەك، ئۇيغۇر قاتارلىق تۈركىي تىللىق خەلقلەردە كۆك تەڭرى ئېتىقادى شۇنچىلىك چوڭقۇر ئورۇن ئالغان بولۇپ، ئۇنىڭ تەسىر كۈچى تۇرمۇشنىڭ بارلىق تەرەپلىرىگە سىڭىپ كەتكەن. بولۇپمۇ كۆككە ۋە كۆك تەڭرىگە چوقۇنۇشتىن كېلىپ چىققان كۆك رەڭ مۇقەددەسلىكى بىزنىڭ دىققىتىمىزنى ئالاھىدە جەلپ قىلىدۇ، تەيۋەنلىك ئۇيغۇرشۇناس ليۇ يىتاڭ (刘义堂) ئەپەندى «ئوغۇزنامە» نىڭ پارچىسىنى تەتقىق قىلىپ مۇنداق دەيدۇ: «بۇ پارچىدا (‹ئوغۇزنامە› داستانىنى دېمەكچى) كۆپ قېتىم كۆك رەڭ تىلغا ئېلىنىدۇ. تاڭ دەۋرىدە تۈركلەر ئۆزلىرىنى كۆك تۈرك (kök Turk) دەپ ئاتايدۇ (‹كۆلتېگىن مەڭگۈ تېشى› شەرق تەرەپ، 3 - قۇر). ئۇيغۇرلارنىڭ ئاسمانىنى ۋە كۆك رەڭنى پەقەت بىرلا سۆز ‹كۆك› بىلەن ئاتىشىنىڭ ئۇلارنىڭ دىنىي ئېتىقادى بىلەن باغلىنىشى بار. چۈنكى ئۇلارنىڭ

[1] مەھمۇد قەشقەرى: «تۈركىي تىللار دىۋانى»، 1 - توم، 468 - ، 469 - بەتلەر.
[2] لاڭ يىڭ، رېنچىن دورجى تۆرگىن: «ئالتاي تىللىرى سىستېمىسىدىكى مىللەتلەرنىڭ بايان ئەدەبىياتى ۋە شامان مەدەنىيىتى»، 150 - ، 151 - بەتلەر.

ئەجدادلىرى قام يەنى شامان دىنىغا ئېتىقاد قىلغان. شامانلارنىڭ قارىشىچە، جەننەت كۆك (ئاسمان) تە بولۇپ، ئىلاھلارمۇ شۇ يەردە تۇرىدىكەن، مانا بۇ ئۇلارنىڭ كۆك تەڭرى ئېتىقادى ئىدى. ئاسماننىڭ رەڭگى كۆك بولغاچقا، ‹كۆك› سۆزى ئەرشنى ۋە جەننەتنى بىلدۈرگەن ۋە مۇقەددەس دەپ قارالغان. شۇڭا، كۆك رەڭ قەدىمكى تۈرك ۋە ئۇيغۇرلارنىڭ دۆلەت بەلگىسى ۋە دۆلەت رېڭى بولغان. مۇقەددەس دەپ قارالغان نەرسىلەرنىڭ ھەممىسى كۆك رەڭ بىلەن تەرىپلەنگەن. ‹كۆك تۈرك›، ‹كۆك بۆرە› دېگەن ناملارمۇ شۇنىڭ جۈملىسىدىندۇر...»[1]

تۈركىيىلىك مەشھۇر ئالىم، پروفېسسور، دوكتور باھاۋىدىن ئۆگەل ئۆزىنىڭ ئون توملۇق «تۈرك مەدەنىيەت تارىخىغا كىرىش» ناملىق بۈيۈك ئەمگىكىنىڭ 1 - تومىدا، قەدىمكى تۈركلەردىكى ‹كۆك› ئېتىقادى ۋە كۆك رەڭ مۇقەددەسلىكى توغرىسىدا توختىلىپ مۇنداق دەيدۇ: «ئوتتۇرا ئاسىيادىكى ئاتلىق قوۋملار ئۈچۈن كۆك ھەرقانداق شەيئىنىڭ ئۈستىدە تۇراتتى. قەدىمكى تۈركلەرنىڭ كۆڭۈل بۆلگەن نەرسىلىرى ئىچىدە تەبىئەتنىڭ تۈس - رېڭى ئىنتايىن مۇھىم ئورۇندا تۇراتتى. ھەممە يەردە رەڭ بولاتتى، ھەرقانداق نەرسىگە رەڭ بېرەتتى، ھېچقانداق شەيئىنى رەڭسىز سۆزلىمەيتتى. رەڭلەر ئۇلارنىڭ روھىي دۇنياسىنى تولدۇرغان ئەڭ ئۇنۇملۇك سىمۋوللار ئىدى... رەڭ دۇنياسى ئۇلارنىڭ كۆزلىرىدىلا ئەمەس، بەلكى خىياللىرىدا ۋە قەلبلىرىدىمۇ بار ئىدى. ئەمما ئۇلار ئۈچۈن رەڭلەرنىڭ رېڭى ۋە رەڭلەرنىڭ ئەڭ گۈزىلىمۇ بار ئىدى. ساما رەڭگى، يەنى ‹كۆك رەڭ›، ھەممە شەيئىنىڭ ئۈستىدە تۇراتتى. پۈتكۈل گۈزەللىك ۋە جىمى مۇقەددەسلىك ئۇنىڭغا مەجەسسەملەشكەنىدى. تۈركلەر كۆك رەڭنى ناھايىتى سۆيەتتى. ئەمما ئۇنىڭدىن بەكمۇ قورقاتتى.

[1] ليۇ يىتاڭ (تەيۋەن): «ئۇيغۇرلار ھەققىدە تەتقىقات»، تەيۋەن جېڭجۇڭ كىتابخانىسى نەشرىياتى، خەنزۇچە نەشرى، 72 - ، 73 - بەتلەر.

بۇ خىل قورقۇش ھۆرمەت تۇيغۇسى بىلەن بىرلىشىپ كەتكەندى. ھۆرمەتكە سازاۋەر ھەرقانداق شەيئى كۆك رەڭدە ئىدى. بۇنداق گۈزەللىك تۇيغۇسىنى پۈتكۈل تۈرك ئەدەبىياتىدىن تاپقىلى بولاتتى. ئەگەردە تۈركلەر بىر كىمنى ‹كۆك ساقاللىق› دېسە، بىلىش لازىمكى، بۇ شەخس ئۇلۇغ بىر كىشى ياكى تەڭرىنىڭ بىر ئەلچىسى ئىدى. ياشانغان، تەجرىبىلىك، يۇرتىغا كۆپ خىزمەتلەر قىلغان كىشىلەرمۇ ‹كۆك ساقاللىق› دەپ تەرىپلىنەتتى».①

كۆك رەڭ گۈزەللىكى تاكى بۈگۈنكى كۈنگە قەدەر، ئۇيغۇرلار تۇرمۇشىدىمۇ ئالاھىدە گەۋدىلىك ئىپادىلىنىپ كەلمەكتە. ئۇيغۇرلاردا ئەرلەر كۆپىنچە كۆك رەڭلىك كىيىم كىيىدۇ. ئاياللار كۆك رەڭلىك ياغلىق سېلىشنى ياخشى كۆرىدۇ. ئۆيلىرىنى كۆپ ھاللاردا كۆك رەڭدە ئاقارتىدۇ. . .

دېمەك، رەڭ گۈزەللىكى نۇقتىسىدىن، ئۇيغۇر ۋە تۈركىي تىللىق خەلقلەرنىڭ كۆك رەڭگە بولغان ھېرىسمەنلىكى، ئېتىقادى ۋە ياخشى كۆرۈش تۇيغۇسى يۇكسەك پەللىگە يەتكەن. قەدىمىي تۈركىي قوۋملاردىكى كۆك رەڭنى ئۇلۇغلاش ئادىتى كېيىنكى دەۋرلەرگە كەلگەندە موڭغۇللارغىمۇ كۈچلۈك تەسىر كۆرسەتكەن. نەتىجىدە موڭغۇللار تۇرمۇشىدىمۇ كۆك رەڭنى ئۇلۇغلاش، ئۇنى خاسىيەتلىك دەپ بىلىش قارىشى شەكىللەنگەن. ئۇنىڭ ئۈستىگە موڭغۇللارمۇ ئۇزاق مەزگىل شامان دىنىغا ئېتىقاد قىلغاچقا، كۆك تەڭرى ۋە ئۇنىڭ ئىلاھىي سۈپىتى ھېسابلانغان كۆك رەڭگە ھۆرمەت قىلاتتى. موڭغۇلىيە ئالىمى سېبور، موڭغۇللاردىكى كۆك رەڭ مۇقەددەسلىكى ھەققىدە توختىلىپ مۇنداق دەيدۇ: «تارىخىي ماتېرىياللارغا قارىغاندا، بىزنىڭ ئەجدادلىرىمىز قەدىمكى دەۋردە دۆلەت قۇرغان ۋاقىتتا، دۆلىتىگە ‹كۆك موڭغۇل

① باھاۋىدىن ئۆگەل (تۈركىيە): «تۈرك مەدەنىيەت تارىخىغا كىرىش»، ئەنقەرە، 1991-يىل تۈركچە نەشرى، 1-توم، 57-، 59-بەتلەر.
(Prof. Dr. Bahaeddin Ugel: Turk Kultur Tarihine giris, Cilt1, ss. 75 -- 95. Kultur bakan ligi Yayinlari, Ankara — 1991)

خاندانلىقى› دەپ ئىسىم قويغان. بايرىقىنى كۆك رەڭدە لاھىيىلىگەن. ھەربىي قوشۇنىنى ‹كۆك تۇغلۇق قوشۇن› دەپ ئاتىغان. خاندانلىق پايتەختىنى ‹كۆك شەھەر› (كۆكخوت)، خاقان ئوردىسىنى ‹كۆك ئوردا›، خاندانلىق تارىخىنى ‹كۆك بىتىگ› ياكى ‹كۆك تارىخ› دەپ ئاتىغان. . . قەدىمكى موڭغۇللار ئاسماننىڭ رەڭگىنى ھۆرمەتلەپ، ئۇنى تەبىئەت دۇنياسىدىكى مەڭگۈ گۈزەل رەڭ دەپ قارىغان. ئۆزلىرىنىڭ دۆلىتىنىڭمۇ خۇددى مەڭگۈلۈك كۆكۈش ئاسماندەك ئەبەدىي گۈللەپ ياشىنىشىنى ئۈمىد قىلىپ، ‹كۆك موڭغۇل خاندانلىقى› دەپ ئاتىغان».①

يۇقىرىقى پۈتكۈل بايانلىرىمىزدىن قەدىمكى ئۇيغۇر ۋە تۈركىي تىللىق خەلقلەرنىڭ كۆككە چوقۇنۇش ۋە كۆك تەڭرىگە ئېتىقاد قىلىش نەتىجىسىدە، كۆك رەڭنى مۇقەددەسلەشتۈرگەنلىكىنى ھېس قىلالايمىز. بىزنىڭ ئەجدادلىرىمىز كۆك تەڭرىنىڭ سۈپىتى بولغان كۆك رەڭنى پۈتكۈل ئۇلۇغلۇق، پۈتكۈل خاسىيەتلىك ۋە پۈتكۈل گۈزەللىك مۇجەسسەملەنگەن رەڭ دەپ قاراپ، ئۇنىڭ بىلەن باغلىنىدىغان بارلىق شەيئىلەرنى ئۇلۇغلىغان. كۆك رەڭنى بارلىق رەڭلەرنىڭ ئۈستىگە قويغان. شۇنىڭ بىلەن كۆك رەڭ ئۇلارنىڭ ئېستېتىك تۇيغۇسىدا يۇكسەك ئورۇن ئىگىلىگەن.

بىزنىڭ قارىشىمىزچە، بۆرىنىڭ توتېم قىلىنىشىدىكى مۇھىم بىر ئېستېتىك سەۋەب، دەل كۆككە چوقۇنۇشتىن كېلىپ چىققان كۆك رەڭ مۇقەددەسلىكى بىلەن باغلانسا كېرەك. چۈنكى بۆرىنىڭ فىزىئولوگىيىلىك خۇسۇسىيىتى ياكى سىرتقى كۆرۈنۈشىدىن قارىغاندا، كۆزگە ھەممىدىن بەكرەك چېلىقىدىغىنى ئۇنىڭ رەڭگى ئىدى. گەرچە ئوخشىمىغان جۇغراپىيىلىك مۇھىتقا قاراپ، بۆرىلەرنىڭ رەڭگىمۇ ئۆزگىرىپ تۇرسىمۇ، لېكىن «بۆ-

① سېبور (موڭغۇلىيە): «موڭغۇللار ئۇلۇغلايدىغان رەڭلەر» -- «مىللەتلەر تەرجىمىلىرى» ژۇرنىلى (خەنزۇچە)، 1987-يىللىق 4-سان، 52-بەت.

رىلەرنىڭ مۇتلەق كۆپچىلىكى كۆكۈش كۇلرەڭ كېلىدۇ» . [1]
بولۇپمۇ ئىچكى ئاسىيا رايونىدىكى بۆرىلەرنىڭ رەڭگى ئاساسەن
سۇر (كۆك) رەڭگە مايىل كېلىدۇ. «جۇغراپىيىلىك ئۆزگىرىش-
نىڭ چوڭراق بولۇشى سەۋەبلىك، ئوخشاش بىر رايوندىكى بۆرى-
لەرنىڭ تۈك رەڭگىدىمۇ ئوخشىماسلىقلار كېلىپ چىققان. شىن-
جاڭ ۋە غەربىي شىمال رايونىدىكى بۆرىلەرنىڭ كۆپ قىسمى سۇر
رەڭ كېلىدۇ» . [2] بۇنىڭدىن قارىغاندا، سۇر كۆك رەڭ بۆرىلەر-
نىڭ ئاساسىي رەڭگى بولۇپ، ئۇ كۆك ئاسماننىڭ رەڭگى بىلەن
بىردەكلىككە ئىگە. بىزنىڭ ئەجدادلىرىمىز ئۇزاق مۇددەتلىك
ئوۋچىلىق ۋە چارۋىچىلىق تۇرمۇشى داۋامىدا، بۆرىدىن ئىبارەت
بۇ يىرتقۇچ ھايۋاننىڭ سىرتقى قىياپىتىدىن ئۆزلىرى چوقۇنىد-
غان كۆك تەڭرىنىڭ ئىلاھىي تۇسىنى، يەنى مۇقەددەس كۆك
رەڭنى ھېس قىلىشقان.

دەرۋەقە، ئىپتىدائىي ئىنسانلاردا ئوبرازلىق تەپەككۇر ئاسا-
سىي ئورۇندا تۇرغاچقا، ئۇلار كۆپرەك شەيئىلەرنىڭ سىرتقى
كۆرۈنۈشى، رەڭگى ۋە قىياپىتىگە دىققەت قىلغان. شۇنىڭدەك
ئۇلارنىڭ تاشقى ئوبرازىدىن ئۇلارغا باھا بەرگەن. خۇددى كىچىك
باللار مەلۇم بىر نەرسىنى كۆرگەندىن كېيىن، خېلى ئۇزاقلار-
غىچە ئۇلاردا ئاشۇ نەرسىنىڭ غۇۋا سىماسى (سايىسى) قالغان-
دەك، ئىپتىدائىي ئىنسانلاردىمۇ بىرخىل قالدۇق سېزىم
(eidetic) ئىقتىدارى بولغان. نەتىجىدە مۇشۇ خىل قالدۇق سې-
زىم ئۇلارنىڭ ئۇلانما تەسەۋۋۇرىنى قاناتلاندۇرغان. «ئۇزاق مۇد-
دەتلىك ئوۋچىلىق ھاياتى داۋامىدا، تارىختىن ئاۋۋالقى ئىنسانلار
توپىدا، ئۇندۇرمە ھالەتتىكى توتېم ئېڭى ئۇلارنىڭ كوللېكتىپ
تەسەۋۋۇر چەمبىرىكىنى شەكىللەندۈرگەن. ئۇلار بىلەن توتېم

[1] «گرولىر ئاكادېمىيىسىنىڭ ئېنسىكلوپېدىيىسى» ، 1983 ـ يىل ئىنگلىزچە نەشرى،
20 ـ توم، 196 ـ بەت.
[2] «جۇڭگو ھايۋانلار تەزكىرىسى» ، پەن نەشرىياتى، 1987 ـ يىل، خەنزۇچە نەشرى،
گۆشخور ھايۋانلار قىسمى، 8 ـ جىلد، 47 ـ بەت.

ھايۋان ئوتتۇرىسىدىكى سانسىز قېتىملىق ئۇچرىشىش جەريانىدا،
توتېم ھايۋاننىڭ سىرتقى قىياپىتى ئۇلارنىڭ سەزگۈلىرىگە تەسىر
كۆرسىتىپ، ئۇلارنىڭ چوڭ مېڭىسىدە ئوبرازلىق تەسىرات قال-
دۇرغان. شۇڭا، ئۇلار توتېم ھايۋان كۆز ئالدىدا مەۋجۇت بولمى-
غان چاغدىمۇ، ئۇنىڭ ئوبرازلىق قىياپىتىنى ئەسلىيەلىگەن ۋە
كۆز ئالدىغا كەلتۈرەلىگەن. بۇ خىل قالدۇق سېزىم ئەڭ دەسلەپ-
كى توتېم ھايۋانغا بولغان تەسىراتنى پەيدا قىلغان» . [1]

ئەجدادلىرىمىزنىڭ بۆرىدىن ئالغان ئەڭ دەسلەپكى تەسىراتى
ياكى «قالدۇق سېزىم» ى، دەل بۆرىنىڭ «كۆك تۈكلۈك، كۆك
ياللىق» ئالاھىدە سىرتقى قىياپىتى ئىدى. بۆرىنىڭ مانا مۇشۇ
كۆك رەڭلىك قىياپىتى ئۇلارنىڭ ساددا تەسەۋۋۇرىنىڭ قانىتىنى
بەشتى. ئۇلار كۆك تۈكلۈك بۆرىنى كۆرگەن ئاشۇ دەقىقىدە
بىردىنلا ئۇلانما تەسەۋۋۇرىدا كۆك تەڭرىنىڭ سۈپىتى بولغان
كۆك تۇس (رەڭ) جەۋلان قىلدى. شۇنىڭ بىلەن بۆرىنىڭ ۋۇجۇد-
دىن تەڭرىنىڭ سىماسىنى ۋە ئىلاھىي قىياپىتىنى ھېس قىلالىدى.

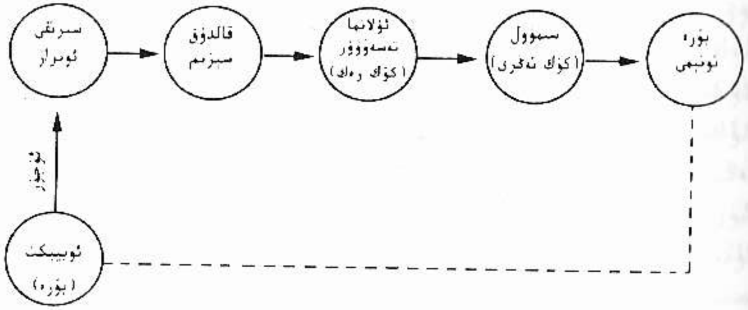

6 ـ رەسىم. بۆرە توتېمىنىڭ كېلىپ چىقىشىدىكى ئىستې-
تىك قۇرۇلما

[1] جىاڭ يۈەنجي: «توتېم ئېستېتىكىسى ۋە ھازىرقى زامان كىشىلىرى» ، شۆلىن نەشرى-
ياتى، 1992 ـ يىل، خەنزۇچە نەشرى، 71 ـ بەت.

دىمەك، ئىپتىدائىي ئىنسانلاردىكى ساددا تەسەۋۋۇر، يەنى
ئوبرازلىق تەسەۋۋۇر بۆرە توتېمىنىڭ كېلىپ چىقىشىدا قوزغاـ
قۇچلۇق رول ئوينىغان، تەقلىد قىلىش بولسا كۈۋرۈك بولغان.
ئۇ بۆرە بىلەن تەڭرىنى تۇتاشتۇرغان. تويىنبى (Arnold
Toynbee) ئۆزىنىڭ «تارىخ تەتقىقاتى» ناملىق ئەسىرىدە: «تەقـ
لىد قىلىش ئىپتىدائىي ئىنسانلاردا ئومۇملاشقان بىر ئىقتىدار
ھېسابلىنىدۇ»[1] دەيدۇ. دارۋىنمۇ «ئادەمگە نىسبەتەن ئېيتقانـ
دا، تەقلىد قىلىش ئىقتىدارى ناھايىتى كۈچلۈك بولىدۇ. . .
ياۋايى كىشىلەردىمۇ شۇنداق»[2] دەپ كۆرسىتىدۇ. بىزنىڭ ئەجـ
دادلىرىمىز بۆرىنىڭ ۋۇجۇدىدىن تەڭرىنىڭ قىياپىتىنى كۆرگەن
ۋە ئۇنى كۆك تەڭرىگە تەقلىد ياكى سىمۋول قىلىپ، تەڭرى
قىياپىتىدىكى بۆرە توتېمىنى ياراتقان.

7 - رەسىم. بۆرە توتېمىنىڭ كېلىپ چىقىشىدىكى سىمۋولـ
لۇق تەسەۋۋۇر قاتلىمى

① تويىنبى (ئەنگلىيە) : «تارىخ تەتقىقاتى»، شاڭخەي خەلق نەشرىياتى، 1986 - يىل. خەنزۇچە نەشرى، 1 - كىتاب، 273 - بەت.
② دارۋىن: «ئىنسانىيەتنىڭ كېلىپ چىقىشى»، سودا نەشرىياتى، 1986 - يىل، خەنزۇچە نەشرى، 1 - كىتاب، 109 - بەت.

گېرمان پەيلاسوپى گېگېل: «سىمۋولنىڭ ئىككى خىل مۇـ
قەررەر ئېلېمېنتى بولۇپ، بىرى مەنىسى، يەنە بىرى مۇشۇ
مەنىنىڭ ئىپادىلىنىشىدۇر. مەنە بىرخىل ئۇقۇم ياكى ئوبيېكت
بولۇپ، ئۇنىڭ قانداق مەزمۇنغا ئىگە بولۇشىدىن قەتئىينەزەر،
ئىپادىلىنىشى بىرخىل ھېسسىي مەۋجۇدلۇق ياكى ئوبرازدۇر»[1]
دەيدۇ. قەدىمكى ئەجدادلىرىمىزنىڭ كوللېكتىپ يۇشۇرۇن ئېـ
ڭىدا، كۆك تەڭرىنىڭ سۈپىتى بولغان كۆك رەڭ ۋە ئۇنىڭ
مىسلىسىز خاسىيىتى چوڭقۇر دەرىجىدە جۇغلانغان بولۇپ، ھەر
زامان ئىپادىلىنىشنى كۈتۈپ تۇراتتى، چۈنكى «ئاتلىق تۈركلەرـ
نىڭ ئەتراپىنى ئوراپ تۇرغان بۈيۈك شەيئى دەل كۆكنىڭ چەكـ
سىزلىكى ۋە تىنىقلىقى ئىدى. قەلبىنى ۋە كۆزلىرىنى تالدۇرغانـ
مۇ كۆكنىڭ زۇمرەتتەك تىنىقلىقى ئىچىدە جەۋلان قىلىپ تۇرغان
تاغ - داللار ئىدى. ئۇلارنىڭ كۆڭلىدە ۋە قەلبىدە بۇلاردىنمۇ
گۈزەل ۋە بۇلاردىنمۇ ئۇلۇغ شەيئىلەر يوق ئىدى، پۈتۈن كۈچلەر
ۋە پۈتۈن گۈزەللىكلەر كۆكتە توپلانغانىدى. كۆكنىڭ پارچىسى
يوق ئىدى. ئۇ بىرخىل رەڭلىكى ۋە تىنىقلىقى بىلەن بىر پۈتۈنـ
لۈك ھاسىل قىلغانىدى. جىمى مۇقەددەسلىك ۋە گۈزەللىك
كۆكتە ئىدى. شۇڭا، تۈركلەرنىڭ تەڭرىسىمۇ كۆكتەك ئۇلۇغ،
كۆك (ئاسمان) غا ئوخشاش تەنھا ئىدى. . . ».[2] ئۇلار كۆك
تەڭرىنىڭ مانا مۇشۇنداق ئۇلۇغلىقىنى ئۇنىڭ سۈپىتىنىڭ نەقەدەر
گۈزەل، نەقەدەر يېقىملىق ئىكەنلىكىنى ھېس قىلىۋاتقان ۋە
ئۇنىڭدىن ھەم قورقۇپ، ھەم زوق ئېلىۋاتقان بىرچاغدا، تۇيۇقـ
سىز تەڭرى سۈپەت بىر مەخلۇقنى كۆرۈپ قالدى. بۇ مەخلۇق
«كۆك تۈكلۈك، كۆك يايلىلىق» بۆرە ئىدى! ئۇلار بۆرىنىڭ
سىرتقى قىياپىتىدىن، بولۇپمۇ ئۇنىڭ ئىلاھىي «كۆك رەڭ» لىك

① گېگېل (گېرمانىيە) : «ئېستېتىكا»، سودا نەشرىياتى، 1981 - يىل، خەنزۇچە نەشرى، 2 - توم، 10 - بەت.
② باھاۋىدىن ئۆگەل (تۈركىيە) : «تۈرك مەدەنىيەت تارىخىغا كىرىش»، 1 - توم، 68 بەت.

ئوبرازىدىن چەكسىز سۆيۈنۈپ كەتتى. . . چۈنكى ئۇلار يەر يۈزىدىن ئۆزلىرىگە بىر مەنىۋى تۈۋرۈك ئىزدەۋاتقاندا، بۆرىنىڭ ۋۇجۇدىدىن تەڭرىلىك سىمۋولىغا ئېرىشكەنىدى. خۇددى گېرمان ئالىمى ئېرنېست كاسىر ئېيتقاندەك: «گەرچە توتېم هايۋان مۇقەددەس بولسىمۇ، لېكىن ئۇنىڭ مۇقەددەسلىكىنى ئۇنىڭ سىمۋوللۇق تۈسىگە سېلىشتۇرغاندا ئىككىنچى ئورۇندا تۇراتتى. . . ». ①

خەنزۇ مەنبەلىرىدە خاتىرىگە ئېلىنغان مۇنداق بىر ئەپسانە بىزنىڭ پىكرىمىزنى تېخىمۇ دەلىللەيدۇ: «هۇن تەڭرىقۇتىنىڭ بىكەسى ئىككى قىز تۇغقان. قىزلار ناهايىتى چىرايلىق بولغاچقا، كىشىلەر بۇ قىزلارنى ‹پەرىزات› دېيىشكەن. هۇن تەڭرىقۇتى: ‹قىزلىرىم قانداق كىشىلەر بىلەن جۆرە بولۇشى مۇمكىن؟ ئۇلار تەڭرى بىلەن جۆرىلەشسە بولىدۇ› دەپتۇ. شۇنىڭ بىلەن تەڭرىقۇت شىمالدىكى ئادەم قەدىمى يەتمىگەن بىر جايغا تاملىرى ئېگىز بىر قورغان سالدۇرۇپتۇ هەم قىزلىرىنى قورغانغا جايلاشتۇرۇپ: ‹قىزلىرىمنى تەڭرىنىڭ ئۆزى كېلىپ قوبۇل قىلىشىنى ئۈمىد قىلىمەن› دەپتۇ. . . كېيىن قورغان ئەتراپىغا بىر ئەركەك بۆرە پەيدا بولۇپ، قورغاننى ياقىلاپ هۇۋلايدىغان بوپتۇ. بۆرە قورغان تېمىنىڭ تۈۋىنى كولاپ ئۇۋا ياساپتۇ. كۈنلەر ئۆتۈۋېرىپتۇ. بۆرە كەتمەپتۇ، كۈنلەرنىڭ بىرىدە قىزلارنىڭ كىچىكى ئاچىسىغا: ‹دادام بىزنى مۇشۇ قورغانغا جايلاشتۇرۇپ قويغاندا، تەڭرى بىلەن بىرگە بولۇشىمىزنى ئارزۇ قىلغان. بۈگۈنكى كۈنگە كەلگەندە بۆرە پەيدا بولدى. ئۇ بىر ئىلاهىي مەخلۇق ياكى بۆرە قىياپىتىدە كەلگەن تەڭرىنىڭ ئۆزىدۇر› دەپتۇ ۋە قورغاندىن چىقىپ بۆرىگە جۆرە بولماقچى بوپتۇ. بۇ ئىشنى ئاچىسى توسقان بولسىمۇ، لېكىن سىڭلىسى قۇلاق سالماي، قورغاندىن چىقىپ بۆرە

① «مەدەنىيەت ئىنسانشۇناسلىقىنىڭ نەزەرىيىۋى قۇرۇلمىسى»، جېجياڭ خەلق نەشرىياتى، 1988 - يىل، خەنزۇچە نەشرى، 206 - بەت.

بىلەن جۆرە بولۇشۇپتۇ. . .» ① مۇشۇ ئەپسانىدىن قارىغاندا، بۆرە تەڭرىنىڭ ئەلچىسى ياكى تەڭرى سۈپەت مەخلۇق سۈپىتىدە مەيدانغا چىقىدۇ، بۇ ئەينى دەۋردىكى ئەجدادلىرىمىزنىڭ نەزىرىدە تەڭرى بىلەن بۆرىنىڭ ئاللىقاچان بىرلىشىپ، بىر گەۋدىگە ئايلانغانلىقىنى چۈشەندۈرىدۇ. چۈنكى، كۆك تەڭرىنىڭ مۇقەددەس سۈپىتىگە بۆرىدىنمۇ مۇۋاپىقراق سىمۋول يوق ئىدى. . . خۇددى گېرمانىيە ئېستېتىكا ئالىمى ماكس دېسو ئېيتقاندەك: «ئىپتىدائىي گۈزەللىك مۇھىمى ئوبيېكت بىلەن شەكىلنىڭ سېھرىي كۈچىدىن هېس قىلىنغان خۇشاللىق ۋە ئۇنىڭ رەڭ (تۈس) بىلەن بىرلەشكەنلىكىدە ئىپادىلىنىدۇ». ② قەدىمكى ئەجدادلىرىمىز بۆرىنىڭ تەڭرى سۈپەتلىكىدىن چەكسىز خۇشاللىق ۋە تەسەللىي هېس قىلغان. باھاۋىدىن ئۆگەل ئەپەندىنىڭ سۆزى بىلەن ئېيتقاندا: «تۇركلەر، كۆك تۈكلۈك، كۆك يايلىلىق بۆرە دېسە، بىلىش لازىمكى، بۇ تەڭرىنىڭ ئەلچىسىدۇر. چۈنكى، ئۇ تەڭرىنىڭ رەڭگى بولغان كۆك تۈسكە ئورالغان». ③

دېمەك، يۇقىرىقى قاراشلارنى يىغىنچاقلىغاندا، بۆرىنىڭ توتېم قىلىنىشىدىكى مۇھىم بىر ئېستېتىك ئاساس دەل ئىپتىدائىي سىمۋولىزمدۇر. قەدىمكى ئەجدادلىرىمىز ئۆزىنىڭ يىلتىزى ۋە مەنبەسىنى ئىزدەش داۋامىدا، جىمى ئۇلۇغلۇق مۇجەسسەملەنگەن كۆك تەڭرىنىڭ سىرلىق قىياپىتى ۋە چەكسىز گۈزەللىكىنى كۆك بۆرىنىڭ ئوبرازىدىن ۋە كۆكۈش رەڭگە ئورالغان ۋۇجۇدىدىن كۆرگەن. شۇنىڭ بىلەن ئىختىيارسىز كۆك تەڭرىنى بۆرە بىلەن بىرلەشتۈرگەن ۋە بۆرىنىڭ كۆك رەڭلىك ئوبرازىنى كۆك تەڭرىگە سىمۋول قىلغان. خۇددى ئامېرىكا ئالىمى فرانس بوئاس ئېيتقاندەك: «ئىپتىدائىي ئىنسانلاردا، گۈزەللىك مەقسىدى بى-

① «ۋېي سۇلالىسى تارىخى. قاڭقىللار تەزكىرىسى».
② ماكس دېسو (گېرمانىيە): «ئېستېتىكا ۋە سەنئەت نەزەرىيىسى»، جۇڭگو ئىجتىمائىي پەنلەر نەشرىياتى، 1987 - يىل، خەنزۇچە نەشرى، 260 - بەت.
③ باھاۋىدىن ئۆگەل: «تۈرك مەدەنىيەت تارىخىغا كىرىش» 1 - توم، 59 - بەت.

لەن سىمۋوللۇق مەنە ئۆزئارا گىرەلىشىپ كەتكەن».[1]

ئېستېتىكا نۇقتىسىدىن ئېيتقاندا، رەڭمۇ كىشىلەرنىڭ ھېسسىياتى بىلەن مۇناسىۋەتلىك بولۇپ، كۈندىلىك تۇرمۇشتا نۇرغۇن نەرسىلەرنىڭ رەڭ مايىللىقى بولىدۇ. مەلۇم بىر خىل رەڭنىڭ كىشىلەردە قانداق ھېسسىيات قوزغىتالىشى، ئاشۇ كىشىلەر ياشاۋاتقان جەمئىيەتنىڭ ئىجتىمائىي ئەمەلىيىتى بىلەنمۇ باغلىق بولىدۇ. مەشھۇر ئېستېتىكا ئالىمى رۇدلۇف ئارنخېئىم (Rudlof Arnheim) مۇ مۇشۇ نۇقتىنى تەكىتلەيدۇ: «رەڭگە بولغان ھەۋەس بەزى مۇھىم ئىجتىمائىي ۋە شەخسىي ئامىللار بىلەن باغلىنىشلىق بولىدۇ».[2] رۇس رەسسامى روبىن «رەڭ ئىدىيە دېمەكتۇر» دەيدۇ. دەرۋەقە، كىشىلەرنىڭ كۆك رەڭنى ياخشى كۆرۈشى، زۇمرەتتەك دېڭىز بىلەن كۆككۈش ئاسماننىڭ بىپايان ۋە چەكسىز بولۇشى، تىنىق ۋە جىمجىتلىقى شۇنداقلا كىشىگە بىرخىل ئۇلۇغۋار ھېسسىيات بەخش ئېتەلىگەنلىكىدە بولسا كېرەك.[3] كۆك رەڭ ئەينى ۋاقىتتىكى ئۇيغۇر ۋە تۈركىي تىللىق خەلقلەرنىڭ ئېستېتىك زوقىدا يۈكسەك ئورۇن تۇتقان ۋە ئۇلارنىڭ كوللېكتىپ يوشۇرۇن ئېڭىنىڭ مۇھىم تەركىبىي قىسمىغا ئايلانغان. روھىي ئانالىز ئىلمىنىڭ يەنە بىر مۇھىم ئاساسچىسى كارل يۇڭ: «ئىپتىدائىي جەمئىيەتتە، ھەممە نەرسىگە ئىنسانلارنىڭ روھىي ئېلېمېنتلىرى رەڭ بەرگەن بولىدۇ ياكى تېخىمۇ توغرىسى، ئىنسانلار مەنىۋى دۇنياسىدىكى كوللېكتىپ يوشۇرۇن ئېڭىنىڭ تامغىسى بېسىلغان بولىدۇ. شۇڭا، ئەينى ۋاقىتتا ئاتالمىش شەخسىي مەنىۋى تۇرمۇش مۇتلەق مەۋجۇت ئەمەس»[4]

---

① فرانس بوئاس (ئامېرىكا): «ئىپتىدائىي ئىنسانلارنىڭ ئەقىل ۋە ھېسسىياتى»، خەلقئارا مەدەنىيەت نەشرىياتى شىركىتى، 1989 - يىل، خەنزۇچە نەشرى، 126 - بەت.

② رۇدلۇف ئارنخېئىم (ئامېرىكا): «سەنئەت ۋە كۆرۈش سېزىمى»، جۇڭگو ئىجتىمائىي پەنلەر نەشرىياتى، 1984 - يىل، خەنزۇچە نەشرى، 474 - بەت.

③ خې شىشياڭ: «كۆك رەڭ گۈزەللىكى» — «ساغلاملىق ۋە گۈزەللىك» ژۇرنىلى (خەنزۇچە)، 1993 - يىللىق 5 - سان، 6 - بەت.

④ كارل يۇڭ (شۋېتسارىيە): «روھىنى ئىزدەۋاتقان ھازىرقى زامان كىشىلىرى»، ئىجتىمائىي پەن ئەسەرلىرى نەشرىياتى، 1987 - يىل، خەنزۇچە نەشرى، 137 - بەت.

دەپ كۆرسىتىدۇ. كۆك رەڭنىڭ ئۇلۇغلىنىشىمۇ ئەجدادلىرىمىزنىڭ كوللېكتىپ يوشۇرۇن ئېڭىدىكى ئورتاق روھىي ھالەت بولۇپ، ئۇنىڭ قۇدرەتلىك يوشۇرۇن كۈچى ناھايىتى تېزلا بۆرىنى تەڭرىلىك ئورنىغا ئېلىپ چىققان.

2. يۈكسەكلىك: مىللىي پىسخىكا ۋە بۆرە

قەدىمكى ئەجدادلىرىمىز نېمە ئۈچۈن بۆرىدىن ئىبارەت بۇ ھېچنېمىدىن يانمايدىغان، قورقۇمسىز ۋەھشى يىرتقۇچنى ئۆزلىرىگە ئەڭ ئالىي توتېم قىلىپ تاللىدى؟ ھەرۋاقىت يىرتقۇچ ھايۋانلارنىڭ تەھدىدى ئاستىدا، قاتتىق ۋەھىمە ھېس قىلىپ ياشاۋاتقان قەدىمكى ئەجدادلىرىمىز نېمىشقا ئۆزلىرىگە پايدا يەتكۈزۈۋاتقان يۇۋاش ئۆي ھايۋانلىرىنى توتېم قىلماي، يىرتقۇچ بۆرىنى توتېم قىلىدۇ؟...

دەرۋەقە، بۇنىڭمۇ مەلۇم سەۋەبلىرى بار. ھەرقانداق بىر مىللەت ۋە خەلقنىڭ پۈتكۈل مەدەنىيىتى، ئېتىقادى ۋە سەنئىتىگە شۇ خەلقنىڭ ئۆزىگە خاس ئېستېتىك (گۈزەللىك) تۇيغۇسى ۋە ئىستىكى يانداشقان بولىدۇ. بۇ خىل ئېستېتىك تۇيغۇ ئۆز نۆۋىتىدە يەنە ئاشۇ خەلقنىڭ پىسخىك خاراكتېرى ۋە مىجەز - خۇلقى بىلەن چەمبەرچاس باغلىنىپ كەتكەن بولىدۇ.

ئۇيغۇر ۋە تۈركىي تىللىق خەلقلەرنىڭ ئەجدادلىرى قەدىمكى دەۋرلەردە ياراتقان بارلىق مەنىۋى بايلىقلىرىنى ئاڭلىق ياكى ئاڭسىز يوسۇندا گۈزەللىك قاراشلىرى بىلەن بىرلەشتۈرگەن.

بۆرە توتېمىنىڭ ماھىيىتى ۋە كېلىپ چىقىشىنى ئېستېتىكا نۇقتىسىدىن چۈشەندۈرۈش بىر قىيىن مەسىلە بولسىمۇ، لېكىن بىزنىڭ تەتقىقاتىمىز ئىختىيارسىز يوسۇندا بۆرە توتېمىنىڭ يۈكسەكلىك گۈزەللىكىگە بېرىپ تاقىلىدۇ. شۇنى كۆرسىتىش كېرەككى، قەدىمدە شىمالدا ياشىغان ئات ئۈستىدىكى چەۋەنداز مىللەتلەرنىڭ ئېستېتىك تۇيغۇسىدا يۈكسەكلىك گۈزەللىكى ناھايىتى مۇھىم ئورۇن تۇتقان، شۇڭا، بىز يۈكسەكلىك گۈزەللىك-

نى قەدىمكى ئەجدادلىرىمىزنىڭ ئېستېتىك قارىشىدىكى ئەڭ يۇقىرى دەرىجىلىك شەكىل دەپ قارايمىز.

يۇكسەكلىك گۈزەللىكنىڭ شىمالدىكى ئاتلىق مىللەتلەردە، شۇنچە مۇھىم ئورۇن تۇتۇشى، ئۇلارنىڭ ئۆزىگە خاس پسىخىك خاراكتېرى بىلەن زىچ مۇناسىۋەتلىك. يەنى ئۇلارنىڭ خاراكتېر ئۆزگىچىلىكى ئۆزىگە يارىشا گۈزەللىك شەكلىنى — يۇكسەكلىكنى تەلەپ قىلغان. ھەرقايسى مىللەتلەرنىڭ گۈزەللىك قارىشى، ئۇلار ئۇزاق تارىخ جەريانىدا شەكىللەندۈرگەن مىللىي پسىخىكىسى بىلەن زىچ بىرىكىپ كەتكەن بولىدۇ. قەدىمكى يۇنانلىقلارنىڭ تراگېدىيىلىك گۈزەللىككە، ئوتتۇرا تۈزلەڭلىكتىكى تېرىمچى خەلق — خەنزۇلارنىڭ نەپىسلىك گۈزەللىكىگە بەكرەك ئېتىبار بېرىشى شۇنىڭ جۈملىسىدىندۇر.

كەڭرى تەبىئەت، مۇرەككەپ جۇغراپىيىۋى مۇھىت، ئۆزگىرىشچان ھاۋا كېلىماتى ھەم شۇنىڭدەك كۆچمەن يايلاق ھاياتى، شىمالدىكى چەۋەنداز مىللەتلەرنىڭ ۋۇجۇدىدا پەقەت كۆچمەن يايلاق خەلقلىرىدىلا بولىدىغان ئۆزگىچە پسىخىك خاراكتېرنى يارىتاتتى. ئۇلار سۇ ۋە ئوت - چۆپ مەنبەلىرىنى قوغلىشىپ، تىنىمسىز كۆچۈپ، تەبىئەتتىن ھاياتلىق ئىمكانىيىتى ئىزدىگەن. بەزىدە قۇيۇندەك ئۇچقۇر ئاتلىرىغا تايىنىپ، ئوتتۇرا تۈزلەڭلىك رايونلىرىدىكى مۇقىم فېئوداللىق تۇرمۇشقا كۆچكەن تېرىمچى خەلقلەرگە تەھدىت سېلىپ، ئۆز ھاياتىنى زۆرۈر بولغان ماددىي بۇيۇملار بىلەن كاپالەتلەندۈرۈشكە مەجبۇر بولغان. شۇڭا، يىراق قەدىمكى چاغلاردا ئۇلارنىڭ خاراكتېرى بىر خىلدا ھايات كەچۈرىدىغان ئوتتۇرا تۈزلەڭلىك ئاھالىلىرى ئۈچۈن چۈس، قىزىققان، قارام، ياۋايى ۋە ۋەھشىي بولۇپ تۇيۇلغان.

خۇددى خەنزۇ مەنبەلىرىدە: «مۇقىم ئولتۇراق جايى يوق، ئوت - چۆپ ۋە سۇ مەنبەلىرىگە ئەگىشىپ تىنىمسىز كۆچۈپ يۈرىدۇ. كىشىلىرىنىڭ تەبىئىتى ۋەھشىي، ئات مىنىپ ئوقيا

ئېتىشقا ماھىر ۋە قارام كېلىدۇ...»،① «كىشىلىرى كۆچتۈڭگۈر، ئات مىنىپ ئوقيا ئېتىشقا ماھىر، بۇلاپ - تالاشنى ياخشى كۆرىدۇ...»② دەپ ئېيتىلغاندەك، ئۇلارنىڭ خاراكتېرى كۈچلۈكلەرنىڭ خاراكتېرى ۋە غالىپلارنىڭ خاراكتېرى ئىدى.

ئىنسانىيەت تەبىئەت بىلەن كۈرەش قىلىش، ئۇنى ئۆزگەرتىش جەريانىدا، ئوخشاشلا تەبىئەتنىڭمۇ ئەكس - تەسىرىگە ئۇچرايدۇ. ماركسنىڭ سۆزى بىلەن ئېيتقاندا: «ئادەم شارائىتنى يارىتىدۇ. ئوخشاشلا شارائىتمۇ ئادەمنى يارىتىدۇ».③ شۇڭا ئەينى ۋاقىتتا، شىمالدىكى موڭغۇل ئېگىزلىكى، ئالتاي ۋە تەڭرى تاغلىرى ئەتراپىدا پائالىيەت ئېلىپ بېرىۋاتقان تۈركىي قەۋملەرنىڭ مۇرەككەپ، ئۆزگىرىشچان ھاۋا رايى ئىقلىمى، كۆپ قىرلىق يەر تۈزۈلۈشى ۋە ئۇنىڭغا ماس ھالدىكى ئات ئۈستىدىكى تۇرمۇش يېتىلدۈرگەن ئۆزىگە خاس مىجەز خاراكتېرىنى ھەرگىزمۇ شۇ دەۋردىكى ئوتتۇرا تۈزلەڭلىكنىڭ نەم، ئىللىق، ھۆل - يېغىنى كۆپ ئىقلىم شارائىتىدا مۇقىم تۇرمۇش كۆچۈرۈۋاتقان تېرىمچى خەلقلەر ياكى ھىندى - گانگ دەريا ۋادىلىرى، مېسوپوتامىيە تۈزلەڭلىكى ۋە ئوتتۇرا دېڭىز بويلىرىدىكى تروپىك، سۇپتروپىك بەلباغلاردا مۇقىم ئېكىن تۇرمۇشى كۆچۈرۈۋاتقان خەلقلەرنىڭ پسىخىك خاراكتېرى بىلەن سېلىشتۇرغىلى بولمايتتى.④

ۋاڭ سىياۋخۇا ئەپەندى خەنزۇ مىللىتىنىڭ گۈزەللىك پسىخىكىسىنى تەھلىل قىلىپ مۇنداق دەيدۇ: «بىر مىللەتنىڭ خاراكتېرىنى شۇ مىللەتنىڭ تۇرمۇش مۇھىتى ئېھتىمال دەسلەپتىلا مەلۇم دەرىجىدە يوشۇرۇن ھالدا بەلگىلەپ بولغان بولۇشى مۇم-

---

① «شىمالىي سۇلالىلەر تارىخى. تۈركلەر تەزكىرىسى. تېلىلار ھەققىدە قىسسە» 99 - جىلد.

② «يېڭى تاڭنامە. ئۇيغۇرلار تەزكىرىسى».

③ «ماركس، ئېنگېلس ئەسەرلىرى ئومۇمىي توپلىمى»، خەلق نەشرىياتى، خەنزۇچە نەشرى، 4 - توم، 470 - بەت.

④ ئەسەت سۇلايمان: «ئۇيغۇر خەلق ئېغىز ئەدەبىياتىدىكى يۇمۇرىستىك خاراكتېرنىڭ مەنبەسى ھەققىدە دەسلەپكى ئىزدىنىش» - «مىراس» ژۇرنىلى، 1993 - يىللىق 2 - سان، 28 - 29 - بەتلەر.

كىن. خۇددى شۇنىڭدەك، مۆتىدىل ئىقلىم، نورمال ھۆل - يېغىن، تۇتاش كەتكەن دۆڭلۈك ئېدىرلىقلار ۋە بىپايان تۈزلەڭلىكلەر، ئۆز ئېھتىياجىمىزنى ئۆز زېمىنىمىزنىڭ بايلىقلىرى بىلەن تەمىن ئېتىشتەك ئىشلەپچىقىرىش ئۇسۇلى ۋە تۇرمۇش مۇھىتىنىڭ چەكلىمىسى مۆتىدىل بەلباغنىڭ دەريا - ئېقىن بويلىرىغا جايلاشقان بىزدەك تېرىمچى مىللەتكە ئاستا - ئاستا تەسىر كۆرسىتىپ، مىللىتىمىزنىڭ مۇلايىم، ساددا، قانائەتچان، زىل ۋە تار مىجەز - خاراكتېرىنى شەكىللەندۈردى. شۇڭا، مىللىتىمىزنىڭ تۇيغۇ سېزىمى زامان - زامانلاردىن بۇيان گاھ قىزىپ، گاھ سوۋۇپ تۇرىدىغان، قۇرغاقچىلىق بىلەن ھۆل - يېغىن قەرەلسىز بولۇپ تۇرىدىغان ئىنتايىن ناچار كېلىماتنىڭ ئازابىنى چېكىپ كەلگەن، پايانسىز ھەم دەھشەتلىك دەريا - دېڭىزلارنىڭ قورشاۋىدا قالغان ۋە شىددەتلىك بوران - چاپقۇنلارنىڭ زەربىسىگە ئۇچراپ كەلگەن، ياقا يۇرتلارغا كۆچۈش، دېڭىز - ئوكيان كېچىش ۋە يىراقلارغا سەپەر قىلىش ئىستەكلىرىنىڭ مەجبۇرلىشىغا ۋە قايمۇقتۇرۇشىغا ئۇچرىغان غەرب مىللەتلىرىدەك قەيسەر - جاسارەتلىك، جانلىق - تېتىك ۋە تەۋەككۈلچى ئەمەس». ① بۇ مىللەت، غەرب مىللەتلىرىدەك يۈرەكنى ئېزىدىغان تراگېدىيىلەردىن ۋە ئاجايىپ يۈكسەك گۈزەللىكتىن زوقلىنىشنى ياقتۇرۇپ كەتمەيدۇ. ئەكسىچە تېخىمۇ نەپىسرەك تراگېدىيە ئىستېتىكىسىغا، تېخىمۇ سىلىقراق غىدىقلاشقا ھەم «ئازاب» قا بەكرەك ھەۋەس قىلىدۇ. ②

دېمەك، خەنزۇ مىللىتى ئۆزىنىڭ تۇرمۇش مۇھىتى شەكىللەندۈرگەن ئۆزىگە خاس پسىخىك خاراكتېرىگە ئاساسەن، يىلاندىن ئىبارەت بۇ ھەم گۈزەل، ھەم نازاكەتلىك، ھەم قورقۇنچلۇق، ھەم سۆيۈملۈك، ھەم ئەگرى، ھەم ئۇزۇن مەخلۇقنى

① ② ۋاڭ شياۋخۇا: «ئاق يىلان رىۋايىتى ۋە مىللەت تراگېدىيىسىدىكى يوشۇرۇن ئاڭ» — «مىراس» ژۇرنىلى، 1992 - يىللىق 3 - سان، 61 - بەت.

ئۆزلىرىنىڭ غايىۋى تەسەۋۋۇر تۇمانلىرى بىلەن سىرلىقلاشتۇرۇلغان ۋە ئەجدىھا دەرىجىسىگە كۆتۈرۈپ، توتېم قىلغان.

دەرۋەقە، ئۇيغۇر ۋە تۈركىي تىللىق خەلقلەرنىڭ قەدىمكى خاراكتېرى ۋە پسىخىك خاسلىقى بۇنداق غايىۋى نەپىسلىكنى، زىل - نازاكەتلىكنى، ھەم شېرىن، ھەم يوشۇرۇن، ھەم پىنھان ھەۋەسلەرنى خالىمايتتى، ئۇلارنىڭ گۈزەللىك ئىستەكلىرى شېرىن ئازابتا ئەمەس، بەلكى ئەسەبىيلەرچە خىرىستا؛ تالپىلارچە سۈكۈتتە ئەمەس، بەلكى ئات تۇياقلىرىنىڭ دۈپۈرلەشلىرىدە؛ پىنھان ھەۋەس ۋە غايىۋى ئىشتىياقلاردا ئەمەس، بەلكى قەھرىلىك غەزەپتە؛ رايىشلىق ۋە مۇلايىملىقتا ئەمەس، بەلكى قىر - چاپ ۋە قارامىلىقتا ئەكس ئېتەتتى. شۇڭا، غايىۋى ئەجدىھاغا ئىلاھلىق تونىنى كىيدۈرۈپ قويۇش، ئۇلارنىڭ قىزىقان تەسەۋۋۇرىغا مۇتلەق سىغمايتتى. . .

خۇددى تەيۋەنلىك ئۇيغۇرشۇناس ليۇ يىتاڭ ئەپەندى كۆرسىتىپ ئۆتكەندەك: «ئۇيغۇرلار خاراكتېر جەھەتتىن جاسارىتى ئۇرغۇپ تۇرغان ئات ئۈستىدىكى قەھرىمان مىللەت ئىدى. ئۇمۇمەن چارۋىچىلىق ۋە ئوۋچىلىق بىلەن شۇغۇللىنىدىغان مىللەتلەرنىڭ كۆپىنچىسى قورقۇمسىز ۋە خاراكتېرى ۋەھشىي كېلىدۇ». ① «تۈركىي تىللار دىۋانى» دا خاتىرىلەنگەن بىر قىسىم ئىپتىدائىي قوشاقلاردىنمۇ بىز ئەجدادلىرىمىزنىڭ جەسۇر خاراكتېرىنى كۆرۈۋالالايمىز:

قەھرىم كېلىپ ئېتىلدىم،
ئارسلاندەك ھۆركىرىدىم.
باتۇرلار كاللىسىنى توغرىدىم،
ئەمدى مېنى كىم تۇتار. ②

① ليۇ يىتاڭ (تەيۋەن): «ئۇيغۇرلار ھەققىدە تەتقىقات»، 214 - بەت.
② مەھمۇد قەشقەرى: «تۈركىي تىللار دىۋانى»، 1 - توم، 169 - بەت.

ئەرلەر بۆرىدەك ھۇۋلىشىپ،
ياقا يىرتىپ ۋارقىراپ،
پەريات چېكىپ چىرقىراپ
ئۆكسۈپ كۆزى ئۆرتىلەر[1]

مەھمۇد قەشقەرى يەنە «تۈركىي تىللار دىۋانى» نىڭ مۇقەددىمىسىدە: «ئۇلۇغ تەڭرى ئېيتىدۇ: مېنىڭ بىر تائىپە قوشۇنۇم بار، ئۇلارنى تۈرك دەپ ئاتىدىم، ئۇلارنى كۈنچىقىشقا ئورۇنلاشتۇردۇم، بىرەر قوۋمگە غەزەپلەنسەم، تۈركلەرنى ئۇلارنىڭ ئۈستىگە ئەۋەتىمەن...» [2] دەپ يازىدۇ. بۇنىڭدىن تۈركىي قوۋملارنىڭ قەدىمدە ئۇرۇشخۇمار، ھېچنېمىدىن يانمايدىغان، چۇس ھەم قاتتىق مىجەزلىك ئىكەنلىكىنى كۆرۈۋالغىلى بولىدۇ. قەدىمكى ئىنگلىز تىلىدا Turk سۆزى، تۈركىي خەلقلەرنى بىلدۈرگەندىن سىرت، يەنە «قانخور، ۋەھشىي ۋە قارام» دېگەن مەنىلەرنىمۇ بىلدۈرەتتى.[3] بۇنىڭدىن تۈركىي خەلقلەر ئەجدادلىرىنىڭ ئوتتۇرا تۈزلەڭلىك خەلقلىرىگىلا ئەمەس، بەلكى ياۋروپالىقلارغىمۇ ئۆزلىرىنىڭ چۇس، قارام ۋە قورقماس خاراكتېرى بىلەن مەڭگۈ ئۇنتۇلماس ۋەھىمىلىك خاتىرىلەرنى قالدۇرغانلىقىنى كۆرۈۋېلىش تەس ئەمەس.

دېمەك، سەددىچىنىنىڭ شىمالىدىكى ئات ئۈستىدىكى مىللەتلەر، بولۇپمۇ تۈركىي تىللىق مىللەتلەر ئەجدادلىرىنىڭ خاراكتېرى — كۈچلۈكلەر ۋە غالىپلار خاراكتېرى ئىدى. ئۇلاردىكى كىشىلىك پىسخىكا ۋە ئېستېتىك تۇيغۇمۇ دەل يۈكسەكلىك، قەھرىمانلىق ۋە جاسارەت تۇيغۇسى ئىدى. «بۆرىدىن تۇغۇلغان ئاشىنا ئۇرۇقى ئۇلارنى ھالاكەت گىردابىدىن سەلتەنەت تەختىگە، زاۋاللىقتىن گۈللىنىشكە ئېلىپ چىققانىدى. بۆرىنىڭ روھى ئۇ-

[1] [2] مەھمۇد قەشقەرى: «تۈركىي تىللار دىۋانى»، 1 - توم، 254 -، 456 - بەتلەر.
[3] «ئىنگلىزچە - خەنزۇچە يېڭى لۇغەت»، شاڭخەي تەرجىمە نەشرىياتى، 1991 - يىل، 16 - قېتىملىق نەشرى، 1506 - بەت.

لارغا كۈچ ۋە ئەرلىك جاسارەت بەخش ئەتكەنىدى. بۆرىگە توقۇلغان مەدھىيىمۇ دەل تۈركلەرنىڭ ئۆز ۋۇجۇدىدىكى مىللىي خاراكتېرىنىڭ ئىككى خىل خاسلىقى — كۆكچېچەك ۋە قىلىچقا بېغىشلانغان شەجەرە ئىدى... تۈركلەرنىڭ ئەخلاق قارىشى غالىپلارنىڭ ئەخلاق قارىشى ئىدى. تۈركلەرنىڭ ئېڭى غالىپلارنىڭ ئېڭى ئىدى. بۇ خىل ئوتتەك چاقناپ تۇرغان روھنى ئۇلار بۆرە ئارقىلىق ئىپادىلەشكە ئۇرۇنغانىدى...»[1] بۇنىڭ بىلەن ئۇلار ئۆزلىرىنىمۇ بۆرىدەك كۈچ - قۇۋۋەتكە، غالىبلىققا ئىگە بولۇشنى ئۈمىد قىلغان. چۈنكى «بۆرە قەدىمدە شىمالدا ياشىغۇچى خەلقلەرنىڭ ھەربىي جەڭگىۋارلىقىنى ئەڭ يارقىن گەۋدىلەندۈرۈپ باتۇر، ئۇرۇش خۇمار، ھېچنېمىدىن قورقمايدىغان خاراكتېرىگە باب كېلىدۇ. ئۇلار ۋەھشىي ھايۋانلار كۈچ - قۇدرەتنىڭ ۋە باتۇرلۇقىنىڭ سىمۋولى دەپ قارايتتى. شۇڭا، ئۆزلىرىنىڭ ئەجدادىنى ئەينى دەۋردە ئەڭ كۈچلۈك ھايۋان ھېسابلانغان بۆرىگە باغلاشنى ئىپتىخار ھېس قىلغان».[2]

ئېستېتىكا ئىلمىنىڭ تەتقىقات نەتىجىلىرىدىن قارىغاندا، ئىپتىدائىي ئىنسانلارنىڭ گۈزەللىك ئېڭىدا يۈكسەكلىك ھەممىدىن يۇقىرى ئورۇندا تۇرغان. چۈنكى يۈكسەكلىك گۈزەللىكى ئۆزىدە ئىپادىلەنگەن ئۇلۇغلۇق، كۈچ - قۇدرەت ۋە چەكسىزلىك سېزىمى ئارقىلىق كىشىلەرنى سۆيۈندۈرگەن. كانت: «بىز دەۋاتقان ئاتالمىش يۈكسەكلىك، بارلىق ئۇلۇغ شەيئىلەردۇر»[3] دەيدۇ. ئېستېتىكا ئالىمى بوك (Bock) مۇ: «يۈكسەكلىك تۇيغۇسى كۈچ - قۇدرەت، زورلۇق، ئازاب ۋە ۋەھىمە ئۇقۇملىرىنى كىشىلەر قەلبىدە ئارىلاشتۇرۇۋېتىدۇ. يىرتقۇچ ھايۋانلاردىن

[1] شۆز ۋېچىك: «تۈرك تارىخى»، جۇڭگو ئىجتىمائىي پەنلەر نەشرىياتى، 1992 - يىل، خەنزۇچە نەشرى، 753 - بەت.
[2] راھىلە داۋۇت: «ئۇيغۇرلارنىڭ بۆرە توتېمى ئۈستىدە ئىزدىنىش» - «مىراس ژۇرنىلى»، 1993 - يىللىق 1 - سان، 68 - بەت.
[3] كانت (گېرمانىيە): «ھۆكۈم كۈچىگە تەنقىد»، سودا نەشرىياتى، 1964 - يىل، خەنزۇچە نەشرى، 87 - بەت.

هېس قىلىنىدىغان يۈكسەكلىك تۇيغۇسى ئۇلارنىڭ كۈچ - قۇۋۋە-
تىدە، پادىشاھنىڭ يۈكسەكلىكىمۇ ئۇنىڭ سۈر - ھەيۋىتىدە»[1]
دەيدۇ. دېمىسىمۇ، يۈكسەكلىك ئالدى بىلەن كىشىدە بىرخىل
قورقۇنچ ھەۋەس ۋە گۈزەللىك تۇيغۇسىغا ئورۇن بېرىدۇ. گې-
گېل: «يۈكسەكلىك ئادەتتە بىرخىل ئىپادىلەشتىكى چەكسىز
ئۇرۇنۇشتۇر»[2] دەيدۇ. قەدىمكى ئەجدادلىرىمىز ئۆز ۋۇجۇدىدىكى
يوشۇرۇن كۈچنى ئىپادىلەش ۋە ئۆزلىرىدىكى ئىنسان ماھىيەتلىك
كۈچنى جۇلالاندۇرۇش ئىستىكىدە تىرىشىۋاتقاندا، تۇيۇقسىزلا
بۆرىدىن ئىبارەت بۇ يىرتقۇچ مەخلۇقنى كۆرۈپ قالغان - دە،
بۇنىڭدىن چەكسىز سۆيۈنۈپ كەتكەن. چۈنكى ئۇلارنىڭ قىزىق
قان، قارام خاراكتېرى ئۈچۈن بۆرىدىنمۇ مۇۋاپىقراق سىمۋول
يوق ئىدى. شۇڭا: «تۈركىي خەلقلەرنىڭ ئۇرۇش خۇمار، باتۇر
ۋە جاسارەتلىك خاراكتېرى ئەپسانە - رىۋايەتلەردە ئوبيېكتلاشتۇ-
رۇلغان. ئۇلارنىڭ مەدھىيىلەنگەن ھايۋان ئوبيېكتلىرى كۆپىنچە
بۆرە، بۈركۈت قاتارلىق يىرتقۇچلار ئىدى. بۆرە ئوتتۇرا تۈزلەڭ-
لىكتىكى خەنزۇ مىللىتىنىڭ نەزىرىدە بىرخىل رەزىل مەخلۇق
بولسىمۇ، لېكىن تۈركىي قوۋملارنىڭ نەزىرىدە، باتۇرلۇقنىڭ،
ياخشىلىقنىڭ ۋە گۈزەللىكنىڭ ئوبرازى ئىدى»[3].

قەدىمكى ئەجدادلىرىمىز بۆرىدىكى چەكسىز كۈچ - قۇۋۋەتنى
ۋە «تەبىئەتتىن تاشقىرى ئالاھىدە ئىقتىدار» نى كۆرۈپ، ئۇنىڭ-
دىن چەكسىز سۆيۈنۈش ھېس قىلغان. ئۆزلىرىنىڭمۇ بۆرىدەك
بولۇشنى ئۈمىد قىلغان. يەنە بىر تەرەپتىن بۆرە بىلەن ئۆزلىرى-
نىڭ چۈش خاراكتېرى ئوتتۇرىسىدا مۇئەييەن ئورتاقلىقنى بايقى-
غان. نەتىجىدە بۆرە بىر خىل يىرتقۇچلۇق ئوبيېكتىدىن گۈزەل-
لىك ئوبيېكتىغا ئايلانغان.

---

① بوك: «يۈكسەكلىك ۋە گۈزەللىك» - «غەربنىڭ مەشھۇر ئەسەرلىرىدىن تېزىسلار»، جۇڭگو ياشلار نەشرىياتى، 1957 - يىل، خەنزۇچە نەشرى، 203-، 204 - بەتلەر.
② گېگېل: «ئېستېتىكا»، 2 - توم، 79 - بەت.
③ شۈ زوڭجېڭ: «تۈرك تارىخى»، 752 -، 753 - بەتلەر.

«ئوغۇزنامە» داستانىدا، ئوغۇزخان تۇغۇلغان ۋاقىتتا: «پۇ-
تى بۇقا پۇتىدەك، بېلى بۆرە بېلىدەك، مۈرىسى قارا بولغۇن
مۈرىسىدەك، كۆكسى ئېيىق كۆكسىدەك ئىدى...»[1] دەپ تەس-
ۋىرلىنىدۇ. «ماناس» داستانىدا، ماناسنىڭ ئانىسى ئېيىق، بۆ-
رە، يولۋاس قاتارلىق يىرتقۇچلارنىڭ يۈرىكىگە سېزىك بولۇپ،
ماناس باتۇرنى تۇغىدۇ. كېيىن ماناس «كۆك بۆرە ماناس»،
«كۆك جال ماناس» دەپ ئاتىلىدۇ. «كۆلتېگىن مەڭگۈ تېشى»
دا: «تەڭرى كۈچ - قۇۋۋەت بەرگەنلىكى ئۈچۈن، ئاتام خاقاننىڭ
ئەسكەرلىرى بۆرىدەك، دۈشمەنلىرى قويدەك ئىدى» دېگەن قۇر-
لار ئۇچرايدۇ. قەدىمكى ئۇيغۇر تىلىدىكى مانى دىنىغا دائىر
«مەدھىيە شېئىرى» دا:

كۆك بۆرىدەك سەن بىلەن يۈرەي.
قاراقۇزغۇندەك تۇپراق ئۈستىدە قالاي.[2]

دېگەن ئۇچۇرلار ئۇچرايدۇ. يۈسۈپ خاس ھاجىپمۇ «قۇتادغۇبى-
لىك» دە، ھەربىي قوشۇننىڭ جەڭگىۋارلىقى ئۈستىدە توختىلىپ
مۇنداق يازىدۇ:

2310. سوقۇشقاندا يولۋاس يۈرەكلىك كېرەك،
تۇتۇشقاندا يىلپىز بېلەكلىك كېرەك.
2311. توڭگۇز كەبى تەرسا، بۆرىدەك كۈچى،
ئېيىقتەك ئېتىلغاق، قوتازدەك ئۆچى.[3]

قازاق تەتقىقاتچىسى مۇتەللىپ ئالپامىش ئوغلى، قازاق ئې-
پوسلىرى توغرىسىدا مۇنداق دەيدۇ: «قازاق ئېپوسلىرىدا باتۇر-
لارغا سىمۋول قىلىنغان ھەر تۈرلۈك ھايۋانلار ئىچىدە بۆرە كۆپ
ئۇچرايدۇ. باتۇرلارغا بۆرىنى سىمۋول قىلىشنىڭ ئىككى سەۋەبى
بار: بىرى، قەدىمكى كىشىلەرنىڭ توتېمغا چوقۇنۇشىنىڭ قالدۇ-

---

① «ئوغۇزنامە»، 41 - بەت.
② «قەدىمكى ئۇيغۇر يازما يادىكارلىقلىرىدىن تاللانما»، 300 - بەت.
③ يۈسۈپ خاس ھاجىپ: «قۇتادغۇ بىلىگ»، مىللەتلەر نەشرىياتى، 1984 - يىل نەشرى، 499 - 500 - بەت.

قى؛ يەنە بىرى، بۆرىنىڭ مىجەز - خۇلقىنىڭ ئىپتىدائىي دەۋرلەردىكى كىشىلەرگە بەرگەن ئېستېتىك سېزىمىدۇر».[1]

بۆرە خاراكتېر جەھەتتىن ۋەھشىي، ھېچنېمىدىن يانمايدىغان يىرتقۇچ ھايۋان. جىسمانىي جەھەتتىن بولسا كۈچلۈك، سەزگۈر، يۈگرۈك ۋە ئىنچىكە - چىرايلىق ھايۋان. خۇددى فرانسىيە ئالىمى ئاندرى گورخان ئېيتقاندەك: «يىرتقۇچ ھايۋانلارنىڭ ئۆتكۈر چىش - تىرناقلىرى ھەمدە ئۇچار قۇشلارنىڭ چىرايلىق تۈك - پەيلىرىمۇ كىشىلەردە بىرخىل گۈزەللىك تۇيغۇسى ئويغىتالايدۇ».[2] ئەنگلىيە ئالىمى ۋىلىيام خېكاسمۇ: «ھەربىر تۈردىكى ھايۋانلار ئىچىدە، ئەڭ گۈزەل دەپ ھېس قىلىنىدىغانلىرىنىڭ ھەممىسى ھەرىكەت ئىقتىدارى ئەڭ ياخشى ھايۋانلاردۇر»[3] دەيدۇ. بىزنىڭ ئەجدادلىرىمىز بۆرىنىڭ كۈچ - قۇدرىتىدىن قانچىلىك سۆيۈنسە ۋە بىرخىل يۈكسەكلىك تۇيغۇسى ھېس قىلسا، يەنە بۆرىنىڭ ئوتتەك يېنىپ تۇرغان كۆزلىرى، كۆكۈش تۈكلىرى، چەبدەس ھەرىكەتلىرى، ھەرقانداق شەپىنى ئاڭلاشقا تەييار تۇرغان قۇلاقلىرى، دەھشەتلىك ھۇۋلاشلىرى ۋە خەنجەردەك ئۆتكۈر چىشلىرىدىن شۇنچىلىك گۈزەللىك ھېس قىلغان.

دېمەك، ئۇلار يىراق قەدىمكى زاماننىڭ ۋەھىملىك تۈنلىرىدە ئۆزلىرىگە مەدەت، تەسەللى ۋە ئىلھام بېرەلەيدىغان مەنىۋى تۈۋرۈك ياكى يىلتىز (ئەجداد) ئىزدەۋاتقاندا، تۇيۇقسىز بۆرىنى ئۇچرىتىپ قالغان - دە، چەكسىز سۆيۈنۈپ كەتكەن. چۈنكى ئۇلار بۆرىنىڭ چەكسىز كۈچ - قۇدرىتىدىن ئۆزلىرىنىڭ چەكسىز ئىنسان ماھىيەتلىك كۈچىنى كۆرگەن. بۆرىنىڭ ۋۇجۇدىدىن ئۆزلـ

① «شىنجاڭ ئىجتىمائىي پەنلىرى» ژۇرنىلى (قازاقچە)، 1990 - يىللىق 1 - سان، 67 - بەت.
② ئاندرى لېۋۇئى گورخان (فرانسىيە): «سەنئەتنىڭ كېلىپ چىقىشى» - «غەربنىڭ ھازىرقى زامان سەنئەت مەدەنىيەتشۇناسلىقى» بېيجىڭ ئۇنىۋېرسىتېتى نەشرىياتى، 1988 - يىل، خەنزۇچە نەشرى، 468 - بەت.
③ ۋىلىيام خېكاس (ئەنگلىيە): «گۈزەللىك تەھلىلى»، خەلق گۈزەل سەنئەت نەشرىياتى، 1984 - يىل، خەنزۇچە نەشرى، 71 - بەت.

ـرىنىڭ خاراكتېرىنى كۆرگەن. ئۇلار ئۇچۇن بۆرە بىرخىل چەكسىزلىك ئىدى. خۇددى گېگېل كۆرسىتىپ ئۆتكەندەك: «دېڭىز بىزگە پايانسىزلىق ۋە چەكسىزلىك ئۇقۇمىنى بېرىدۇ. ئىنسان دېڭىزنىڭ چەكسىزلىكى ئىچىدىن ئۆزىنىڭ چەكسىزلىكىنى ھېس قىلغان ۋاقتىدا، ۋۇجۇدى چەكسىز كۈچ - قۇدرەتكە تولۇپ، ئاشۇ چەكلىك مەۋجۇتلۇقلارنىڭ ھەممىسىدىن ھالقىپ ئۆتۈپ كەتمەكچى بولىدۇ.»[1] شۇڭا، ئۇلار بۆرىنىڭ چەكسىز يۈكسەكلىكى ئىچىدىن ئۆزلىرىنىڭ كوللېكتىپ يوشۇرۇن ئېڭىدىكى چەكسىز كۈچىنى ھېس قىلغان. بۇ خىل مەنىۋى تەسەللى ئۇلارنىڭ بۆرىنى توتېم تاللىشىغا بىۋاسىتە تەسىر كۆرسەتكەن. خۇددى غايىۋى ئەجدىھانىڭ خەنزۇ مىللىتىگە بەرگەن سىھرىي گۈزەللىكى دەل ئۇنىڭ «ساداقەتمەنلىكى، مەجنۇنلىقى، نازاكىتى، گۈزەللىكى بىلەن زەھەرخەندىلىكى، رەزىللىكى، شەھۋانىيلىقى ۋە ۋەھىمىلىكلىكى»[2] ئوتتۇرىسىدىكى مۇۋاپىق ‹نۇقتا› دا ئىپادىلەنگەندەك، كۆك بۆرىنىڭ تۈركىي تىللىق خەلقلەرگە بەرگەن يۈكسەكلىك گۈزەللىكىمۇ دەل ئۇنىڭ ئۇلۇغلىقى، باتۇرلىقى، كۈچلۈكلىكى ۋە خىرىسمەنلىكى بىلەن ۋەھشىيلىكى، قورقۇنچلۇقلىقى ۋە تەخىرسىزلىكى ئوتتۇرىسىدىكى مۇۋاپىق ‹نۇقتا› غا مەركەزلەشكەن.

3. مەنپەئەتدارلىق: يىلتىز (مەنبە) ۋە بۆرە

شۇنى كېسىپ ئېيتىش كېرەككى، ئەڭ دەسلەپكى ئىپتىدائىي ئىنسانلارنىڭ ساددا دۇنيا قارىشىدا، ماددىي مەنپەئەتدارلىق ھەممىدىن مۇھىم ئورۇن تۇتاتتى. ئۇلارنىڭ پۈتكۈل پائالىيىتى ئۆزىنى خەۋپ - خەتەردىن ساقلاش، ھاياتىنى زۆرۈر بولغان ماددىي بۇيۇملار بىلەن كاپالەتلەندۈرۈش ۋە تېخىمۇ كۆپ يېمەك-

① گېگېل: «تارىخ پەلسەپىسى»، ئۈچ بىرلەشمە نەشرىياتى، 1956 - يىل، خەنزۇچە نەشرى، 134 - بەت.
② ۋاڭ شياۋخۇا: «ئاق يىلان رىۋايىتى ۋە مىللەت تراگېدىيىسىدىكى يوشۇرۇن ئاڭ» - «مىراس» ژۇرنىلى، 1992 - يىللىق 3 - سان، 61 - بەت.

بىر جەمەتنىڭ ھامىنى بىر كۈنى ئۆز ئەجدادىغا ئېھتىياجى چۈشەتتى» .[1] چۈنكى ئۇلار ۋەھىمە ئىچىدە تۇغۇلۇپ، ۋەھىمە ئىچىدە ئۆلۈپ كېتىۋاتقان ئاشۇ تۇراقسىز زاماندا، ئۆزلىرىگە ھەقىقىي مەدەت بېرەلەيدىغان بىر روھىي كۈچكە تولىمۇ تەشنا ئىدى. ئاجىزلار كۈچلۈكلەرگە يەم بولۇۋاتقان، «زامان زورنىڭ» بولۇۋاتقان ئاشۇ ئۇزۇن يىللاردا، ئۇلار ئۆزلىرىنىڭمۇ كۈچلۈك بىر غايىۋى ئىقتىدارغا ئىگە بولۇشىنى، روھىي جەھەتتىن غالىپلارچە ياشىشىنى ئارزۇ قىلاتتى. ئەجداد، يەنى يىلتىز ئىزدەش دەل مۇشۇ خىل ئىستەكنىڭ يادۇرسى ئىدى. شۇڭا، ئىنسانىيەتنىڭ سىرتقى دۇنيانى ئىزدەش ۋە چۈشىنىش تارىخىنىڭ بىرىنچى بېتىگە ئۆزىنى ئىزدەش روھىمۇ يوشۇرۇنغان. ئورخۇن ئابىدىلىرىدە: «ئۈستىمىزدىكى كۆك تەڭرى بىلەن ئاستىمىزدىكى قوڭۇر تۇپراق يارىتىلغاندا ئىككىسىنىڭ ئوتتۇرىسىدا ئىنسان بالىسى پەيدا بولغانىكەن. . . »[2] دېگەن قۇرلار ئۇچرايدۇ. بۇ تۈركىي قوۋملارنىڭ تەڭرى بىلەن ئۆز ئەجدادىنىڭ تەڭلا پەيدا بولغانلىقىنى شەرھلىگەن قەدىمكى خاتىرىلىرىدۇر. ئۇلار ئۆز ئەجدادلىرىنىڭ بىر ئۇلۇغ كۈچ ئىگەنلىكىنى، ھەممە نەرسىنىڭ ئۈستىدە تۇرىدىغانلىقىنى ھېس قىلغاندىلا ئاندىن ئۆزلىرىنىڭ ۋەھىمە، قورقۇنچ ئۈستىدىن غالىپ كېلەلەيدىغانلىقىنى چوڭقۇر چۈشەنگەن. شۇنىڭ بىلەن ئۇلار كەڭ كۆلەمدە ئەجداد ۋە يىلتىزىنى ئىزدەشكە كىرىشكەن. مۇشۇنداق چاغدا ئۇلار تۇيۇقسىزلا چۆللەردە ۋە يايلاق - داللاردا تاشلىنىپ قالغان ئادەم باللىرىنى بۆرىلەرنىڭ قۇتقۇزۇۋالغانلىقىنى، ۋە ئۆز سۈتى بىلەن بېقىۋاتقانلىقىنى كۆرۈپ قالغان (قەدىمكى زاماندا شىمالدا ئۇرۇش - جېدەل كۆپ بولغانلىقتىن كىچىك باللارنىڭ تاشلىنىپ قېلىش ھادىسىلىرى كۆپ

① ماكس مۇللېر: «دىنشۇناسلىققا مۇقەددىمە»، شاڭخەي خەلق نەشرىياتى، 1989 يىل، خەنزۇچە نەشرى، 32 - بەت.
② «كۆلتېگىن مەڭگۇ تېشى»، شەرق تەرەپ 1 - قۇر.

بولغان، ئۇنىڭ ئۈستىگە بۆرە يايلاق - داللاردىكى ئەڭ كۆپ ئۇچرايدىغان يىرتقۇچ ھايۋان بولغاچقا، ئۇلارنىڭ تاشلاندۇق باللارنى بېقىۋېلىشىمۇ كۆپ ئۇچرايدىغان ئىشلار ئىدى) . شۇنىڭ بىلەن ئۇلار چەكسىز سۆيۈنۈپ كەتكەن. بۆرىنىڭ ئىنسان بالىسىنى قۇتقۇزۇۋېلىشى ئۇلارغا مىسلىسىز زور تەسەللى بەخش ئەتكەن. ۋە ساددا تەسەۋۋۇرىنى قاناتلاندۇرغان. ئۇلار بۆرىنىڭ ئەسلىدىنلا ئىنسانىيەتكە شەپقەت ياغدۇرىدىغان، ياخشىلىق قىلىدىغان مەخلۇق ئىكەنلىكىنى، ئۆزلىرىنىڭمۇ بۆرىدىن تۇغۇلغانلىقىنى ھېس قىلغان. نەتىجىدە چاڭقاپ كەتكەن مەنىۋى دۇنياسى غايەت زور روھىي شاتلىققا ۋە ئىلاھىي تەسەللىگە ئېرىشكەن. شۇنىڭدىن كېيىن، ئۇلار بۆرىنىڭ ئىنسانىيەتنى قۇتقۇزۇپ قالغان ۋەقەلىرىنى تېما قىلغان رەڭگا - رەڭ ئەپسانە - رىۋايەتلەرنى ياراتقان ۋە كۆڭلىنى خۇش قىلغان. ئۇلار ئاشۇ خىل شاتلىق ئىچىدە ئۆزلىرىنىڭ ساددا گۈزەللىك نەزىرى بىلەن ئۆز ئەجدادىنى — گۈزەللىك، باتۇرلۇق، ياخشىلىق مۇجەسسەملەنگەن كۆك بۆرە ئوبرازىنى تېخىمۇ بېزەپ، تېخىمۇ گۈزەللەشتۈرۈپ، ئۆزلىرىنىڭ پۈتكۈل ئارزۇ - ئارمانلىرىنى، سېغىنىشلىرىنى ۋە ياخشى كۆرۈشلىرىنى ئۇنىڭغا بەخشەندە قىلغان، چۈنكى ئۇلار ئاخىرقى ھېسابتا تېپىۋالغان ئاشۇ ئىلاھ، ئاشۇ توتېم دەل ئۇلارنىڭ يىلتىزى ھېسابلانغان «ئاتا» ئورنىدىكى ئوبراز ئىدى. . .

4. تراگېدىيە: ئازاب ئېڭى ۋە بۆرە

تراگېدىيىنىڭ ئاساسىي ئىپادىسى - ئۆلۈم ۋە ھالاكەتتۇر. ئۆلۈم ھاياتلىقتىكى ئەڭ زور ۋە ئەڭ يۇقىرى دەرىجىلىك سىناق. مانا مۇشۇنداق رەھىمسىز سىناق ئالدىدىلا، ئىنسانىيەت ئاندىن ئۆزى ھەققىدە ئويلىنىشقا مەجبۇر بولغان. تارىخ شۇنىڭغا دادىللىق بىلەن دەلىل بېرەلەيدىكى، ئىنسانىيەتنىڭ ھەربىر قېتىم ئۆزى ھەققىدە ئويلىنىشقا مەجبۇر بولۇشى، بىر قېتىملىق مەدەنىيەت گۈللىنىشىنىڭ پىلتىسى بولدى.

تراگېدىيىدە ساقلانغىلى بولمايدىغان ھالاكەتنىڭ يېتىپ كېلىش جەريانى ئىنسانلارنىڭ ئەڭ ئالىي ئېستېتىك پائالىيەت ئۇسۇلىغا ئايلانغان. ئۆلۈمدىن ئەنسىرەش، ئۇنىڭدىن قېچىش ئىنسانىنىڭ تەبىئىي ماھىيىتىگە تەئەللۇق بولغان ئېرسىي گېن ھېسابلىنىدۇ. ئۇنىڭ ئادەمگە بېرىدىغان ھېسسىي تەسىراتى ۋە بېسىمى باشقا ھەرقانداق شەكىلدىكى سىناقتىن كۈچلۈك بولىدۇ. بىر قېتىملىق ھالاكەتنى كۆرۈش، ھەرقانداق ئادەمدە ئۆز - ئۆزىگە نىسبەتەن چوڭقۇر ئويلىنىشنى، ئۆز ھاياتىدا ئۆزى ئەزەلدىن ھېس قىلىپ باقمىغان بوشلۇقلارغا قايتا نەزەر سېلىشنى كەلتۈرۈپ چىقىرىدۇ. بۇ ھالاكەت يەنە ئۆز نۆۋىتىدە ئادەمنىڭ قىممىتىنى، ھاياتنىڭ چەكسىز قەدىرلىكلىكىنى ھېس قىلدۇرىدۇ. ئادەم مانا مۇشۇنداق غايەت زور ھالاكەتنىڭ زەربىسىدە، روھىي جەھەتتىن بىر قېتىم چۆچۈپ ئويغىنىپ، ئۆزىدىكى يوشۇرۇن كۈچىنىڭ چەكسىز نۇرىنى قېزىپ چىقىرىدۇ.[1]

تراگېدىيە غايەت زور بىر خىل يوشۇرۇن ئاڭ بولغانىكەن، ئۇنداقتا، تارىختىن بۇرۇنقى ئىنسانلاردا تراگېدىيە ئېڭى بولغانمۇ - يوق؟ ئۇنىڭ توتېم تاللاش بىلەن قانداق مۇناسىۋىتى بار؟

ئەينى ۋاقىتتا دارۋىن رىبوك دوكتورنىڭ سۆزىنى نەقىل كەلتۈرۈپ مۇنداق دەيدۇ: «ياۋايىلارنىڭ ھاياتىدا، گويا بىر پارچە قارا بۇلۇتقا ئوخشاش، بالايى ئاپەت ۋەھىمىسى كەلتۈرۈپ چىقارغان قورقۇنچ تۇيغۇسى مەۋجۇت. شۇڭا، ئۇلارنىڭ ھەر بىر دەقىقىلىق خۇشاللىقىغىمۇ مەلۇم ئازاب تۇيغۇسى ياندىشقان...»[2]

ئەنگلىيە ئالىمى مالىنوۋىسكىمۇ: «دىن تېگى - تەكتىدىن ئېيتقاندا، ئىنسانىيەت ھاياتىدىكى ھەقىقىي تراگېدىيىدىن، يەنى

① ئەسەت سۇلايمان: «تراگېدىيە تۇغقان سوئال»، — «شىنجاڭ ياشلىرى» ژۇرنىلى، 1992 - يىللىق 9 - سان، 18 - بەت.
② دارۋىن: «ئىنسانىيەتنىڭ كېلىپ چىقىشى»، سودا نەشرىياتى، 1986 - يىل، خەنزۇچە نەشرى، 1 - توم، 141 - بەت.

كىشىلەرنىڭ ئارزۇ - ئىستەكلىرى بىلەن رېئاللىق ئوتتۇرىسىدىكى توقۇنۇشتىن كېلىپ چىققان»[1] دەپ كۆرسىتىدۇ.

بىزنىڭ قارىشىمىزچە تارىختىن بۇرۇنقى ئىنسانىيەتنىڭ تۇنجى تراگېدىيە ئېڭى توتېم ئېتىقادىدا مەركەزلىك ئىپادىلەنگەن. بۆرە توتېمى ئېتىقادى ۋە بۆرە توتېمى ئەپسانىلىرىمۇ قەدىمكى ئەجدادلىرىمىزنىڭ غايەت زور تراگېدىيە ئېڭى ئىچىدە بىخ سۈرگەن.

تۈركىي تىللىق خەلقلەردىكى، تۈركلەرنىڭ كېلىپ چىقىشى ھەققىدىكى ئەپسانىدە، ئۇلارنىڭ پۈتكۈل قوۋمى يات ئەل تەرىپىدىن قىرغىن قىلىنىپ، پەقەت ئون ياشلىق بىر ئوغۇل بالىلا ھايات قالىدۇ... ئوبۇلغازى باھادىرخاننىڭ «شەجەرەئى تۈرك» ناملىق ئەسىرىدىكى ئۇيغۇرلار ھەققىدىكى ئەپسانىدە، ئۇيغۇرلار باشقا ئەل تەرىپىدىن ئۇرۇشتا مەغلۇبىيەتكە ئۇچراپ، بىر تاغ قاپتىلىغا قامىلىپ قالىدۇ ۋە ھالاكەتلىك تەقدىرگە دۇچ كېلىدۇ... رىملىقلارنىڭ بۆرە ئەپسانىسىدىمۇ رومۇلۇس قوۋمى باشقىلار تەرىپىدىن قىرغىن قىلىنىپ، نەسلى قۇرۇپ كېتىشكە ئازلا قالىدۇ...

دېمەك، بۆرە توتېمى ئەپسانىلىرىگە نەزەر تاشلىساق ھەممىسىدە دېگۈدەك، قىرغىنچىلىقتا، ئۆلۈمگە ۋە ھالاكەتلىك تەقدىرگە دۇچ كەلگەن، پۈتكۈل مىللەت ھالاك بولۇش گىردابىغا يۈزلەنگەن چەكسىز ئازابلىق پەيتتە، تۇيۇقسىزلا قۇتقۇزغۇچى ئىلاھ — بۆرە پەيدا بولىدۇ ۋە ئۇلارنى ھالاكەت قويىنىدىن ھاياتلىققا باشلاپ چىقىدۇ. دېمەك، ئىپتىدائىي ئىنسانلار قان ئىچىدىن، ئۆلۈم ۋەھىمىسى ئىچىدىن شۇنداقلا چەكسىز ئازابتا يۈرىكى لەختە - لەختە بولۇپ كېتىۋاتقان دەقىقىلەر ئىچىدىنلا تۇنجى ئىلاھىنى — سىرلىق توتېمنى كۆرىدۇ... شۇڭا ئەنە

① F. پۈرۈگ، G. D. بېيسى (ئامېرىكا): «مەدەنىيەتنىڭ ئۆزگىرىشى ۋە ئىنسانىيەتنىڭ ھەرىكىتى»، لياۋنىڭ خەلق نەشرىياتى، 1988 - يىل خەنزۇچە نەشرى، 574 - بەت.